

પ્રસ્તાવના

બ્યક્તિના જીવનમાંની ક્રિયાઓને ગ્રેસજી આપનારું તત્ત્વ જ સત્ય છે. જીવનમાં અનેક સત્યો નજરે પડે છે. તેમાં નીચલા સ્તરમાં ભોક્તૃત્વ, વિતૃતૃત્વ અને પુત્રૃત્વ એ સત્યો-હૃદયસ્પર્શ, ધન અને કીર્તિ એ ગ્રેસકે તત્ત્વો; અને ઉપલા સ્તરમાં જ્ઞાન, સદાચાર અને કળા : સત્ય, શિવ અને સુંદર એ સત્યો કે ગ્રેસકે તત્ત્વો સહેજે ધ્યાનમાં આવે એવાં છે.

જીવનના વિકાસને કબેનારી, શક્તિક અને અપૂર્ણ સુખ આપનારી તથા એપણાઓ પાછળ આ જગતમાંના લોકો ભ્રમતા નજરે પડે છે, પરંતુ સત્ય, શિવ અને સુંદર એવા પ્રમુત્તસ્ત્વની ઉપાસના થયા યોગ્ય લોકો કરે છે. એ ઉપાસના કરવાનું ધ્યેય જ જીવનનું મૂલ્ય છે. પરંતુ એ ધ્યેય આજે બાલાવસ્થામાં લોકોનું ઉપાસકો જણાવે છે. એવાં અનેક મૂલ્યોનાં મૂળ કારણરૂપ તત્ત્વો સુધી મનુષ્ય પહોંચી શકશે કે કેમ? એ પ્રશ્નોને નીતિશાસ્ત્ર વિચારી રહ્યું છે; પરંતુ તેનો ઉત્તર આજ સુધી મળી આવ્યો નથી. એ રીતે સર્વને જીવન અપૂર્ણ લાગવા છતાંવ એવા ધણા જોખા મહાત્મા અને સંત પુરુષો છે કે જેમણે જીવનની પૂર્ણતા અનુભવેલી છે; જીવનમાં ખરી પૂર્ણતા આજનારાં તત્ત્વોને પ્રત્યક્ષ નિદાહ્યાં છે અને એવા સતોને જ

સાક્ષાત્કાર પામેલા, આત્મદ્રષ્ટા કહી શકાય. એમના શબ્દો પરથી નહિ પરંતુ તેમનાં આચરણ પરથી દેખાય છે કે તેમના જીવનને ગ્રેરણા આપનારાં તત્ત્વો ખીજ લોકો કરતાં જુદા જ પ્રકારનાં છે. જગતની જાગૃતિ તે તેમની રાત્રિ, જગતની રાત્રિ તે તેમની જાગૃતિ હોય છે. સાત્ય, શિષ અને સુંદર એ સર્વે પૂર્ણપણે એક જ તત્ત્વમાં તેમને પ્રાપ્ત થાય છે. ‘સમ્યક્દાનંદ’, ‘સત્ય-જ્ઞાન-અનંત’ એવા ગુણોથી યુક્ત તત્ત્વોનો સાક્ષાત્કાર પામી પોતે જ તે તત્ત્વ ખની પોતાની ગિતિનું તેઓ વર્ણન કરતા હોય છે. માનવીની કાંઈ પણ પ્રકારની અપૂર્ણતા, કાંઈ પણ પ્રકારનાં દોષ તે અવસ્થામાં રહેતા નથી, દુષ્પંગતા, અજ્ઞાન, દુઃખ, ભય, ચંચળપણ, મમત્વ, અનિત્યતા વગેરે દોષો દૂર થઈ સામર્થ્ય, જ્ઞાન, અખંડ આનંદ, નિર્મયતા, સ્થિરતા, સર્વોત્તમ ભાર, અમરત્વ વગેરેની પ્રાપ્તિ પોતાને થયેલ હોવાનું મહાત્માઓ હાથ ઝાલ્યા કરી કરી જગતને કહે છે; અને એ ગુણોની ખાતરી તેમના જીવન પરથી થાય છે પણ ખરી. પ્રસ્તુત પુસ્તકના નવમા પ્રકરણમાં તુકારામની એ અવસ્થાનું વિસ્તૃત વર્ણન કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે; તેથી તે અવસ્થાને વાણી, મન અને બુદ્ધિથી ખર હોવાનું સાક્ષાત્કાર પામેલા પુરુષો કહે છે. એ અવગ્યા કાંઈ જુદા જ પ્રકારની હોવાથી તે પ્રાપ્ત કરવા માટે વધુ કાલક્ષેપ ન કરતા આજે જ કામે લાગી જવું જોઈએ. એ અવગ્યા વડે સત્પુરુષોએ અનુભવેલ તત્ત્વ એટલે જગતનું એકમાત્ર કારણ બ્રહ્મ, ઈશ્વર, પૂર્ણ અને સત્ય છે. તેની જ ઉપાસના કરી તેનો સાક્ષાત્કાર એટલે કે તેની પ્રાપ્તિપૂર્ણ પુરતાર્થને સાધી લો. અનેક સતો એ સાક્ષાત્કારને માર્ગે ગયા છે અને એ માર્ગે વળેલા તુકારામનાં પગલાંઓ શોધતા જવાનો આ પુસ્તકમાં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. જ્ઞાનેશ્વર, કબીર વગેરે અસૌકિક

મહાત્માઓમાં એ પરતરવનો પ્રકાશ જન્મથી જ પ્રસરેલો દેખાય છે. રામદાસ, એકનાથ એમનામાં પણ તે મૂળથી ફેલાયેલો હોય એમ તેની પૂર્તિ કરી લેવા તરફ તેમની પ્રવૃત્તિ ચર્ચા હતી. સંતર્પિત માધને રહે તેમણે સાક્ષાત્કાર સાધી લીધો. તુકારામ, નામદેવ, બુદ્ધ વગેરે સંતોમાં સાક્ષાત્કારમાર્ગની પ્રવૃત્તિ દુનિયાનાં કષ્ટો, પોતાની અંદર રહેલા દોષો માટેના પ્રહારો અને જગતમાંનાં દુષ્ટો અને નશ્વરતાને લીધે જન્ય થઈ. આ રીતે સાક્ષાત્કારમાં પ્રવૃત્ત થવા માટેનાં બહેને કારણો અનેક હોય તોપણ તે પ્રાપ્ત કરવા માટેનો આગળનો માર્ગ તો એક જ હોય છે. અધિકાર પ્રમાણે તે સાધકને વહેલોમોડે પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલીક વાર સાધકને પોતાના કાર્ય વિષે સંશય અને નિરાશા પણ ઉત્પન્ન થાય છે. તુકારામને થયેલા એવા પ્રકારના અનુભવનો આ પુસ્તકના સાતમા પ્રકરણમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. સામાન્ય કોટિના સાધક અને મહાન સંતોના અત્કરણમાંની વૃત્તિની તીવ્રતા અને વેગમાં મોટો ભેદ જણાતો હોય તોપણ ઇતર દષ્ટિએ તેમાં ધણું સામ્ય જણાય છે. સાધારણ મનુષ્યમાં સાક્ષાત્કાર-પ્રવૃત્તિ ત્રિવિધ તાપેથી ઉત્પન્ન થાય છે; અને તુકારામના સાક્ષાત્કાર માર્ગ પરના પ્રવાસના શરૂઆત પણ ત્યાંથી જ થયેલી હોવાથી સાધકને તે પોતાને અત્યંત નજીકના સગા હોય તેમ જણાય છે. જાનેશ્વર તો મૂળથી જ ધણું જિંયા આસન પરથી શોભતા જણાય છે. તેમના તેજથી આંખો અંજલિ લાય છે. તેઓ નજીકના મગા હોય તેવા લાગતા નથી. તુકારામ તદ્દન નજીકના હોય તેમ લાગે છે. મુમુક્ષુ અને સાધક અવરયામાંના તેમના વિચારો આપણને કળાય છે અને પરિચિત હોવાનો અનુભવ કરાવે છે. કેટલાક અમંગી વાંચતાં એમ લાગે છે કે જલ્દી તેઓ આપણા મનની જ વાત કહેતા ન હોય! તેથી

તેમના ચરિત્રની રચના કરતાં આત્મ-નિરીક્ષણનો ઉપયોગ થાય છે. સાધકની ઇચ્છા; આકાંક્ષા; પોતાની નબળાઈનું જ્ઞાન; નામ-સ્મરણમાંની અડચણો; શ્રદ્ધાની અસ્થિરતા; ભાવનાઓમાંનો વધારો-ઘટાડો મનની આશા-નિરાશા વગેરે સર્વ પ્રકારની વૃત્તિઓ તેમના અભંગોમાં નજરે પડે છે. સામાન્ય સાધક પણ આત્મનિરીક્ષણથી તે અભંગોનો અનુક્રમ ઓછેવરો અંશે ખેસાડી શકે છે. પરંતુ તેમના સાક્ષાત્કારના સોપાન પર તો આ પ્રકાશ પણ લોપાઈ જાય છે અને માત્ર શાસ્ત્રને આધારે, બૌદ્ધિક પ્રયત્નથી તેમના સાક્ષાત્કાર પર અભંગોના કાલનો અનુક્રમ લગાડવો પડે છે.

આ આધ્યાત્મિક ચરિત્ર લખતાં જે પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવી છે તે વાચકો સમક્ષ રજૂ કરું છું. એમાં અનેક ખામીઓ પણ જણાતી હશે તોપણ તુકારામ મહારાજનું આ એક ચરિત્ર લખવાનો નત્ર પ્રયાસ કર્યો છે તેથી સહાનુભૂતિ બરેલી દૃષ્ટિએ વાચકોએ આ પુસ્તક જોવું, એવી વિનંતી છે.

૧૦ મી જાન્યુઆરી, ૧૯૫૪.

ગ. વિ. તુળાપુત્રે

મનુષ્યના મનની સ્થિતિ પણ એવા જ પ્રકારની છે. કોઈ ખાસ કારણને લીધે માનસિક વ્યથતા ઉત્પન્ન થતાં ભાવનાઓમાં મોટો ફેરફાર થાય છે. મહત્ત્વની જણાતી વાતો નિર્થક જણાય છે. જીવનના આધારરૂપ ગણાતાં તરવો પોકળ નીવડે છે અને સર્વત્ર અંધકાર ભાસે છે. મન અનેક પ્રકારની ગડમથલમાં પડે છે અને આપણા પગ તળેથી બાંધે ધરતી સરી જતી હોય એવી ભીતિથી ગભરામણ થાય છે.

કઠણ અને મજબૂત જણાતા પૃથ્વીના કવચરૂપી પોપડા ની નીચે વહેતો ધગધગતા લાવારસનો પ્રવાહ, વેગમાં આવતાં, ધરતીનો પટ ભેદીને ભેરથી બહાર નીકળે છે. જ્વાલામુખી ફાટવા માટે અને બૂકંપ થવા માટે એ જ કારણભૂત છે. તેવી જ રીતે હરેક જણની માનસિક સ્થિતિ, સહેને ઉપરથી શાંત અને સ્થિર જણાતી હોય અને તેને આધારે વ્યવસાય કરતો મનુષ્ય નિશ્ચિંત હોય, તોપણ મનના કોઈ એકાદ ખૂણામાં તો ખળભળાટ ચાલતો જ હોય છે. તે જ્યાં સુધી મર્યાદામાં હોય છે ત્યાં સુધી તો તેની બાહ્ય અસર જણાતી નથી; પરંતુ કોઈ ખાસ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થતાં તેના આંદોલનને લીધે તે ખળભળાટ મનના મર્યાદારૂપી કવચને ભેદીને બહાર પડતાં જ ઉપરટપકેથી જણાતી નિશ્ચિંતતા નાશ પામે છે અને મનોવિકારને પરિણામે પ્રત્યક્ષદારી દશાનો અનુભવ થાય છે; તેમ જ સર્વનાશ દદિ સમક્ષ દાનર થાય છે. ત્યારે તે મનોભૂમિના કવચની નીચે સુપ્રમાવરધામાં પડેલાં કદયાણના બીજ માનસિક ખળભળાટ થતાં ઝિગી નીકળે છે અને તેમનાં દિમતી તરવો દદિએ પડે છે. અલ-બત્ત, તેમનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ થવા માટે હદાપણ અને નિઝાયની આવશ્યકતા રહે છે.

૧ - વૃત્તિનું પરિવર્તન

માનસિક ક્ષુબ્ધતાને લીધે થયેલાં કાર્યોને પરિણામે અધોગતિ પામેલાં અસંખ્ય માણસો વિષે કોઈ પણ પ્રકારનું વિવેચન કરવાનું અહીં ઉચિત જણાતું નથી; પણ તેવી જ રીતે મનમાં થયેલા ક્ષોભને પરિણામે હિંદુસ્થાનને માર્ગે વળેલા માણસો, કે જેમની સંખ્યા નાનીસૂની નથી; તેવા માણસોનાં ચરિત્રોનો જ અહીં વિચાર કરવાનો છે. પોતાનાં પાપકર્મોનાં દુઃખ ભોગવવા માટે પોતાનાં સ્ત્રી-પુત્રો તૈયાર નથી એવું સમજતાં વિરક્ત બની નારદની કૃપાથી પ્રભુ-સ્મરણમાં લાગેલા વાલકો લીલ; એક રોગી, એક ઘરડો માણસ અને મઠડું જેવામાં આવતાં દેહની ક્ષણભંશુરતાનો અજ્ઞાત આવતાં સત્યની શોધમાં નીકળી પડનારો વૈભવમાં આળોટતો રાજપુત્ર ગૌતમબુદ્ધ; પત્નીએ કાનનો પડદો ઉઘાડી દેવાથી વિષયોમાંથી પાછો વળી રામભજનમાં જકડાયેલો લંપટ તુલસીદાસ; એક જિખારીના વેશમાં રહેલા સત્યપુરુષે ઐશ્વર્યો-નું દુઃખદ પરિણામ જણાવવાથી રાજ્યપદનો ત્યાગ કરી ફકીર બનેલો ભક્તિવિજયમાંનો બાદશાહ વગેરેનાં દષ્ટાંતો ઘણાંબરાના વાંચવામાં કે સાંભળવામાં આવ્યાં હશે. ઉપર જણાવેલા પ્રત્યેક પુરુષની બાબતમાં, એવો એકાદ પ્રસંગ તેમના જીવનમાં બની આવ્યો કે જેને લીધે તેટલા સમય પર્વત સાધારણ રીતે શાંતપણે વ્યતીત થતું તેમનું જીવન એકાએક બળભળી ઊઠ્યું અને દૃઢ અને સ્થિર જણાતા જીવનના માર્ગનો પ્રવાહ બીજો દોર ઉગ્રતર આધાર શોધવા માટે બીજી તરફ વળ્યો. ક્રિશ્ચિયન ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનમાં એને જ (Conversion) વૃત્તિનું પરિવર્તન કે (Awakening) જાગૃતિ કહેવામાં આવે છે. પારમાર્થિક જીવનમાં ભલેને એ

ચઢાવેલા ખોટા દાગીના જેવા તેમને જણાયા. આ પ્રતિષ્ઠિત ઠહેવાતા માણસો જ તેમનું ગળું કાપવા તૈયાર થયા હતા. વિધવા સ્ત્રીઓ અને સગીર બાળકોની મિલકત એટલે હરામ ખોર-ઠગારા અને ઢોંગીલા દુષ્ટ માણસોનો કેળવિયો જ સમજી લેવાનો ; તે હડપી લેવા માટે તેઓ હંમેશાં તૈયાર જ હોય; એવા પ્રકારની પરિસ્થિતિ આજે તો જણાય છે. આ ભયંકર પરિસ્થિતિમાં અનેક પિકટ પ્રશ્નો તુકારામ આગળ આવી ગિલા ગદ્ગદ; અને તેમને બિવડાવવા લાગ્યા.

‘હવે, શુ ખાણું! ક્યા જણું! ગામમાં કોના બળે આધારે રહેવું! ગામનો મુખી કોખ્યો છે. આ ગામના લોકો પણ કોખ્યા છે, હવે મને ભીખ કોણ આપશે!’ હવે એણે (તુકારામે) આગરુ શુભાવી દીધી છે’ એવું લોકો બોલે છે અને કહે છે કે ‘દીવાની કચેરીમાં એનો ફેંસલો થશે.’ (હુઝમાથી બિગરવા માટે) મેં સારા માણસોની પાસે મદદ માગી. અરેરે! દેવે મારા જેવા દુર્બળને ધાત કયો!’

દેવે મદ્દબુદિ આપી

આત્મા કાય ત્યાં કોણી કદ જાયે । મંગલ સદાયે કોખ્યા રહે ॥
 કોપણ પારીક, ગોરીયે દે નક । આત્મા મજ મીક કોણ પાતી ॥
 આત્મા રમે સર્વ સર્ગીની મળતી । ત્રિશક્તિ સર્વિ દિવાળાં ॥
 મન્યા ભક્તગણી સર્ગીની માત । કળ માત્રા ધાર દુલ્લાહા ॥

તુકારામની મનસ્થિતિ તે વખતે દેવી હતી તે તેમના એવા ઉપર જણાવેલા અભંગ પરથી પ્રતીત થાય છે. તુકારામે અભંગ દ્વારા પૂછેલા પ્રશ્નોમાંના એક પણ પ્રશ્નનો ઉત્તર તત્કાલીન લોકો આપી શક્યા નહીં. સંસારમાં મુખ પૂર્વ, નંનોપથી રહેનારા માણસને કોઈ આધાર જણાતો

હોય છે અને તે આધારને લેરાસે તે નિશ્ચિત હોય છે. પોતાના શરીરનું સામર્થ્ય, આરોગ્ય, બુદ્ધિ, સામાજિક દૃષ્ટાંત, માન-મેલો, માલમિલકત, મા-બાપ, ભાઈ-ભાંડુ, ઇષ્ટમિત્ર, ગામમાંના સારા માણસોની હૂંફ વગેરેના આધારને લીધે માણસ દુનિયામાંના સકળ વ્યવહારો કરતો રહી ઠીક ઠીકપણે નિશ્ચિંતતા અનુભવી સુખે રહેતો હોય છે. તુકારામ-નો આ બધો આધાર તૂટી પડ્યો હતો. દુનિયામાં પોતાનું કોઈ નથી એવા એકલપણાની ભાવના તેમને અસહ્ય થઈ પડી. બધે નિરાશા અને અંધકાર વ્યાપેલાં તેમને જણાયાં.

તેમને સ્થાને જો કોઈ પંડ કે હલકા કુળનો અને નીચ સ્વભાવનો માણસ હોત, તો આ સ્થિતિમાં તેણે ગમે તેવા સારા-નરસા માર્ગે પૈસા મેળવી દુનિયાદારીનું ગાર્ડું ચલાવે રાખ્યું હોત કે આત્મહત્યાનો માર્ગ અપત્યાર કર્યો હોત; અથવા દુઃખ ભૂલવા માટે વ્યસનને પનારે પડ્યો હોત; અથવા દુઃખ ભૂલવા સાથે તે માણસાઈનાં મૂલ્યો પણ વીસરી ગયો હોત. મતલબ કે ઉપર જણાવેલા માર્ગોમાંનો ગમે તે એક માર્ગ તેણે સ્વીકારી લીધો હોત; કારણ કે તેમ કયાં સિવાય અન્ય કોઈ પણ માર્ગ તેના બચાવ માટે તેને શ્રેયસ્કર લાગત નહીં. પરંતુ તુકારામ તે કોટિમાંના ન હતા. તેમનું ધૈર્ય અને શીલ પ્રથમ પંક્તિનાં હતાં. તેમના કુળમાં કેટલીય પેઢીઓથી ચાલતા આવેલા ભક્તિના સાત્ત્વિક સંસ્કાર તેમના અંતઃકરણના ઊંડા ભાગમાં પ્રવેશી રહ્યા હતા અને ત્યાં જ ધર કરી બેઠેલા હતા; અને તેથી જ આવી પિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ કોઈ પણ અધમ માર્ગ સ્વીકારવા માટે તેઓ તૈયાર થયા નહીં. એવા નીચ માર્ગ તો તેમની નજર સામે ફરકી શક્યા પણ નહીં.

ઢેહ તવ આહે પ્રારબ્ધા આવીન । ચાવા મી કાં શીળ વાહું માર ॥
 મરો માણા કાઠ તુલિદા ચિત્તે । કાયા વાવા મને ઇચ્છિસે ॥
 લામ તો ન દિસે ચાહૂની દુસરા । આણિક દાનારા જેણે જન્મે ॥
 તુકા મ્હણે આઠો સોસીત સંકટે । ‘મી માણે’ વોગટ્ટે આહે દેવા ॥

આ પ્રમાણે દુનિયા તરફ પૂંઠ ફેરવી તુકારામે ઈશ્વર બુણી મેં વાળ્યું. અહીંથી તેમના પારમાર્થિક જીવનનો આરંભ થયો. એ પૂર્વેના તેમના જીવનના ઇતિહાસમાં વિશેષ મહત્ત્વનું કંઈ નથી. પરમાર્થના પથ પર પગ મૂકવાના કાર્યથી માંડી દેવળના ગર્ભભાગમાં જઈ ઈશ્વરદર્શન. સુધી તેમણે દેવા દેવા પ્રકારનો પ્રવાસ કર્યો; કયા પ્રકારની ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓમાંથી તેમનું મન પસાર થયું; તેમના માર્ગમાં આવેલી અડચણોમાંથી તેઓ કેવી રીતે પાર જીત્યા અને અંતે સાક્ષાત્કારનો અનુપમ આનંદ ભોગવીને ઈશ્વર સાથે એકત્ર પામવાનો લાભ તેઓ કેવી રીતે પામી શક્યા વગેરે સર્વ હૃદીકતોનું અન્વેષણ તેમના અભંગોમાંથી ઠરવાનું છે. સાક્ષાત્કારને માર્ગે આગળ વધેલા સંતો સંબંધી ઉદ્દેશ તેમણે કરેલા છે. ભવિષ્યના સાધકોએ તેમના જ માર્ગને અનુસરવાનો હોય છે. સાક્ષાત્કારનો માર્ગ શોધવાનો આ જ એકમાત્ર ઉપાય છે. શબ્દપ્રમાણ સિવાયનાં ઇતર પ્રમાણોથી તે બાળી શકાતો નથી. તેથી સંતોના શબ્દોનો ગહન અભ્યાસ કરવાનું સાધકો માટે જરૂરી હોય છે.

એ બાવિ માર્ગનો સ્વરૂપ અને અંશિત પરિચય તુકારામે પોતાના એક અભંગમાં આપ્યો છે. તેથી તે અભંગોનું પરિશીલન કરી—તેમને સ્પષ્ટ રીતે સમજી લઈ પ્રાપ્ત અભંગોએ જણાવેલા માર્ગ બાળી લેવો જોઈએ; તેથી તેવા અભંગો વિષે પ્રથમ વિચાર કરીએ : ‘આપનું જીવનચરિત્ર

કહી સંભળાવે !' એવો પ્રશ્ન સંતોએ કરવાથી તુકારાએ આ અભંગમાં તેનો ઉત્તર આપ્યો છે. પોતાના નમ્ર અને નિર-ભિમાની સ્વભાવ પ્રમાણે તેઓ કહે છે : 'પોતાને મોઢે પોતાને વિષે કાંઈ કહેવું નહીં, પરંતુ આપ સંતોનું વચન પાળવું જ જોઈએ, તેથી જોઈું છું. મારો જન્મ શૂદ્ર વંશમાં થયો છે. મારા કુળમાં ચાલતો આવેલો વાણિયાનો ધંધો મેં કર્યો. અમારા કુળમાં ઈશ્વરભક્તિનું કાર્ય વંશપરંપરાથી ચાલતું આવેલું છે. આગળ જતાં સંસારમાંનાં અનેક દુઃખોથી હું અત્યંત કષ્ટ પામ્યો. મારાં મા-આપ મરણ પામ્યાં. દુકાળમાં સઘળી સંપત્તિ નાશ પામી. તેમ થવાથી હું જોઆળસ થયો. મારી એક પત્ની 'અનાજ-અનાજ' કરતી મરણ પામી. લોકોને મોહું દેખાડવામાં શરમ લાગવા માંડી. ધંધામાં જોડાવવા લાગી. આ બધાં દુઃખોથી હું ત્રાસી ભિક્ષો. પછી ઈશ્વર ભણી મન વળ્યું અને ભગ્ન દેવાલયનો છાંયોદાર કરવાનું મારા મનમાં આવ્યું. તેવી જ રીતે દરેક એકાદશીએ કીર્તન કરવાનું મેં શરૂ કર્યું. પહેલાં તો અભ્યાસ પ્રતિ લક્ષ ન હતું. સંતોનાં કેટલાંક વચનોમાં વિશ્વાસ અને માન રાખી તે મોઢે કર્યાં. કોઈ ઈશ્વરનાં ભજન ગાતું હોય તેવાં ભજનોનાં ધ્રુવપદો અંતઃકરણ પવિત્ર રાખી ચાઠ રાખવા લાગ્યો. સંતોના ચરણોના ઉદકનું સેવન કર્યું, એ બાબતની મનમાં શરમ આવવા હીધી નહીં. શરીરને કષ્ટ આપીને પણ થઈ શકે તે પરોપકારનું કાર્ય કર્યું. 'ફરીથી દુનિયાદારીના વ્યવહારમાં પડો' એવી મિત્રોની સલાહ પ્રત્યે મેં હુલ્લેસ સેવ્યું. દુનિયાના સકળ વ્યવહારો પ્રત્યે મને ઘૃણા બિપજ. સત્ય અને અસત્યનો ભેદ પારખવા માટે મેં મારા મનને સાક્ષી બતાવ્યું; જાહુમતને એ વિષે મેં અવકાશ આપ્યો.

નહીં. શ્રી સદ્ગુરુને ઉપદેશ સ્વીકારીને પ્રભુમાં દૃઢ વિશ્વાસ રાખ્યો. આગળ જતાં કવિત્વની સ્ફુરણા થઈ. અલગોના લખાણની પ્રતો પાણીમાં ડુબાવી દેવાયાને લીધે મારા મનને ભારે આઘાત થયો. તે વાતનું પણ ઈશ્વરે સમાધાન કર્યું. વિસ્તારપૂર્વક મારા વિષેની સઘળી હકીકત કહેતાં મોહું થયે, તેથી સંક્ષેપમાં જ કહું છું. આજે તો હું તમને દેખાઉં છું તેવો છું. ભવિષ્યમાં મારું શું થવાનું છે તે તો ઈશ્વર જાણે. મને એટલું તો જણાઈ આવ્યું છે કે પ્રભુ દયાળુ છે. તે ભક્તો પ્રત્યે ક્યારેય બેદરકાર રહેતો નથી, એક માત્ર ઈશ્વર જ મારી પૂંછ છે. તેણે જે કંઈ કહેવડાવ્યું તે હું 'આપની આગળ બોલી ગયો.' આ અભંગ અતિ મહત્વનો હોવાથી એનો ભાવાર્થ વિસ્તારપૂર્વક આપ્યો છે.

‘યાતિ દ્વદશ કેન્દ્રા વેવસાવ । આદિ તો હા દેવ કુલપૂજ્ય ॥
 નયે યોર્લો પરી પાલિલે વચન । કેલિયાવા પ્રશ્ન તુમ્હી સતી ॥
 સવસોરે જ્ઞાલોં અતિદુર્લે દુહી । માયવાપ સેલી જ્ઞમિલિયા ॥
 દુષ્કલે આઢિલે દ્રવ્ય, ગેભા માન । છી એક અન અમ્મ કરિતાં મેલી ॥
 લજ્જા વાટે જીવા, પ્રાસલા યા દુર્લે । વેવસાવ દેલે તુરી ચેતા ॥
 દેવલે દેડલ હોતે તેં મગલે । ચિત્તામ્મી જે આલે કરાવેસે ॥
 આરમી કીર્તન કરી એકાદશી । ન થૂતે અમ્યાસી ચિત્ત આર્થી ॥
 કાહી પાઠ કેલી સંતાનીં ઉત્તરે । ત્રિશસે આરે કરોનિયા ॥
 ગાતી પુઠે ત્યલે ધરાવે પ્રગદ । મારે ચિત્ત શુદ્ધ કરોનિયા ॥
 સંતાચે મેવિલે તર્ધ પાયણી । લાજ નાહીં મનીં ચેર્વા દિલી ॥
 ઠાક્યા તો કાહી કેન્દ્રા ઉપકાર । કેલે હે શરીર કટવૂની ॥
 વચન માનિલે નાહીં સદ્ગદાચે । સમૂલ પ્રપલે વીટ આગ ॥
 સદય અસત્યામી મન કેલે ગ્વાહી । માનિયે નાહીં બદુમત ॥
 માનિયેલા સ્વાની ગુમ્વા ઉપદેશ । ધરિલા વિશ્વામદદ નામો ॥
 યા વરી યા શાઝી કવિત્વાની સ્ફૂર્તિ । પાય ધરિલે ચિત્તો વિદોશચે ॥

નિપેધાચા રહી પડિલા આપાત । તેમે મર્ચે ચિત્ત દુરાવલે ॥
 સુઝવિલ્યા વળા, વૈમલોં ધરણે કેલે નરાયણે સમાધાન ॥
 વિસ્તારી સાગતા ઘટત પ્રસાર હોઈલ ઉઘીર આતો પુરે ॥
 આતો આહે તૈસા દિસતો વિચાર । પુઢીઠ પ્રકાર દેવ જાણે ॥
 મક્તા નારાયણ નુપેક્ષી સર્વિયા । કૃપાવંત ઐસા કર્તોં આલે ॥
 તુકા મ્હજે માજેં સર્વે માંડવલ । ચોલવિલે ચોલ પાડુરો ॥

પરમાર્થની દૃષ્ટિએ સંતોના શ્રેયોમાં મનુષ્યની બદ્ધ, મુમુક્ષુ, સાધક અને સિદ્ધ એવી ચાર અવસ્થાઓ જણાવવામાં આવી છે. તેમનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન સમર્થ રામદાસ સ્વામી એ દાસબોધમાં-દશક ૫, સમાસ ૭થી ૧૦માં-કરેલું છે. આ અવસ્થાઓ પ્રમાણે તુકાગમના આધ્યાત્મિક ભવનનું વિવેચન કરવાનું છે. આ પ્રથમ પ્રકરણમાં બદ્ધાવસ્થામાંથી મુમુક્ષુ અવસ્થામાં હાખલ થવા સુધીની ક્રિયાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આ મુમુક્ષુ અવસ્થાનો ઉપઃકાલ છે. આગળ ઉપર કરવામાં આવનારા વિવેચનની કલ્પના થવા માટે આ ચારે દશાઓની વિશિષ્ટતા દર્શાવનારી દાસબોધ માંની મહત્ત્વની એવીઓ નીચે આપવામાં આવી છે:

બદ્ધલક્ષણ

ન કલે સારાસાર વિચાર । ન કલે સ્વધર્મ આચાર ॥
 ન કલે પરોપકાર । દાનપુણ્ય ॥
 જ્યાસી નહીં આત્મજ્ઞાન । હે મુલ્ય વદ્ધોં લક્ષણ ॥
 પરમાર્થો વિપર્યો અજ્ઞાન । પ્રપન્થાચે ઉદઢ જ્ઞાન ॥
 નેજે સ્વયે સમાધાન । ચા નાવ વદ્ધ ॥
 પરમાર્થોના અનાદર । પ્રપન્થા ચા અત્યાદર ॥
 સસાર ભાર જાજાર । ચા નાવ વદ્ધ ॥
 હત્તીં દ્રવ્યાચી અપમાલ । કોતાધ્યાન સર્વેકાલ ॥
 સત્ત્વગ્નના દુષ્કાલ । ચા નાવ વદ્ધ ॥

मुमुक्षुलक्षण

ससारदुखें दुःखावता । त्रिविध तों तपला ॥
 निरूपणें पस्तावला । अन्यामी ॥
 प्रपन्न जाइल सकळ । येथील धर्म तो निर्फळ ॥
 आतां काही आपुला वळ । सार्यक कर ॥
 पूर्वीं नाना दोष केले । स अवघेचीं अज्यवले ॥
 पुढें येऊनी उमे ठेले । अन्यामी ॥
 कोण उपाय करावा । कैसा परलोक साधावा ॥
 कोण्या गुणें दवाधिदरा । पाविजेल ॥
 असा मनी पस्तावला । निरूपणें पळटला ॥
 तोचि मुमुक्षु बोलिला । प्रयातरी ॥
 नाना तीर्थे धुआळिलीं । शमदमादि साधने केलीं ॥
 नाना प्रयातरे पाहिलीं । शोचानिया ॥
 तेणें नव्हे समाधान । वाटे अवघाचि अनुमान ॥
 म्हणे रिघों सतास शरण । या नांव मुमुक्षु ॥
 स्वार्थ सोडून प्रपचाचा । हव्यास घरला परमार्थाचा ॥
 अक्लि होइन सखनाचा । म्हणे तो मुमुक्षु ॥

साधकलक्षण

अवगुणांचा करून त्याग । जेणें घरिला सत्संग ॥
 तयासी बोलिजे मग । साधक असा ॥
 जो सतासी शरण गेला । सगळीं आश्वासिना ॥
 मग तो साधक बोलिला । प्रयातरी ॥
 नाना सदेहनिवृत्ति । व्हावया घरी सत्संगती ॥
 आत्मशास्त्र गुरु प्रचीति । अक्यत जाणी ॥
 देहबुद्धि विवेकें वारी । आत्मबुद्धि सट्ट करी ॥
 ध्वण मनन केलेंचि करी । या नांव साधक ॥
 उत्तम साधूमी लक्षण । अगिकारी निरूपणें ॥
 लावी अक्यतची समाधी । या नांव साधक ॥

અવગુણ ત્યાગી દિવસે દિવસ । કરિ ઉત્તમ ગુણાચા અભ્યાસ ॥
સ્વરૂપો લાવી નિજ ધ્યાસ । આ નાવ સાધક ।
અભ્યાસાચા સગ ધરિલા । સાક્ષેણ સરિસા નિધાલા ॥
પ્રેલ સાગાતી મલા । સાધન પયે ॥
યલેચા અરધા ત્યાગ કીજે । મ્હણોનિ સાધક બોલિજે ॥

સિદ્ધલક્ષણ

સાધુ વસ્તુ હોલન ઠેલ । સસય વ્રહ્માઙ્ગ બાહેર ગેલા ।
નિશ્ચય ચલે ના બૈસા જ્ઞાલા । આ નાવ સિદ્ધ ।
મદહરહિત જ્ઞાન । તેંચિ સિદ્ધાચે લક્ષણ ॥
બૈક સિદ્ધાચે લક્ષણ । સિદ્ધ મ્હળજે સ્વરૂપ જાણ ॥
તયે પાહતા વેગલે પળ । મુઠ્ઠીંચ નાહી ॥
સ્વરૂપ હાડન રાહિજે । તયા નાવ સિદ્ધ બોલિજે ।
સિદ્ધ સ્વરૂપીંચ સાને । સિદ્ધ પળ ॥

ઉપરની ઓવીઓનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે .

બદ્ધલક્ષણ : જેને સારાસાર જણાતો નથી, પોતાના ધર્મનું આચરણ સમજાતું નથી, પરોપકાર કરવાનું સૂઝતું નથી, તેને બદ્ધ જણવો આત્મજ્ઞાનનો અભાવ એ બદ્ધનું મુખ્ય લક્ષણ છે. તેને દુનિયાના પ્રપચનું ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન હોય છે, પણ પરમાર્થનું પૂર્ણ જ્ઞાન હોય છે તેથી તેને સત્યવસ્તુ સમજાતી નથી પરમાર્થ વિષે સૂઝ હોય છે તેથી તે પર તેને પ્રીતિ હોતી નથી, પરંતુ સ સારના વિષયોમા ખૂબ પ્રેમ હોય છે અને તેનો ભાર સદા તે વધ્યા કરે છે હાથમા માળા લઈ તે હમેશા ધનનું રત્ન કરતો હોય છે અને તેનું ચિત્ત સદા રમણીમા રમ્યા ડરતું હોય છે. સત્સંગનો જેને માટે કાયમનો દુકાળ પડેલો હોય તેને બદ્ધ જણવો.

મુમુક્ષુલક્ષણ : દુનિયામાના દુઃખોથી જે દુઃખી થયો હોય છે, આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક, આધિભૌતિક

એવા ત્રણે તાપથી સંતપ્ત થયો હોય; શાસ્ત્રોએ કહેલા નિર્ણયને સાંભળી જેનું અંતઃકરણ પશ્ચાત્તાપથી દગ્ધ થતું હોય તેને મુમુક્ષુ જાણવો. ‘આ સઘળો માયિક પ્રપંચ એક દિવસ જતો રહેવાનો છે; એની ખાતર ઉઠાવેલો સર્વ શ્રમ બ્યર્થ છે એટલા માટે હવે પોતાના શેષ જીવનની માર્થકતા ‘સાધી લેવી,’ એમ તેને લાગવા માંડે છે. પોતે કહેલા પાપોની સ્મૃતિ થતાં તે સઘળાં તેની આગળ આવીને ઊભાં રહે છે અને ‘હવે કયા ઉપાયથી ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થશે, ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કઈ રીતે થશે?’ એવા વિચારો તે કરવા માંડે છે. આવી રીતે જેને પોતાનાં દુષ્કૃત્યો બદલ પશ્ચાત્તાપ થાય છે, શાસ્ત્રોના શ્રવણથી જેનાં હૃદયપલટો થાય છે તે મુમુક્ષુ કહેવાય. અનેક તીર્થોમાં ભ્રમવાથી, શમદમાદિ વડે કે વિવિધ થયેલો અભ્યાસ કરવાથી મનનું સમાધાન થતું નથી, એમા ચિત્તની શાંતિનો અનુભવ નથી પણ ચિત્તને શાંતિ મળે છે એવા પ્રકારનું માત્ર અનુમાન જ છે; એવી જેને ખાતરી થાય છે; તેથી મનઃશાંતિ કયા પ્રકારે થાય તેનો ઉપાય જાણી લેવા માટે જે સંતોને શરણે જવા માટે અને સસારની માયાના પ્રપંચનો ત્યાગ કરી પરમાર્થની ઇચ્છા સેવી સંતોને બોળે એસવા માટે આતુર થાય તેને મુમુક્ષુ જાણવો.

— સાધકલક્ષણ : અવશુદ્ધિનો ત્યાગ કરી જે સત્સંગ કરે છે અને સંતોને શરણે જઈ તેમની કૃપા સ્પર્શ પાદન કરી લે છે તે સાધક કહેવાય છે. પછી અનેક પ્રકારના વહેમો દૂર થવાના હેતુથી તે સંતોની સોળતમાં રહે છે અને સદ્ગુરુએ જણાવેલાં સાધનો વડે શાસ્ત્રનો અનુભવ તેમજ શુરુ અને આત્માનુભવની એકતા સાધે છે, એટલે કે શાસ્ત્રોએ કહેલું

અને સદ્ગુરુએ ઉપદેશેણું જ્ઞાન સત્ય છે એ વાત જાત-
અનુભવથી જાણી લે છે. તે વિવેકપૂર્વક દેહબુદ્ધિનો ત્યાગ
કરી આત્માને વિષે બુદ્ધિને દઢ કરે છે અને તે માટે હંમેશાં
શાસ્ત્રોનું શ્રવણ અને તેનું મનન કરતો રહે છે. શાસ્ત્રોના
નિર્ણયને સાંભળીને તેમાં જણાવેલાં સાધુ પુરુષનાં લક્ષણોને
પોતાના અંગમાં ધારણ કરવા માટે તે પ્રયત્નશીલ બને છે;
દિવસે દિવસે દુર્ગુણોનો ત્યાગ કરી સદ્ગુણોનો સંગ્રહ કરતો
રહી આત્મસ્વરૂપમાં ચિત્તને લગાડે છે. આવી રીતે કાવકાઈથી
અને આળસનો ત્યાગ કરી, સદ્ગુરુના ઉપદેશનો અભ્યાસ કરી
સાધનમાર્ગે જે ગમન કરે છે અને ઈશ્વરવિષયક અર્થાઓ સિવાય
અન્ય સર્વ વાતોનો દઢતાથી ત્યાગ કરે છે તે ‘સાધક’ કહેવાય છે.

સિદ્ધલક્ષણ : જાતે કાંચન જેવો થયો એટલે સિદ્ધ.
સંશયોની જાળમાંથી તે મુક્ત થયો હોય છે તેથી ‘અહં
બ્રહ્માઽસ્મિ’ના થયેલા અનુભવમાંથી તેનો નિશ્ચય ડગતો નથી.
સંકલ્પવિકલ્પથી રહિત શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન થવું એ જ સિદ્ધતું
લક્ષણ. આત્મસ્વરૂપ કે બ્રહ્મરૂપ થવું એનું જ નામ સિદ્ધત્વ.
અલેદ દૃષ્ટિએ અદ્વૈતપણે આત્મસ્વરૂપનું બ્રહ્મ સાથે એક્ય,
પામવું એ જ ખરું સિદ્ધિપણું છે.

ઉપર વર્ણવેલો પરમાર્થ-પથ પરનો માનસિક વિકાસ
કાંઈ મનુષ્યકૃત નથી, પરંતુ સૃષ્ટિના નિયમોને વળગીને
થનારો વિકાસ છે. વિવેચન અને વર્ગીકરણની સગવડતા
ખાતર જ માણસે તેનાં ચાર સોપાન બનાવ્યાં. તેમની સંખ્યા
એછીવત્તી કરી શકાશે, પરંતુ વિકાસના વર્તુલમાં પરિ-
વર્તન કરી શકાશે નહીં. બાળપણ, યૌવન, પીઠપણું અને
ઘડપણ વડે માનવજીવનનો વિકાસ કુદરતે જેવી રીતે કરેલો
છે તેવી જ રીતે ઉપર જણાવેલો પારમાર્થિક વિકાસ પણ

વિકાસશીલ (Dynamic) છે; અને એક જ સ્થિતિમાં રહે-
નારી એટલે કે (static) નથી. આ બધી વાતો જો લક્ષમાં
રાખી હોય તો હવે પછી આવનારાં બીજાં પ્રકરણો વાંચી
તે સમજવામાં ઘણી સરળતા જણાશે અને તેમાં ભાસમાન
થનારી પુનરુદ્ધિઓનાં કારણો પણ ધ્યાનમાં આવી જશે.
એટલે કે તેમાં કહેવાયેલી હકીકત ફરીથી કહેવાની જરૂરિ-
યાતનાં કારણો સ્પષ્ટ થઈ જશે.

૨ : મુમુક્ષુત્વ

‘ઘોળ્યા માર્ગે દેવા માતૃહરી’

‘વર્ણપાર મિલે તરી વરે’

‘કયા ભાવથી (સેવા કરવાથી) હે દેવ! મને, તારી
પ્રાપ્તિ થશે? (એ વાતનો મર્મ મને જણાવ!)’

‘તારણહાર મળે તો સારું.’

ત્રિવિધ તાપથી સંતપ્ત થયેલા તુકારામે જગતનો
વ્યવહાર સારો નથી એ જાણ્યા પછી પ્રભુની શોધમાં
જવાનું ઠરાવ્યું. જદ્વદશામાંથી તેણે મુમુક્ષુ અવસ્થામાં પ્રવેશ
કર્યો. પણ આ માર્ગથી તેઓ અજ્ઞાનતા હતા. ઇશ્વર એટલે
શું અને કયાં સાધનોથી તેની પ્રાપ્તિ થાય એ સંબંધી
તેમનું જ્ઞાન નહિવત્ હતું. વંશપરંપરાથી તેમના કુળમાં
વિકૃતની ભક્તિ થતી આવેલી હોવાથી તેમને પુરાણ અને
કીર્તન સાંભળવાના ઘણા પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયા હતા; તેથી પર
માર્થ માર્ગ સંબંધી મળેલી થોડીઘણી જ્ઞાનરૂપી પૂંજ
વડે તેમણે પરમાર્થનો ધંધો આદર્યો. પાછલા પ્રકરણના
અંતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સંતોનાં વચનો અતિ આદરથી

અને તેમના પ્રત્યેના વિશ્વાસથી તેમણે મોઢે કયાં અને તેઓ હરિકીર્તન કરવા લાગ્યા. કીર્તન-ભજન કરનારા લોકોના ધ્રુવ પદનો તેમણે ઉપયોગ કર્યો. શક્ય તેટલો સતસમા ગમ કરી તેઓ અત્યંત નમ્રભાવે સતો પાસેથી પરમાર્થ-જ્ઞાન મેળવી લેતા હતા, એ હકીકત ‘સંતાવેં સેવિલેં તીર્થ પાયવળી’ એટલે કે ‘સંતોના ચરણોનું’ સેવન કરી તે ધોઈને તેમનું ‘ઉદ્ધક પીધું’ એ પદ્ધિ પરથી સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે. આ શરૂઆતના સાધનથી તેમના મનનો વિકાસ કંઈ રીતે થતો ગયો એનો હવે વિચાર કરવાનો છે.

હુનિયા ભણી પૂઠ ફેરવ્યા પછી તુકારામનું મન સહેજે અતર્ક્ય થયું અને ‘આપણે દેવની શોધમાં નીકળ્યા છીએ પણ તેની પ્રાપ્તિના સાધનો આપણે બાજુમાં નથી’ આ વાતનું તેમને તીવ્રપણે જ્ઞાન થવા માડ્યું. ‘હે દેવ ! તને હું કઈ રીતે બાણી લઉં, મારા અનુભવમાં તું કઈ રીતે આવે ? તું સશુભ છે કે નિશુભ, નાનો છે કે મોટો, એ મને સમજાતું નથી આ ભવસાગર તરી જવા માટે કયું સાધન નક્કી કરું ? તારા ચરણોની મને કઈ રીતે પ્રાપ્તિ થાય ? એ વાત હું બાજુમાં નથી.’ એવો પ્રશ્ન તેમણે ઈશ્વરને પૂછ્યો.

પ્રભો ! ભક્તિનુ રહસ્ય મને દેખાડ

કાય તુજ કેસે જાણવેં ગા દેવા । આણવેં અનુભવા કશાપરી ॥
સગુણ કીં નિગુણ સ્થૂલ કીં લહાન । ન કહે અનુમાન મજ તુમે ॥
કોણતા નિર્ધાર કર હા વિચાર । મ્વસિષુપા તરાવયા ॥
તુવા મ્હને કેસે પાય આતુડતી । ન પદેં શ્રીપતિ વર્મ ઠાવે ॥

‘હે દેવ ! કઈ રીતે તારું ધ્યાન ધરું, ભક્તિ અને સેવા કઈ રીતે કરું, કીર્તિનું વર્ણન કઈ રીતે કરું, તારામાં ચિત્ત કઈ રીતે બેઠું, કયા ભાવે કરી મને તારી પ્રાપ્તિ થશે,

એનો મર્મ મને કહે. માથે સાથે એ પણ ઠહી દેજે કે મારી માનસિક સ્થિતિ અને બુદ્ધિ કેવાં હોવાં જોઈએ. તે મને તારો દાસ બનાવ્યો છે તો હવે હું તારો દાસ છું એની મને ખાતરી થવા દે.' આવી રીતે તેમણે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરી.

કેસેં વહ ધ્યાન, કેસા પાહોં તુજ ૧ વમેં દાવી મજ યાવકાસી ॥
 કેસી મક્તિ વર સાગ તુમી સેવા । કોળ્યા મારેં દેવા આતુડસી ॥
 કેસી કીર્તિ વાનૂ, કેસા લક્ષ આણૂ । જાણૂ હા વળવૂ કેસા તુજ ॥
 કેસા ગાડ ગીતીં, કેસા ધ્યાન ચિત્તીં । કેસી સ્થિતિમતિ દાવી મજ ॥
 તુવા મ્હણે જૈસા દાસ કેલા, દેવા । તૈવેં હૈં અનુમવા આળી મજ ॥

પરમાર્થમાર્ગનું પોતાને જ્ઞાન નથી; એ જ એક માત્ર ઠઠણાઈનો સામનો કાંઈ તુકારામને કરવાનો ન હતો, પણ એવી તો બીજી પણ અનેક મુશ્કેલીઓ તેમની સામે જિભી હતી. એવી મુશ્કેલીઓમા માનસિક નબળાઈ, દુરાશ્રદ્ધ અને સંસાર પ્રત્યેનું આકર્ષણ વગેરેને ગણી શકાય. તુકારામે ઈશ્વરની ખોજમાં જવાનું નક્કી કર્યું પણ 'મને' તેમ કરવામાં સાથ આપવાની ના પાડી. નબળા રાજાનો હુકમ જેમ કેઈ ખાઈ બહેલો પ્રમત્ત પ્રધાન માનવાની ના પાડે તેવા પ્રકારની સ્થિતિ તુકારામની થઈ પડી; એ માટે શો ઉપાય કરવો તે તેમને સૂઝ્યું નહીં.

‘મારું મન વિષયવાસનાનો ત્યાગ કરતું નથી. માન-પૂર્વક તેની અનેક પ્રકારે વિનવણી કર્યા છતાં તે પતનને માર્ગે જવા આહે છે. એક ઘડીભર પણ તે એક જ ઠેકાણે સ્થિર થતું નથી. વિષયના વમળમાં પડીને ભવનદીના પ્રવાહ માં ભુલકો મારવા ધરછે છે. આશા, તૃષ્ણા અને વાસનાએ મારો વધ કરવાની તૈયારી કરી છે. હજી સુધી તું શું જોતો

બેસી રહ્યો છે? એમના તડાકામાંથી મને બચાવ.' આ પ્રકારે તેમણે ઈશ્વરની સ્તુતિ કરી.

કાય કહં આત્તાં ચા મના । ન સોઢી વિષયવાસના ॥
પ્રાર્પિતાહી રાહે ના । આદરેં પતના નેઠ પાહે ॥
આત્તા ઘાવેં ઘાવેં ગા થીદરિ । મેલેં વાયા નાહીં, તરી ॥
ન દિસેં કોળી આવરી । આણિક દુસરા ત્યાસી ॥
ન રાહે એકેં ઠાયેં એકીં ઘડી । ચિત્ત તડતડા લોઢી ॥
મરલે વિષયમોવંદી । ઘાલું પાહેં ડડી મવડોહીં ॥
આશા તૃણા કલ્પના પાપિણી । ઘાત માડલા માઝા માર્ણી ॥
તુકા મ્હણે ચઠપાળી । કાય અગુની પાહતોસી ॥

તેમનું મન એક ઘડી કે પળભર પણ સ્થિર રહેતું નહીં ઇદ્રિયોના આકર્ષણને લીધે તે વિષયો ભણી જ દોડવા લાગ્યું તેથી તેમનું ચિત્ત ખળભળવા લાગ્યું. એ માટે એમને કોઈ પણ ઉપાય કામે લાગ્યો નહીં. ઈશ્વર એમાંથી ઉગારશે એવું આગ્રાને તેઓ વળગી રહ્યા.

મન માણેં ચપલ, ન રાહેં નિશ્ચલ । ઘડી એવી પલ સ્થિર નાહીં ॥
આત્તા તૂં ઉદાસ ન્હા નાયયણા । ઘાવેં મજ રીના ગાજિયેલે ॥
ઘાત ઘાલી પુઠેં ઇન્દ્રિયાવેં ઓઢી । મેલેં તડતોડી ચિત્ત માણેં ॥
તુકા મ્હણે માઝા ન ચલે સપ્તાન । રાહિલો મીં આસ ઘઘની તુફી ॥

સ્ત્રી, પુત્ર વગેરેના મોહ, વિષયોનું આકર્ષણ, લોકલાજ વગેરે અનેક પ્રકારની વાસનાઓ હજી તેમને પીછા છોડતાં ન હતાં. આ બધી મુશ્કેલીઓને લીધે ભક્તિ થતી નહીં. ઈશ્વર સિવાય એમાંથી છોડનાર ખીજું કોણ છે? તેની આગળ તેમણે ધા નાખી.

હોપુત્રાદિકીં રાહિલા આદર । વિષયોં પદીમર અતિશય ॥
 આતા સોઢવજે ધાવા નારાયણા । મજ હેં વાસના અનાવર ॥
 યેડનિયા આઢ ઠાકે લોકલાજ । તો હેં દિસેં વાજ અતરલેં ॥
 તુકા મ્હજે આમ્હા જોયેં જોયેં ગોવા । તેયેં તુમ્હી દેવા સામાઝોયેં ॥

નખખાઈ, આજસ અને લોકોનો ત્રાસ

વનમાં એકાંતમાં જઈ સાધના કરવી છે, શાસ્ત્રગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવો છે, પણ અનાજ છૂટતું નથી એટલે કે અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા તો છે પણ તેમ કરવામાંય બૂખના દુઃખની હરકત તો ઊભી જ છે; એટલે બૂખ ફર થવો માટે અજ તો લેવું જ પડે; તો પછી અનાજની ચિંતા લાગેલી હોય તો અભ્યાસ કેમ કરી થઈ શકે? વનનાં દુઃખો સહન થતાં નથી તો સાધના કેમ થાય? વળી હું શૂદ્ર હોવાથી મને શાસ્ત્રગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવાનો અધિકાર નથી, આયુર્બની મર્યાદા તો બંધાયેલી જ છે, તેથી તે પૂરી થતા મૃત્યુ આવીને ઊભું રહેશે એટલે મૃત્યુની ખીક પણ લાગેલી જ છે. આવી રીતે બધી બાબતો અનેક પ્રકારની ગૂચવણો અને મંઁગવણો ઊભી થયેલી છે.

ન સડવેં અમ્ર । મજ ન સેવેં વન ॥

મ્હજુની નારાયણ । તુફી માફિતો ચ્દરણા ॥

માફી અધિકાર । વાહી ધોવાયા અસર ॥

તુકા મ્હજે ચોઢે આયુષ્ય અવયેચ કોઢે ॥

આજસ છૂટતું નથી; તેથી ઈશ્વરના સ્વરૂપનું ચિંતન કરવામાં હરકત ઊભી થાય છે એના કરતાં મોટું વિદ્યુતે તે ખીલુ કયું? દુર્ણુદ્ધિએ પણ કટકે માયો છે એથી તુકારામના મનને વ્યાકુળતા અને શ્રમ લાગવા માંડ્યાં.

કા જી માણે જીવીં । આઠસ ઠેવિલા મોસાવી ॥

યેવઢા ઘાત આળીક કાય । સાધનાસી અતરાય ॥

દેહ આત્મવદી । વેલા ઘાત કુબુદિ ॥

તુકા મ્હણે મન । કલ્લવકે વાટે ક્ષીણ ॥

મનને ઠેકાણે કેમ લાવતું, ભક્તિ કેમ કરવી વગેરે ભાંજગડમાં પોતાના વિચારોને જોઈતી સ્વસ્થતા પણ તુકા-શમને મળતી નહીં. તેમનું મન જેમ તેમને ત્રાસ આપતું હતું તે પ્રમાણે લોકો પણ તેમને સંતાપવા લાગ્યા તેથી તેઓ તદ્દન કંટાળી ગયા. ‘હું કોઈને ઘેર જતો નથી, કોઈનું કાંઈ ખાતો નથી, કોઈ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી. આવડે તેવી ઈશ્વરની ભક્તિ કરું છું, તો પછી આ લોકો બળજબરીએ આવીને શા માટે મને સતાવે છે અને છણે છે ?’ એવો પ્રશ્ન તેમને ઉદ્ભવ્યો.

નવજતાં ઘરા । આમ્હી કોણાન્યા વાતારા ॥

કા હે છઠ્ઠ યેતી લોક । વાટ કલેવિ કટક ॥

નાહીં આમ્હી જ્ઞાત । કાહી કોણાવેં લાગત ॥

કલેં તૈસી સેવા । તુકા મ્હણે કરૂ દેગ ॥

હુનિયાને જે મોઢાં છે; એકસપણે કાંઈ પણ વાત લોકો કહેતાં નથી. બન્ને બાળુ ભાલીને વગોવણી કરે છે. કોઈ હુનિયાદારીમાં પડે તો, તે ઈશ્વરને બૂલી ગયો છે, તે પાપી છે એમ તેને કહે; સંસારનો ત્યાગ કરે તો આળસુ, પેટભરો કહે; કર્મકાંડમાં લાગેલાને ઢાંગી અને તેનાથી વિમુખ રહે તો તેને બ્રાહ્મ કહીને વગોવે. સત્સંગ કરનારને તેમ જ ઉપદેશ લઈ તે પ્રમાણે ન વર્તનારાને અભાગિયો અને અજ્ઞાની કહી મૂર્ખ કરાવે છે. નિર્ધનને સુફલિસ અને રાંક કહે; ધનવાનને ગર્વિષ્ઠ; કોઈને મળવા ન જનારને નિહુર; અને જનારને, ખાઈને બીજનું ઘર ઘાલનાર; અપુત્ર

દહ સંસ્કારોને લીધે પોતાને દુઃખી અને પાપી માની, પોતાની અંદર હોય કે ન હોય તેવા અવશ્યોની અને કરેલાં કે ન કરેલાં ભયંકર પાપોની ઘોર નિંદા કરીને પોતાની જાતને ધિક્કારવા માંડે છે. અકાળે વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયેલી દુર્ભાગી વિધવા અથવા પોતાના એકના એક પુત્રના મૃત્યુથી દુઃખી થયેલાં હૃતભાગી માળાપો-એમનો કરુણ વિલાપ તો ઘણાઓએ સાંભળ્યો હશે જ. ‘અમે પાપી; અમે દુષ્ટ; અમે નીચ છીએ તેથી જ આ ભયંકર વજનો પાત અમારા શિર પર થયો છે.’ એવી રીતે પોતાને ધિક્કારતાં તે લોકો સંભળાય છે. આવાં માણસો ખરાબ કે પાપી હોતાં નથી પણ સારાં હોય છે; પરંતુ દુઃખથી હૈયું ઠળાઈ જવાને લીધે નિરાશાની ભરતીમાં તેમને પોતામાં એક પણ સારો ગુણ હોવાનું જણાતું નથી. પોતાની અંદર સઘળા પ્રકારના દુર્ગુણો જ રહેલા છે એવું તેમને લાગે છે. નાના સરખા કાળા રંગના વાદળથી સૂર્ય ઢંકાઈ જતાં થોડા સમય સુધી સર્વત્ર અંધકાર થયેલો ભાસે છે. તુકારામ ઉપર પણ નસીબે એવો જ કારમો દટકો લગાવ્યો હતો અને તેમાંથી મુક્તિ પામવા માંડે તેમણે ઈશ્વર ભણી પોતાનું મો ફેરવ્યું હતું; પરંતુ તે માર્ગમાં પણ ભક્તિનાં સાધનોનું અજ્ઞાન, મનની નબળાઈ, લોકો તરફનો ત્રાસ વગેરે વિદ્યોના પર્વતો તેમને દેખાવા લાગ્યા. ત્યારે ‘હું ખરેખર પાપી, દુષ્ટ અને ચાંડાલ છું’ એવું પોતાને વિષે તેમને લાગવા માડ્યું અને પોતાની જાતને તેઓ ધિક્કારવા લાગ્યા. તુકારામ દુર્ગુણી કે પાપી ન હતા. તેઓ સાત્ત્વિક વૃત્તિના પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ હતા; શ્રદ્ધાળુ અને પાપથી ડરીને ચાલનારા હતા. પરંતુ ઉપર આપેલાં દૃષ્ટાંતો પ્રમાણે તેમની હાલત થવાથી તેમણે પોતાના આત્માની વગેવણી

કરી. મુમુક્ષુ અવસ્થાના આરંભમાં મનની આ વિશિષ્ટ સ્થિતિ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે, તેથી સહેજ વિસ્તારથી તેનું વર્ણન અને વિવેચન કર્યું છે.

‘હું નીચ છું; મારામાં સ્નેહ, કયા કે માયાનો ભાવ પણ નથી; માન માટે હજી મને લિપ્સા છે. કોઈના પણ ઉપયોગમાં ન આવનારા મારા આ શરીરને ધિક્કાર છે. હું તો કોઈના ઉપર કાંઈ પણ ઉપકાર કરતો નથી; પરંતુ બીજાઓએ મારા પર કરેલા ઉપકારોનું મને સ્મરણ પણ નથી. મારા કરતાં વધુ અધમ બીજો કોણ છે? અત્યંત કિંમતી મિત્ર પકવાણો પણ મને તો ભાવતાં નથી! મારામાં રહેલા દુર્ગુણો મને દેખાતા નથી; પાછલાં સંચિત કર્મો કેવાં હશે, કોને ખબર! મારામાં ઈશ્વરે એવો કયો ગુણ હોવાનું માની મને પોતાના ચરણોમાં સ્થાન આપ્યું છે. મને પ્રભુ પ્રત્યે કેમ આકર્ષણ થયું છે એ જ સમજાતું નથી;’ આવી રીતે તુકારામે આત્મનિંદા કરી છે.

હું દુષ્ટ, પાપી એવી આત્મનિંદા

મજ નશ માયા મોહ નહીં લોભ । અધિક તો ક્ષોભ આદરાવા ॥
ધિગ્ હું શરીર અનુપકાર । ન માની આમાર ઉપકારાવા ॥
મજદૂની નટ આદે ઐસા કોળ । નાવડે મિશ્રાત્ર વહુમોલ ॥
ન દિસતી મજ અણુલે અવગુણ । સચિત તે ગુણ જાણે માગે ॥
તુકા મ્હણે માત્રેં દેહોનિયા કાદ । પાંડુરમેં પાવીં સસીયેલે ॥

‘આ જન્મમાં કે જન્માંતરમાંય મેં શુદ્ધ આચરણ રાખ્યું નથી તેથી જ હું ઈશ્વરનાં ચરણોથી દૂર છું; મારાં સંચિત કર્મોને લીધે મને જન્મ મળ્યો અને દુઃખ પડ્યું. હું દુષ્ટ છું; પાપી અને બૂઠો છું; સંસારમાંથી તળાઈ, તળાઈને

બહાર પડ્યો છું. કામકોધાદિથી મને ત્રાસ થાય છે તેથી તારી પાસે આવવાનું મારે માટે અશક્ય થઈ પડ્યું છે. પ્રપંચના પરમાર્થ'—જગતનો પ્રપંચ છૂટતો નથી તેમ પરમાર્થ પણ સધાતો નથી—એવી મારી હાલત થઈ છે. હવે શું કરું ? પતિતપાવન એવું તારું નામ છે. એની સાર્થકતા કરવા માટે તું મારી મદદે આવ' આ પ્રમાણે તેમણે ઈશ્વર પાસે દયાની ભીખ માગી.

જન્માતરી નાહીં શુદ્ધ આચરણ । યા લાગીં ચરણ અતરલે ॥
 શોભવલે સચિત્ત ચેળે જન્મે પાહતા । આતા પઢરીનાયા કૃપા કરી ॥
 પતિતપાવન મૃદ સાચ કરી દેવા । યા સાઠીં કુઢાવા કરી માસા ॥
 અપરાધી પાતકી દુષ્ટ દુરાચારી । આહ્વળે મારી સવસારે ॥
 કામ ક્રોધ આદિ કલ્પનેચા ત્રાસ । તુજ ન પવે ઐસે જાલે દેવા ॥
 હા ના તો ટાવ જાલા પાહુરમા । નયેચી ઉપેગી કાય કર ॥
 આણીયા નાવા ધાવળી યા ધાવે । સવકરી ચાલે તુજા મ્હણે ॥

પોતાનો જન્મ વ્યર્થ થઈ એણે ગયો છે એવું તુકારામને લાગતાં તેમને દુઃખ મયુ; ઈશ્વર આપણી આજપંપાળ કરતો નથી તેથી જ આપણે તેને શરણે જતા નથી એ તત્ત્વ તેમને સમજાયું. પૃથ્વીને બારણું બની આપણે જગતમાં વ્યર્થ શા માટે જીવું એમ તેઓ કહેવા લાગ્યા. ભવરોગનું દુઃખ ધણું કપરું છે એની તેમને ખાતરી થઈ.

“વાયા ઈસા જન્મ ગેલા । હં વિદ્વા દુષ્ઠ વાટે ॥
 નાહીં સરતા જાલોં પાવીં । તુમ્હી જદ્દ ન પુણા ॥
 કાં મીં જીર્તા સંવચારી । આણપરી મૂમિભાર ॥
 તુજા મ્હણે પઢરીનાયા । સજ્જ વ્યયા મવરોગ ॥

[વચયમુખની આશાથી આપણે બંધનમાં પડ્યા. મદારીની વાંસળીના નાદથી પોતાની બાતને શૂલી જતા સપને

પકડી મદારી તેને કરડિયામાં પૂરી દે; ગળમાં લાગેલા
લક્ષ્યને ગળવા જતાં માછલી પ્રાણત્યાગ કરે; ગળપણના
હોભે મધનો સ્વાદ લેવા જતાં માખી તેમાં લપટાય; તેના
જેવી સ્થિતિ આપણી થયેલી છે. એમાંથી પોતાની શક્તિથી
મુક્તિ મેળવી શકાતી નથી. એટલા માટે તુકારામ ઈશ્વરની
કૃપા મેળવવાની દોડધામમાં પડ્યા.

સર્પ મુલોની ગુંતલ નાદા । ગાઢડિયે ફાંદા ઘાતલાસે ॥

હિંદૂની પોટ મરી દારોદારી । ફોંડૂની પેઢારી અસે રયા ॥

તૈસી પરી મજ છાલી પાંદુરંગા । ગુંતલોં મીં ગા સોઢવી આતાં ।

માસેં મજ કાંદી ન ચલેસેં છાલેં । કૃપા હે તુજ ન કરિતાં ॥

આમિસેં હે મીન લાવિયેલા મલ્લીં । મક્ષ તો ગિલી મ્હણડનીયાં ॥

કાઢૂનિ બાહેરી પ્રાણ પેઠૂં પાહે । તેણેં ચાપમાયે કવણ તયાં ॥

ગોઢપણેં માસી ગુંતલી લિંગાડીં । શાંપદે ફડાફડા અધિકાધિક ॥

તુકા મ્હણે પ્રાણ પેતલા આસા । પઢરી નિવાસા ધાંવ યાલી ॥

‘જિંદગી વ્યથ’ જવાથી લાગે હાનિ થઈ. ‘મારું તારું’
કરવામાં દિવસો વીતી ગયા; મોઢામાં માટી પડી. તારું નામ-
સ્મરણ કરવા માટે મન મોઢો આપતું નથી; તે લવનઢીમાં
ડૂબી જવા થાહે છે. વિષયોનો હુમલો થવાથી હું મૂઝવણમાં
પડ્યો છું.’ એમાંથી છૂટવા માટે તુકારામ પ્રભુને શરણે ગયા.

‘આયુષ્ય મેલેં વાયાવિણ । ચોર જાલી નામવણ ॥

આતાં ધાંવા ધાંવ કરી । કાવ પહાતોસી હરી ॥

‘માણેં તુજેં’ યાચિ ગની । દિવસ મેલે, તોડીં માતી ॥

મન વાવ પેત નેરી । વુઝૂ પાહે મવનરી ॥

પઢિલ વિષયાંચા ધાલ । તેણેં નામવિલેં મલા ॥

શરણ આલોં આતાં ધાંવે । તુકા મ્હણે મજ પાવે ॥

પશ્ચાત્તાપથી ચિત્તશુદ્ધિ

તુકારામ કહે છે, ‘મારાં બળવાન કર્મો પોતાનાં ફળ મને આપે છે; મને પતિતને આગળ કરી વધુ પતનને માર્ગે જ લઈ જાય છે. પૂર્વે કરેલાં બૂઝાં કામો મારા પેટમાં ખૂંચે છે. હે પ્રભો !’ મેં સજન કે સેવા કાંઈ જ કયું નથી.’

શલિવંત કર્મ । કરી જાણતા તો ધર્મ ॥

પુરે ધાત્રનિયા સત્તા । ન્યાયે પતના પતિતા ॥

ભાવરણે સોટો । કેલો સહતાતો પોટો ॥

તુકા મ્હણે દેવા । નહીં મજન કેલી સેવા ॥

‘યોગાભ્યાસ કરવા માટે મારી શક્તિ નથી. સાધનની ક્રિયા સમજાતી નથી, તને મળવાની ઉત્કટ ઇચ્છા છે;’ પણ ભજન કરાતું નથી. તને મળવા માટે મન અધીરું બન્યું છે પણ તને કેમ મળાય અથવા તને મળવા માટે શી શક્તિ કરવી તેની ગમ પડતી નથી. હે પ્રભો ! પિતા તરીકે તું જ મને ઉપદેશ આપ. બીજા કોને પૂછું કે મારે શું કરવું !’ આવી રીતે તેમણે પ્રભુની પ્રાર્થના કરી.

નાહી કલ્પ યોગાભ્યાસ કરાવતા । ન કલેની ક્રિયા સાધનાર્થી ॥

તુક્ષીયે મેરીચે પ્રેમ અંતરણી । નહીં કલ્પ એવી મજનાયે ॥

કાય પાંદુરંગા કર મા વિચાર । સુરતે અંતર મેલવતા ॥

તુક્ષ મ્હણે માગા વડિલયને શુદ્ધિ । તુક્ષવીણ દયાનિધિ પુષો કોણા ॥

પોતાના દુર્ગુણોની જાણ થવાને લીધે તુકારામનું મન આ રીતે વ્યથિત થતું હતું-પશ્ચાત્તાપથી ચેકાતું હતું. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, તેઓ ખરેખર દુષ્ટ કે પાપી ન હતા; દુઃખના ભારને લીધે જ તેમને તેમ લાગતું હતું. વળી આ માનસિક અવ્યવસ્થાથી ઉદ્ભવેલા પશ્ચાત્તાપનો ચિત્તની શુદ્ધિ થવામાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. અહંદારને યથેચ્છા પ્રદારથી

આ નિરાશાનું અને પચ્ચાતાપનું વાદળ કાલક્રમે
ધીમેધીમે ટળી ગયુ. જગતમાં જેમ સુખ કાયમ માટે હોતું
નથી તેમ દુઃખ પણ નિરંતર રહેતું નથી. સુખ પછી દુઃખ
અને દુઃખ પછી સુખ, એ પ્રમાણેનો ક્રમ આપ્યા જ કરે
છે. તુષારામનું મન હવે શાંત થવા માંડ્યું. મથામણને

જઈને ધીમેધીમે સ્વચ્છ થવા માંડે છે, અથવા તો અધારા
ઓરડામા પ્રવેશ કર્યા પછી પ્રથમ તો કાઈ જ દેખાતું નથી,
પરંતુ થોડા સમય પછી 'આબુખાબુના પદાર્થો ધીમેધીમે
દેખાવા માંડે છે, તેવી જ રીતે તુકારામનું હ્રુદય થયેલું
મન શાંત થતા તેમને 'પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન થવા માડ્યું.
શ્રીહરિના ચરણોમા તો ચિત્ત તેમણે લગાડ્યું જ હતું, પરંતુ
ત્યાં સુધી પહોંચવાનો માર્ગ તેમને દેખાતો ન હતો, તે
હવે અસ્પષ્ટપણે, પણ દેખાવા લાગ્યો અને તેમણે એક
એક પગલું તેના પર મૂકવાની શરૂઆત કરી મનનો ક્ષોભ
શાંત થયા પછી તુકારામના ધ્યાનમા આબુ કે આ જગત-
મા સતો સિવાય બીજું કાંઈ પણ આપણું ખરું સંસ્કૃ-
ત નથી તેથી તેમના દાસ થઈ, તેમને શરણે જઈ તેમની
સોબતમા રહેવાથી ભક્તિનો માર્ગ દેખાયો. આવી રીતે
મતોના ચરણોમા વિશ્વાસ રાખી તેઓ તેમના દાસ થયા.
'સતો મારું કંઠાણું કરશે, એમને પ્રસન્ન થવાથી ગોપાલ
મારા પર કૃપા કરશે હું થાકી બાઈ, હતાશ થાઉં કે પડી
ભાણુ તોપણુ તેઓ મને ઉપાડી લેશે; તેમની કૃપાથી મને
મધ્યમા પ્રકારનું સુખ મળશે તેથી હું તેમના કદા પ્રમાણે
વર્તીશ અને તેમના ઉચ્છિષ્ટ પદાર્થોનું સેવન કરીશ એટલે
કે તેમને ઉપદેશ માનપૂર્વક શ્રદ્ધા કરીશ,' એવો નિશ્ચય
તેમણે કર્યો.

સર્વ લાવો વડે સ તોનો દાસ થ'શિ

સત્ત્વિયા પાત્રી હા માઝા વિશ્વાસ । સર્વમાર્ગે દાસ દાત્રા ત્યોવા ॥
તત્ત્વિ મોજે દિત્ત કરિતી સક્કલ । જર્ણે હા ગોપાલ કૃપા કરી ॥
માગ્લીયા મન વાદતીત્ત કદિય । સ્વાચિયાન જાટ સર્વે પુલ ॥
નુરા મ્હણે રોવ પદન આવદી । નવન ન મોની ચોમ્લિલે ત ॥

વંશપરંપરાથી તુકારામ વારકરી સંપ્રદાયના હોવાને લીધે તેમને વિકૃલના ભક્તોની સોળત પ્રથમથી જ ઓછા-વત્તા પ્રમાણમાં થતી રહેલી હોવી જોઈએ. કીર્તનો સાંભળી અને આદરપૂર્વક સંતોનાં વચનો મોઢે કરી તેમણે પરમાર્થ સંબંધી થોડુંઘણું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું, તે ઉપરથી પણ સંતોની મહત્તા અને પરમાર્થયથ પર જવા માટે તેમના સંગાથની ઉપયોગિતા તેમને જણાઈ હોવી જોઈએ. એટલા માટે હરિ મળવાના દૃઢ વિશ્વાસથી તેમણે સંતોના ચરણોની સેવા કરી. સંતોના મુખનાં અમૃતવચનો પોતાને સાંભળવા મળ્યાં એ પણ સંતોનો મહાન ઉપકાર થયો. તેમણે આવી રીતે કરેલા ઉપકારનું ઋણ આ જન્મમાં તો અદા કરી શકાવાનું નથી. માતા જેવી રીતે પોતાના બાળકને શણગારે છે, તેવી રીતે ઉદાર ચિત્તવાળા હયાળુ સંતોએ પોતાને શણગાર્યો છે એવું તેમને જણાવા લાગ્યું.

आजिचें हें मज तुम्ही कृपादान । दिलें संतजन मादवर्षी ॥

आलों मुखावाटा अमृतवचने । उतीर्णिता येणें नव्हे जन्में ॥

तुका म्हणें तुम्ही उदार कृपाळु । शृङ्गारिळें बाल कवठुकें ॥

તુકારામે વિચાર કર્યો કે, ‘જે જેનો ખોરાક હોય તેનું જ જ્ઞાન તે ભિખારીને આપે. કોઈના ઘરમાં લાડુ ક્યારેક બનાવ્યા હોય તો તે ઘરમાંથી ભિખારીને પણ લાડુનો જ ટુકડો મળે છે.’ ભક્તિપ્રેમ એ સંતોનો ખોરાક છે. મને પણ ભક્તિના પ્રેમની ભીજ તેઓ તેમના ઘેર આપશે. ઈશ્વરના પ્રેમ વડે તેમનું પેટ ભરાયેલું છે તેથી તેમનું ઉન્નિષ્ઠ-વધેલું હું લઈશ; તેમના સેવકથી, પ્રાણી, પંચજીવ, પૂણું, પતંગ, રેતી, દોહ, ઓછી, થશે.’

जें ज्याचें जेवण । तेंचि साधकासी दान ॥

माता जाऊं चोजवीत । जेथें वैसतीउ सत ॥

હોતીં ઘાલીં પોટેં । માગેં ડરલીં ડન્હિટ્ટેં ॥

તુકા મ્હણે ધાવ । પુઠેં સુટ્કલ હોંગ ॥

સંતોની પાસે ઐહિક ઐશ્વર્ય નથી, ધન નથી, પરંતુ ઈશ્વરમાં તેમનો અનન્ય ભાવ હોય છે. ગમે તેવાં સંકટથી તેમના ધર્મનો ભંગ થતો નથી. ભૂખ કે તરસ લાગી હોય તે વખતે પણ તેઓ ચિત્તમાં નારાયણનું સ્મરણ કરે છે, નારાયણ જ જેમનું ધન છે એવા સંતોને ધન્ય છે. એકમાત્ર તેઓ જ પોતાના સગા છે એવો તુકારામે નિશ્ચય કર્યો. ધન અને વૈભવને જ માન આપનારા મિત્રો તુકારામને મળે એવો સંભવ તો હતો જ નહીં; અને તેઓની કિંમત કોડી જેટલી જ છે એવું જણાયાથી તુકારામને પણ તેવાઓની અપેક્ષા ન હતી. વૈભવ પ્રત્યેનો તિરસ્કાર અને ભક્તિ પ્રત્યેનો પ્રેમ એ સંતોનો મુખ્ય ગુણ તેમનામાં સહેજે આવીને વસ્યા.

આમ્હા સોયરે દુરિજન । જનમામ્ય નિકવન ॥

જ્યાच्या धैर्या नाहीं मग । भाव एकविष रग ॥

भूक्तान्ह चित्ती । सदा देव आठवती ॥

તુકા મ્હણે ધન્ય । જ્યાં જે નિજ નારાયણ ॥

‘સંતોના ચરણો મારા માથા પર મુકાયાથી મળતા મુખ આગળ મોક્ષથી મળતા મુખની થી વિસાત ! હિસાબ કરી જોતાં જણાય છે કે તે મુખ અનંત છે. એના જેવો ખીજો કોઈ લાભ નથી સંતસમાગમથી માગે બધા કોડ પૂરા પડશે.’ આરું સંતસમાગમનું માહાત્મ્ય તુકારામે ઓળખ્યું.

સંતોની સોળતમાં તુકારામની શ્રદ્ધા દૃઢ થવાથી ભક્તિ કરવા માટેનો તેમનો ઉત્સાહ વધ્યો. ‘ઈશ્વર છે’ એવો અને એટલો જ વિશ્વાસ તેની ભક્તિ કરવા માટે પૂરતો થઈ પડતો નથી. ઈશ્વરનું સ્વરૂપ, તેનો અને ભક્તનો સંબંધ અને

તેની પ્રાપ્તિ કરી લેવા માટેનો પ્રયત્ન તેમ જ ભક્તિ કરવાથી મળતા કૃપા સંબંધી જેટલું વધુ જ્ઞાન થાય અને દૃઢ શ્રદ્ધા ઉપજી સ્થિર થાય તેટલા પ્રમાણમાં ભક્તિ ચોક્કસપણે થવા માંડશે એ સ્પષ્ટ છે. એ વસ્તુનો વધુ વિચાર કે વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા નથી. આ દૃષ્ટિએ તુકારામના મનના થયેલા વિકાસનો હવે વિચાર કરવાનો છે.

ઈશ્વર અનાથનો નાથ ઉદાર, દયાળુ છે

સતોની સોખતમાં, તેમના સહજ બોલવાના હિતકારી ઉપદેશોથી દેવભક્તીનો સંબંધ તુકારામને સ્પષ્ટપણે કળાવા લાગ્યો. ઈશ્વરને અનાથ અને ગરીબોની દયા આવે છે; તે અનાથોને ઘેર તેમને મદદ કરવા માટે દોડી જાય છે અને તેના નામનું સ્મરણ કરનારનું રક્ષણ કરે છે; આવા પ્રકારની ઈશ્વરની કીર્તિ સાલળીને તેમના મનને આનંદ થયો અને આત્મકલ્યાણ કરી લેવાનું સહેલું છે એવું તેમને જણાયું. દેવના ચરણોમાં ચિત્ત લગાડયું, કે થયું ! આપણે પણ તેમ જ કરવું એવો તેમણે નિશ્ચય કર્યો.

अनाथाच्चौ तुम्हा दया । पढरीराया येतसे ॥

ऐसी अकौनीया कीर्ति । बहु विप्राप्ति पावला ॥

अनाथान्या घारा परा । नामें करा कुडावा ॥

तुम्हा म्हणें सवघड हित । ठेवू चित्त पायापें ॥

ઈશ્વર દયાળુ છે, ઉદાર છે, અનાથનો નાથ છે, શરણે આવેલાની અરજ તે માલળે છે. મન, વાણી અને કાયા વડે જોયો તેને અનુસરે છે તેમની સઘળી જવાબદારી તે ઉપાડી લે છે. તેને મંલારતાં બરોબર તે આવી પહોંચે છે અને તેના ભક્તને જે કાંઈ જોઈતું હોય તે આપે છે. માર્ગમાં તે

આલતો હોય ત્યારે તેની મંભાળ રાખે છે. કાંટા, કાંકરા પગમાં વાગવા દેતો નથી. ઈશ્વરના ભક્તને ચિંતા જેવું તો કાંઈ હોતું જ નથી. સર્વ પ્રકારે અને સર્વ ભાવોથી ઈશ્વર પોનાના ભક્તોનો પ્રેમાળ મિત્ર છે.

उदार वृषालु अनायाचा नाथ । अक्सी मात शरणागता ॥
 सर्वभार माथा चालविसी त्याचा । अनुसरणी वाचाकायामने ॥
 पाबारितां उभा राहसी जवळीं । पाहिजे तें काळीं पुरवावें ॥
 चालताही पथ साभाळिसी वाढें । वारिंशील कांटे खडे, हातें ॥
 तुफा म्हणें चिंता नाही तुझ्या दामा । तू त्याचा कोंवसा सर्वभावें ।

માતાને બાળક પર પ્રેમ રાખવાનું—તેને વહાલ કરવાનું કોણ કહે છે ? તેનું બાળક જ તેનો સ્નેહ વધારે છે. અતઃ કરણમાંની વહાલપને લીધે તે પ્રેમથી બાળકની સંભાળ રાખે છે તેવી જ રીતે ઈશ્વર પણ પ્રેમથી ભક્તોનું પાલન કરે છે. જો કે માતાની ઉપમા તેને છાજતી નથી; કારણ કે મા-બાપ તો સસારમાં જ બાળકનું લાલનપાલન કરતાં હોય છે અને તેઓ પરલોકમાં તેનાથી દૂર રહે છે. તેમનો ત્યાં કાંઈ જ બપ નથી. જ્યારે ઈશ્વરને વિષે તેમ નથી. તેની તો કાળના ઉપર પણ સત્તા છે. ભક્ત માટે ઈશ્વરને અત્યંત કરુણા હોય છે.

माउलीसी सगें कोण । प्रेम वाढवी तान्हें ॥
 अतरीचा कळवळा । करीतसे प्रतिपाद्य ॥
 माथावापाची उपमा । तुज देऊ पुढ्योत्तमा ॥
 तही साजेंना पाहता । जिवलगो पढरीनाया ॥
 माथ पात्री ससारीं । परलोकी राहिंद्री ॥
 तैमा नोव्हेसी अनता । काळ्यारी तुसीं सत्ता ॥
 तुफा म्हणे नारायणा । तुम्हा कृत करुणा ॥

જેણે મંસારનો ત્યાગ કર્યો હોય તેના પર ઈશ્વરને

ધણે પ્રેમ હોય છે; ઈશ્વર તેની પાછળ દોડતો આવે છે અને તેની સાથે રહી તેનાં મુખદુઃખ અનુભવે છે. એ ઈશ્વરનું નામ સ્મરણ કરે અને ઈશ્વર તેનાં કામ કરી આપે. વિઠ્ઠલ એવો લોળો, પ્રેમાળ અને દયાળુ છે.

સોઝિલા સસાર । માયા તમારી પાર ॥
વાવે ચાલે માગેં માગેં । સુખદુઃખ સાહે સગે ॥
ચાતેં પ્યાવેં નામ । તિસી કરણે ત્યાવેં કામ ॥
તુકા મ્હણે મોઢી । વિઠઈ વૃપેચી કોરલી ॥

તુકારામ કહે છે, ‘હે પ્રભો ! ધર્મની બધી નીતિ તું બાંધે છે, તારી આગળ હું તો બંધા શું ખોલી શકું ? સધળી સત્તા તારી જ છે. તારી કૃપાથી એક ક્ષણભરમાં સચિત, પ્રારબ્ધ અને ક્રિયમાણ કર્મો ફરી જાય છે. તે કર્મો અશુભને બદલે શુભ ફળ આપવા લાગે છે.’ —

જાળસી સચિત । પાહરણ ધર્મનીત ॥
તરી મ્યા યોગાવેં તેં કાઈ । સરેં મેસેં તુજે પાર્વી ॥
પાલટતીં ફળેં । સચિત પ્રારબ્ધ ક્રિયમાણેં ॥
‘તુકા મ્હણે સત્તા । હોસી સવલ કરિતા ।

ઈશ્વર સિવાય બીજા કંઈ પણ સ્થાયી નથી, સધળું નાશવત અને ક્ષણભર છે એવું તુકારામને સમજાઈ ગયું. તેથી તેમણે નાશવત સર્વ વસ્તુઓની આશાનો ત્યાગ કરી ઈશ્વરનું દાસત્વ સ્વીકાર્યું; કારણ કે એક માત્ર ઈશ્વર જ સાચો છે અને બીજા બધું ખોટું છે.

તુજવીણ કંઠી । સ્થિર રાઠેં જૈસેં નાહી ॥
કઠ્ઠાં માઝેં પહુતાં રીતીં । પાહરણ માફ્યા ચિત્તીં ॥
મોકલિલી આસ । સર્વમાવેં જ્ઞાતીં દાસ ॥
તુકા મ્હણે તૂંચિ સરા । ચેર વાડગા પસારા ॥

દોષ લાગતો નથી તેથી મોટેથી રામના નામનો દોષ કરવો, જિંએ સાદે રામનું નામ લેવું સઘળા વેદો અને પુરાણોએ પોકારી પોકારીને કહ્યું છે કે, હરિના નામનું ભજન કરનારો બધા પ્રકારના સુખોનો હકદાર બને છે; જેના મોઢામાં હરિનું નામ હોય તે બધી રીતે બધાથી ચડિયાતો હોય છે. પ્રભુનું નામ જપવાથી કલ્યાણ જ થાય છે, એ વિષે શ્રદ્ધા રાખવી, એમાં શકાને સ્થાન જ નથી

ઈર્મયર્મ ન હતો સાગ । ઉખ્યા અર્ગે પતન ॥

મલ્ત્યા ફાલે નામાવલી । મુલમ માર્ઝી માવિકા ॥

તુકા મ્હણે નુવજ દોષ । ફરુ ચોપ આનંદે ॥

સર્વ સુલા અધિકારી । મુર્ચે ઉઘ્વારી હરિનામ ॥

સર્વર્ગે તો સર્વોત્તમ । મુર્ચી નામ હરીચં ॥

ઐશી ઉમવિલી ચાહે । વેદો પાહે પુરાણી ॥

તુકા મ્હણે તેર્ચે ફર્હી । સરેહ નાર્હી મરવસા ॥

તપ કરવા માડતા ધર્મિયોની સોબતમાં પડી જઈ મન તપનો નાશ કરે છે એટલા માટે તુકારામને નામ સંકીર્તન અને તેના સબધથી હરિના શુષ્ક ગાવામાં રુચિ ઉત્પન્ન થઈ અને લોકલાજ છોડી દઈ તેમણે કીર્તન કરવા માડ્યું. વેદો આ વિષે જુદા જુદા મતો ધરાવતા જણાય છે. નામજપમાં કોઈનો મતભેદ નથી તેથી પ્રભુના નામનો જપ કરવો એ જ પ્રભુને પામવાનો સારામાં સારો અને તદ્દન સહેલો ઉપાય છે એવું તેમણે નક્કી કર્યું.

તપાસી તે મન ફર પાહે ઘાત । ઘટોત્તિ સાગત દનિયાવા ॥

મ્હણાનિ કીર્તન આપડકે મજ । સાડોનીયા લાજ હેંચિકરી ॥

પાહતા આગમનિગમાવા હાવ । તર્ચે નાર્હી માવ એકવિધ ॥

તુકા મ્હણે ચેર્ચે નાર્હી યા વિકાર । નામ એક સાર વિટોચાર્ચે ॥

‘ કથા દુઃખ દૂર કરે છે, કથા સુખ આપે છે, કથા

પાપોનો નાશ કરીને પતિતોનો ઉદ્ધાર કરે છે. મૂઠ માણ સોનું પણ કથામાં ધ્યાન લાગે છે. તપ, ધ્યાન, અનુષ્ઠાન વગેરે બધાનો કથામાં સમાવેશ થયેલો છે; પ્રભુની કથા એ તો અમૃતનું પાન છે. કથા જ મંત્ર છે; કથા જ જપ છે; તે ત્રણે તાપ દૂર કરે છે; કથામાં પાપીઓને ખીકથી ઠંપારી છૂટે છે. કથામાં ઈશ્વર ધ્યાન લગાડીને હોલો હોય છે. કથાનું આવું ઉચ્ચ વર્ણન તુકારામે કર્યું છે.

કયા દુર હરી, કયા મુક્ત કરી । કયા સાર્થી વરી વિઠોલાચી ॥ ✓
 કયા પાપ નાશી, ઉદ્ધરિલે દોપી । સમાધિ કયેસિ મૂટ જના ॥
 કયા તપ ધ્યાન, કયા અનુષ્ઠાન । અમૃત હૈં પાન હરિકયા ॥
 કયા મંત્રજપ, કયા હરી તાપ । કયાકાઠીં વાપ કણિકાઠાસી ॥
 તુકા મ્હણે કયા દેવાનેં હૈં ધ્યાન । સમાધિ લાગોન ઉમા અસે ॥

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે, સત્સંગ, નામસ્મરણ અને નામ સંકીર્તન આ પ્રકારની શ્રદ્ધાની સામગ્રી એકત્ર કરી તુકારામે સાધકદશામાં પ્રવેશ કરવાની તૈયારી કરી. આ વખતે ઈશ્વરની કૃપા, ઉદારતા, દયા, બહુતો પરનો તેમનો પ્રેમ અને કલિયુગ પર અત્તા ચલાવવાનું તેમનું સામર્થ્ય વગેરે શુભોના ચિંતનથી તેમ જ સંકટોનો સંપાટો અને પશ્ચાત્તાપને લીધે ઊપજેલો વૈરાગ્ય અને ચિત્તની શુદ્ધિ મહત્ત્વ બન્યાં. મંસારનો ત્યાગ કરી ઈશ્વરની શોધમાં જવાની તાલાવેલી લાગી. નામસ્મરણ, કીર્તન, શ્રવણ, વાચન વગેરે સાધનોની, સંતોની સોજતને લીધે શરૂઆત થઈ, પરંતુ સાધનોની તૈયારીમાં કે સામગ્રીમાં હજી સુરુષ્ટપાડ્ડી ઊભી રહી હતી. સફળ અને વૈરાગ્ય વધવા લાગ્યાં. મુમુક્ષુત્વ તો બનતાં ઈશ્વરપ્રાપ્તિરૂપી ધ્યેય નિશ્ચિત થયું અને વાચન તથા શ્રવણને આધારે કદીક થોડીઘણી પ્રાથમિક સાધનની

શરૂઆત કરાય તોપણ શુરૂકૃપા વિના તે નક્કી થતું નથી અને ખરું પારમાર્થિક સાધન શરૂ થતું નથી એવો સંતોનો સિદ્ધાંત છે; એટલે કે તેમના અનુભવે નક્કી થયેલો નિયમ છે. આ સિદ્ધાંતને ટેકો આપનારા જ્ઞાનદેવ, નામદેવ, એક નાથ, કબીર, મહીપતિ, પુરદરદાસ વગેરે સંતોના અનેક મરાઠી, હિંદી, કાનડી ભાષાનાં વચનો છે. તેમાંનાં કેટલાંક નીચે આપવામાં આવે છે :

“ નિરૂત્તિરાજ મ્હણે તાં (પ્રવચરૂક્ષ) ગુરવિળ ન તુટે ।

પ્રવચ સપાટે ઘડી નેતુ ’

—શ્રી નિરૂત્તિનાથ

“ યા કારણે શ્રી ગુરનાથ । જવ મસ્તર્કી ન ઠેવિતી હાતૂ ॥

નિરૂત્તિદાસ અસે વિનવિતુ । તવ નિગતુ કેવિં હોય ॥

—શ્રી જ્ઞાનેશ્વર

ગુરુચ્યા ઉપકારા, ઉપકારા । નહીં પારનારા ॥

દેઝની આપુલા હોલા । હોલા દાવિયલે ધનનીલા ॥

—શિવદિન કેસરી

ફક લગ્વ મ્હદા જ્ઞાન ધર, સૂરજ કોટિ મિલાય ।

વિના સવદ ગુરદેવકે, કવહુ તિમિર ન જાય ॥

—કબીર

(એક લાખ અંદ્ર આણેા કે કરેડ સૂયં ભેગા કરેા;

પણ શુરુદેવના શબ્દ વિના અજ્ઞાનરૂપી અધકાર નહ થનાર નથી.)

મદ્ગુરુની કૃપા વિના મૃશ્વરપ્રાપ્તિ અશક્ય

કહે કબીર ધન ના પેશે, વિન સતગુરુ ઉપદેશ ।

(મદ્ગુરુના ઉપદેશ વિના અત પામી શકશે નહીં.)

કિરણ મદ્ જવે સદ્ગુરુદી, મારહી આર પિડાના ॥

(મદ્ગુરુની કૃપા થયા પછી જ પોતે પોતાને જોળખ્યો.)

—મહિંદરનાથ

ગુરુ ચિન ગુલામ નાગુવત્તના, રોચિયદણ્ણા મુકુતિ ॥
(ગુરુનો દાસ ન થાઉં ત્યાં મુધી, મુક્તિ મળનાર નથી.)

-પુરંદરદાસ

સદ્ગુરુ વિના અનુકૂળતા મળતી નથી. ‘ઈશ્વર ગુરુ પાસે છે. ગુરુની સેવા કરવાથી વસ્તીમાં કે વગડામાં ઈશ્વરનો ભેટો થાય છે.’ આ હકીકત સંતોના સમાગમથી અને કથા સાંભળવાથી તુકારામને પણ જણાઈ આવી હતી, તેથી પોતાને તારણહાર મળી આવે તો સારું, એવા પ્રકારની વિનંતિ તેમણે ઈશ્વરને કરી હતી. તેમને પોતાનાં સંચિતકર્મ ઉપર અણગમો ઊપજ્યો, પ્રભુનો પ્રેમ મેળવવા માટે ચિત્ત કળ વિકળ થતું હતું. મોઢેથી પરમાર્થની વાતો કરી સંસારમાં રહેવાને લીધે તેઓ જગતને બહુરૂપી જેવા દેખાતા હતા. કાંઈ જ ન સમજવાને લીધે માર્ગ રૂંધાયો હતો. પછી સદ્ગુરુએ તેમને જ્ઞાન થતાં, હવે ઉદ્ધારક મળે તો સારું એમ તેમને લાગવા માંડ્યું.

આમ્હારી આપુલેં નાવડે સંચિત । ચરફડી ચિત્ત ફલ્લવલ્લપાને ॥
ન ફલ્લતા મ્હાલા ચોલ્લા મારગા । જર્મીં સોલોં જગાં બહુલ્પી ॥
ફલ્લોં આલેં ધેં, ઉષડલે દોલે । વર્ણવાત મિલ્લે તરી ધેં ॥
તુવા મ્હણેં વ્હાલ એક્ત કરુણા । તરી નારાયણા ડચ્ચી ધાલી ॥

પરંતુ સદ્ગુરુ તુરંત મળી આવતા નથી. ‘મળવાની ધડી’ મુધી રાહ જોયા સિવાય અન્ય ઉપાય હોતો નથી. તેથી જાણવામા આવેલાં સાધનો દરતા રહી, ઈશ્વરની કૃપાથી સદ્ગુરુનો ભેટો થવાની રાહ જોતા તુકારામ વખત પસાર કરતા હતા.

૩ : સાધકાવસ્થા : નામ

‘સદ્ગુરુએ કૃપા મજ વેલી’

‘મંત્ર દિલ રમટણ્ણહરિ’

‘સદ્ગુરુએ મારા ઉપર કૃપા કરી; મને રામકૃષ્ણહરિ મંત્ર આપ્યો.’

‘તારણહાર મળે તો સારું’ એમ કહી સદ્ગુરુ મળવાની રાહ જોતા જોડેલા તુકારામના જીવનમાં તે ભાગ્યશાળી દિવસ, ગુરુવાર માધ સુદ ૧૦ શાકે ૧૫૪૧નો ઉદય થયો અને સદ્ગુરુએ તેમના પર કૃપા કરી. આ દિવસ તુકારામ માટે જ નહીં પરંતુ આખા મહારાષ્ટ્ર માટે અને પરમાર્થની સાધના કરનારાઓ માટે તેમના જીવનમાંનો ભાગ્યશાળી દિવસ હતો, એમ કહેવામાં હરકત નથી. તુકારામ એ પરમાર્થ પથ પરના પ્રથમ પંક્તિના પુરુષ છે. પાછલાં ત્રણસો વર્ષથી હજારો ભાવિકોને તેઓ પરમાર્થનું માર્ગદર્શન કરાવતા આવ્યા છે અને આગળ ઉપર પણ એ સત્કાર્ય એવી જ રીતે ચાલુ રહેશે. તેમને આ લાયકાત મેળવી આપનારો, તેમને ગમતો ‘રામકૃષ્ણહરિ’ આ મંત્ર ગુરુકૃપા થતાં જે દિવસે મળ્યો તે દિવસને ખરેખર સોનાનો દિવસ કહેવો જોઈએ. તુકારામ કહે છે, ‘તે દિવસે સ્વપ્નામાં નદી ઉપર નાહવા માટે જતાં સદ્ગુરુનો ભેટો થયો. તેમણે પોતાનું નામ બાબાજી ચૈતન્ય જણાવીને મારા માથા પર હાથ મૂકીને મને પોતાને ગમતો ‘રામકૃષ્ણહરિ’ એ મંત્રનો મને ઉપદેશ આપ્યો અને મારો સ્વીકાર કર્યો. તે વખતે જમવા માટે તેમણે પાથેર ઘી માગ્યું. પરંતુ કમનસીબે સ્વપ્નામાં હું તે વાત બૂલી ગયો તેથી તેમની તે વિષેની સેવા મારાથી બની શકી નહીં.’

સદ્ગુરાર્યે કૃપા મજ કेलી । પરી નહીં ઘટલી સેવા કાહી ॥
માપઢલે વાટે જાતા ગમાણાના । મસ્તકીં તો જાણા ઠેલા કર ॥
મોજના માર્ગતા તૂપ પાવશેર । પઢિલા વિસર સ્વપ્નામાર્ગો ॥
કાય વઢોં ઉપજલા અતરાય । મ્હણોનિયા કાય ત્વરા જાલી ॥
રાઘવ ચૈતન્ય કેશવ ચૈતન્ય । સાગિતરી લૂણ માલિકેની ॥
વામજી આપુલે સાંગિતલે નામ । મત્ર દિલા રામકૃષ્ણહરિ ॥
માવ શુદ્ધ દશમી પાહુની ગુરુવાર । કેલા અગીકાર તુકા મ્હણે ॥

સદ્ગુરુએ નામમંત્રનો ઉપદેશ આપ્યો એ વાતનો કૃત સંતાપૂર્વક લક્ષિતભાવે ઉદ્દેશ્ય કરીને તુકારામ કહે છે : ‘મારા અંતઃકરણમાંનો ભાવ જાણી લઈને તે પ્રમાણેનો સદ્ગુરુએ ઉપાય દર્શો; અને મને ગમતા ગૂચવણ વગરના સરળ મંત્રનો ઉપદેશ આપ્યો. અગાઉ કેટલાય સાધુસંતો ભવસાગર તરી ગયા છે; તેમને પોતાને મનગમતાં તરવાનાં સાધનો મળ્યા, મને પણ પાદુરંગ શ્રીહરિએ કૃપા કરી સદ્ગુરુ મારફત મળેલા નામમંત્રનો તારક ઉપાય દાખવ્યો.’

માફીએ મનીષા જાણોનીયા માવ । તો કરી ઉપાવ ગુરુવા ॥
આવડીચા મત્ર સાગીતરા સોપા । જેને નહે ગુંફા કાફી કોઠે ॥
જાતી પુઠેં એક ઉતરલે પાર । હા મવસાગર સાધુ સત ॥
જાણરમા નેણત્યા જયા જેસી આવડી । ઉતાર, સાગડી, તાફે પેટયા ॥
તુકા મ્હણે મજ દાવિયેલા તાર । કૃપેલા સાગર પાદુરંગ ।

તેણે સ્વપ્નમાં અને તે પણ ઘણા થોડા સમય માટે શ્રી જાળાજી સદ્ગુરુજીનો સહવાસ તુકારામને સાંપડ્યો; તોપણ તે અવ્યકાળના સમાગમના તેમના મન પર દૃઢ સંસ્કાર પડ્યા હોય તેમ જણાય છે. સદ્ગુરુનું સાત્ત્વિક અને પ્રેમાળ સ્વરૂપ જોઈ, તેમના સુખમાંથી નીકળેલો અમૃત જેવો મધુર અને પવિત્ર મત્ર સાંભળીને અને તેમના કોમળ હસ્તના સ્પર્શના સુખનો અનુભવ લઈ તુકારામના મનમાં શું થયું

છે. વૈરાગ્ય વિષેનો આટલો વિચાર અહીં પૂરતો છે.

શુરુદ્ધપાથી મળેલા નામનું સામર્થ્ય

નામ, સત્સંગ, વૈરાગ્ય અને ચિત્તશુદ્ધિ આટલાં સાધનો-
નો વિચાર કર્યા પછી સાધકાવસ્થામાં સાધકનો ઈશ્વર
ઉપરના ભાવનો વિકાસ કઈ રીતે થાય છે એનો વિચાર
કરવો પડે છે. સાધન વધવા સાથે સાધકનું ઈશ્વર સંબંધી
ઔદિક જ્ઞાન પણ વધવા માંડે છે. થોડીઘણી આત્માનુભૂતિ
પ્રાપ્ત થાય છે અને એ બંનેના અનુરોધથી ઈશ્વર પ્રત્યેનો
ભાવ પણ વૃદ્ધિગત થાય છે. ભાવની વૃદ્ધિ, સાધક માટે અત્યંત
મહત્ત્વપૂર્ણ વાત છે; કારણ કે ‘ભાવ તેયે દેવ’ ભાવ ત્યાં દેવ
અને ભાવ ન હોય તો દેવ પણ ન હોય.

न देवो विद्यते कोपे न पापणे न मृमये ।

भावे हि विद्यते देवो तस्माद्भावे हि कारणम् ॥

લાકડામાં, પથરામાં કે માટીમાં દેવ નથી પરંતુ ભાવમાં
જ દેવ રહેલો છે; તેથી લાકડું, પથ્થર અને માટીમાં દેવ
હોવાનું માનવા માટેનું કારણ ભાવ જ છે.

ઉપર જણાવેલા નામ, સત્સંગ અને વૈરાગ્ય ચિત્તશુદ્ધિ
એ સાધનોનાં વિકાસનાં વિચાર સાથે ભાવના વિકાસનું વિવેચન
પણ સાધક અવસ્થામાં કરવાનું છે. આ પ્રકરણમાં નામ વિષે
તુકારામ શું કહે છે તે જોઈએ અને આગળનાં ત્રણ પ્રકરણો
માં ‘સત્સંગ’, ‘વૈરાગ્ય’, ‘ચિત્તશુદ્ધિ’ અને ‘તુકારામના
‘સાધનો વિકાસ’ એ વિષે વિચાર કરીશું.

નામ અને નામસ્મરણ આ શબ્દોથી
મનમાં જે ભાવનાઓ પેદા થાય છે તેમનું
અશક્ય છે. નામસંપ્રદાયનો ઉદ્દેશ ઉપનિષદો
કારમાં થયેલો જણાય છે. આ પરંપરા ઉપનિષદ

પહેલાં કેટલા વખત સુધી અસ્તિત્વમાં હતી તે જણાવું નથી. ઉપનિષદોમાં ઓંકારનું મહત્ત્વ વર્ણવવામાં આવ્યું છે; તેવી જ રીતે શ્રીમદ્ ભાગવતથી માંડી આજ સુધી ભગવાનના નામનો મહિમા અનેક સાધુસંતોએ ગાયેલો છે. ‘નામ’ એ મંત્ર છે અને તે પરમાર્થપથ પર વિહરતી અધિકારી વ્યક્તિ પાસેથી સાધકે મેળવવાનો હોય છે. નામનું માહાત્મ્ય અને સામર્થ્ય તેના અક્ષરોમાં નથી પરંતુ જે અધિકારી પુરુષ પાસેથી કે સદ્ગુરુ પાસેથી તેમની કૃપાને લીધે મળે છે એટલે કે નામનું સામર્થ્ય તેમના વડે કહેવામાં આવે છે તે તેના સમર્થ પુરુષના અથવા ગુરુના આધ્યાત્મિક શ્રેષ્ઠત્વ અને પુણ્યાર્થમાં રહેલ છે. ‘આત્મવિદ્ આત્મૈવ ભવતિ’ આત્માને જાણનારો આત્મા જ થાય છે, પ્રજ્ઞને જાણનારો પ્રજ્ઞ થાય છે—આ શ્રુતિના વચન પ્રમાણે આત્મરૂપ કે પ્રજ્ઞ-સ્વરૂપ થયેલો પુરુષ જ ‘નામ’ આપવા માટેનો અધિકારી સદ્ગુરુ હોવો જોઈએ, આ સંતોનો નિશ્ચિત મત છે. એવો સદ્ગુરુ જ નામરૂપવાળા સાધન વડે પ્રત્યક્ષ પ્રજ્ઞ શિષ્યને દેખાડવા માટે સમર્થ હોય છે. દયાલાવે કરીને પોતાની દૈવી શક્તિ પોતે આપેલા નામમંત્રમાં તે રહે છે અને શિષ્યને તે શક્તિનો ઈશ્વર સાક્ષાત્કારરૂપથી લાભ થાય છે. એવા પ્રકારનો નામમંત્ર મળવો, એનું જ નામ સદ્ગુરુકૃપા : તે મળવા માટે પૂર્વજન્મનાં પુણ્યોની જરૂરત હોય છે, સફળાગ્યે કરીને જ નામમંત્ર મળે છે; એમ સંજ્ઞનોનું કહેવું છે. આ સામર્થ્યયુક્ત ‘નામમંત્ર’ જ સાક્ષાત્ ઈશ્વર છે, (મંત્રરાજોઽહં-શિવઃ), ઈશ્વરનું બીજ છે, તેના સતત જપથી સાક્ષાત્ પ્રભુરૂપ પાક પેદા થાય છે અને સાધકને તે મળે છે એમ સંતોના પોતાના અનુભવનું કથન છે; એટલા માટે

આત્માને જાણનારા પુરુષ પાસેથી તેની કૃપાથી મળેલા નામને જ સખીજ નામ કહેવામાં આવે છે. ‘આઠવ તો વ્રહ્મા નાઠવ તો માયાશ્રમ ॥ પ્રદ્યુતું સ્મરણ કર, માયાનું નહીં’—આ વચનોમાં પ્રદ્યુત સ્મૃતિ એટલે સદ્ગુરુ પાસેથી મળેલા સખીજ ‘નામ-મંત્ર’ની સ્મૃતિ સમજવાની છે; તેનું સ્મરણ એટલે ઈશ્વરનું સ્મરણ, એમ સંતો કહે છે. આ રીતે નામસ્મરણમાં દેવ, ગુરુ અને શિષ્યનો પવિત્ર ત્રિવેણી સંગમ થાય છે. આવા નામ અને નામસ્મરણને, પરમાર્થપ્રાપ્તિ અને ઈશ્વરનાં દર્શન થવા માટેનાં સરળ સાધનો હોવાનું જણાવી સાધુસંતો મુક્ત કંઠે તેમનો મહિમા ગાય તો તેમાં નવાઈ શી ? એના કરતાં વધુ પુણ્યનું અને કલ્યાણનું કાર્ય કયું હોઈ શકે ? સદ્ગુરુએ આપેલા આવા ‘નામ’નું લાંબા કાળ સુધી સ્મરણ કરવાથી હૃદયપ્રવેશમાંથી ઊકતો અનાહતનાદ, તેજ, રૂપ, અમૃતનો આસ્વાદ વગેરે પારમાર્થિક અનુભવ થવા માંડે છે અને તે સ્મરણ અનન્યભાવથી મનમાં આદર રાખી અખંડપણે કરતા રહેવાથી ઈશ્વરની કૃપાથી પૂર્ણપણે આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે, એમ સંતો કહે છે. તુકારામે એ જ માર્ગ શ્રદ્ધા કયો અને આત્મસાક્ષાત્કારની ઉચ્ચ જૂમિકાએ પહોંચ્યા. એ વર્ણન આગળ આવશે.

અધા સાધુસંતોએ નામનો મહિમા ગાયો છે. નામ-માહાત્મ્ય પર તેમનાં અનેક વચનો છે. સાધુસંતોનાં આવાં અનેક વચનોમાંનાં યોડાંકનો જ મહિમા મહારાષ્ટ્રના એકલા જ્ઞાનસમ્રાટના શબ્દોમા ગાવો એટલે ‘નામ સર્વ પ્રકારનાં કલ્યાણકર્મોનો ખજાનો છે; સારનો પણ સાર છે; તેને લીધે સઘળા ચર અને અચર ભવસાગર તરી બંધ છે; પાપીઓને પવિત્ર કરનાર છે, ગગન કરતાં મોટો છે; તે અમૃત છે; તે

નામરૂપ અમૃતની મધુરતા વૈષ્ણવોને લાધી, તેથી તેમને જીવન-કલા સાધ્ય થઈ; વગેરે કહેવાયલાં અનેક વચનો-વાચકોના વાંચવામાં કે સાંભળવામાં આવ્યાં હશે. તેથી તેમને વિષે લંબાણ ન કરતાં ‘નામના ધારક’ તુકારામના તે વિષય પરના અભંગો જોઈએ.

નામ વીસરવાથી હિત અંતરાય

કોઈ પણ ઉપાય અથવા સાધનનું અવલંબન કરતા પહેલાં માણસ તેની ખૂબીઓનો અને તેના શુદ્ધોનો પહેલાં વિચાર કરે છે. તેમની ખાતરી થતાં તે ઉપાય કરી જોવાનો નિશ્ચય કરી તે પ્રમાણે કામ કરવા માંડે છે. વચમાં પોતાના પ્રયત્નો અધૂરા હોવાનું જો તેને જણાય તો બીજાની (આસ્તિક હોય તો ઈશ્વરની) મદદ માગે છે. અંતે તેમાં સફળ થયા પછી તેનાં ફળ મળવાનું સંભવિત બને છે. આ માનસિક ક્રિયાના ઉપક્રમે નામસંબંધી વિવેચનનાં, આગળ જણાવવામાં આવશે તે પ્રમાણે ચાર સોપાન બનાવવામાં આવ્યાં છે. (૧) નામ અને નામસ્મરણનો મહિમા; (૨) તે પરથી નામ સ્મરણ કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય અને તે પ્રમાણેનું આચરણ; (૩) આ નિશ્ચય પાર પાડવા માટે ઈશ્વરને કાકલૂદીલરી અરજ અને (૪) નામસ્મરણનું ફળ.

૧. નામ અને નામસ્મરણનો મહિમા

તુકારામ કહે છે કે, ‘હું સ્વસ્થ ન હતો, મને નામનું વિસ્મરણ થયું તેથી મેં દુનિયાદારી વધારી અને માયાના મૃગ જળના પૂરમાં ઈશ્વરથી દૂર ને દૂર તણાતો ગયો અને દ્રવ્યાણુનો માર્ગ ચૂકી ગયો. હવે માત્ર નામ પરના બાવરૂપો હોટી તે પૂર તરી જવા માટે મને મળી આવી છે.

નવ્હતો સાવચિત્ત । તેણે અંતરે હિત ॥

પટિલા નામાના વિસર । વાઢવિલા સસાર ॥

લટવ્યાએ પુરી । વાહોમીયા ઢોલોં દુરી ॥

તુકા મ્હણે નાવ । આતા સાપડલા માવ ॥

નામ મહાકર્મોને ભરમ કરી નાખે છે અને આત્મસુખનું રહસ્ય દેખાડે છે, એ અમને સમજાયુ અને અમે નામધારક બની તૃપ્ત થયા. હવે તપ કરવાની કે વનમાં જવાની જરૂર નથી. નામ આગળ કલિકાળ પણ વામનરૂપ એટલે ઠીંગણો દેખાય છે.

જાત્રી મહાપરમે । દાવી નિજમુસવમે ॥

ઐવં ફઝલે આમ્હાં એક । જ્ઞાતોં નામાએ ધારક ॥

તપાએ સાયાસ । નલમે ખ્યાવા વનવાસ ॥

તુકા મ્હણે વેળે । કલિકાલ ટળે ॥

નામ અત્યંત મધુર છે. નામથી બધા ક્રોડ પૂરા થાય છે. અન્ય રસોમાં અને નામરસમાં ઘણો ફરક છે. બીજા રસોની છબને સૂગ ચડે છે; પરંતુ નામરસ તેને ઘણો બાવે છે. બીજા રસોથી મરણ નીપજે છે; નામથી સંસારદુઃખ માંથી મુક્ત થવાય છે. નામરૂપ અમૃતનો સ્વાદ એટલે જાણે વિકૃતનો આહાર કરવાનો ન હોય. એટલે કે પ્રભુને જ જમી લેવાય. ઈશ્વરને જમી જઈએ તો ઈશ્વરના ઈશ્વરત્વમાં ભેળી મધુરતા લાગે તેવી મધુરતા નામરૂપ અમૃતના સ્વાદમાં રહેલી છે.

નામ મોઢ નામ મોઢ । પુરે પોઢ તણઝી ॥

રગના દેરા રગા રિટે । પેતાં પાટે અધિક હે ॥

અનિકા રો મુગ્ધ મંદી । વેળે તુટી રંગારા ॥

તુકા મ્હણે અગાર કાળ । ના વિન્ન અન્દાંત્રી ॥

વેદોએ જાંચે હાથે પોકારી પોકારીને કહ્યું છે કે નામ-સ્મરણ કરનારને સઘળાં સુખો મળે છે. હરિનું નામ જેના મુખમાં હોય તેજ શ્રેષ્ઠ છે, એ વિષે શંકા ધરવાને કાંઈ જ કારણ નથી.

सर्व मुखा अधिकारी । मुलें उन्वारी हरिनाम ॥
सर्वों तो सर्वोत्तम । मुखीं नाम हरीचें ॥
भैसी उमविली बाहे । वेरी पाहे पुराणीं ॥
तुका म्हणे येथें काही । सदेह नाहीं, भवसा ॥

નામસ્મરણથી દેહને પણ કેટલું બધું સુખ થાય છે તે જુઓ. પ્રભુનું નામ લેવાથી શરીર શીતળ થાય છે અને ધૃદ્રિયો સંતોષ પામી પોતાનો વ્યાપાર ભૂલી જાય છે. નામ અમૃત કરતાં પણ વધુ મધુર છે. નામસ્મરણથી ભક્તિપ્રેમ વધે છે અને તે પ્રેમના રસથી શરીરની કાંતિ વધી ક્ષણભરમાં ત્રિવિધ તાપ નાશ પામે છે. નામ લીધા પછી વિકારો રહી શકે જ નહીં. વિકારોની વાતને પણ અવકાશ રહેતો નથી. નામસ્મરણથી સર્વનું કલ્યાણ થશે.

(નામથી અલભ્ય લાભ)

नाम घेता कठीं शीतल शरीर । इन्द्रिया व्यापार नाठवती ॥
गोड हें गोमटें अमृतासी बाड । केळा कडवाड माझ्या चित्तें ॥
प्रेमरसें झाली पुष्ट अणकस्ती । त्रिविध नासती त्राप क्षणें ॥
तुका म्हणे येथें विकाराची मात । बोलों नये हित सकळाचे ॥

ન મળી શકે તેવા અનેક પ્રકારના લાભ નામસંકીર્તનથી પ્રાપ્ત થાય છે; કળી ન શકાય તેવી વાત કળાવા લાગે છે; દેખાતું ન હોય તે દેખાવા માડે છે, જેનો ક્યારેય ભેટો થતો ન હોય તે પોતાની મેળે જ આવી મળે છે. તાત્પર્ય એ છે કે એક વિકૃલનું નામ લેતાં સંસારમાં આસક્ત થયેલા

ભાઈ રે, મન ! વિહોળાનાં ચરણોનું ચિંતન કર; બીજા કશાનું ધ્યાન કરીશ નહીં. હરિના ચરણોના ચિંતનમાં અનંત અને અખંડ સુખો રહેલાં છે, એથી દુઃખનાઓનો છેડો આવી જશે. ઈશ્વરના ચિંતનથી આનંદ આપનાર શ્રીમુખનાં દર્શન થતાં શોક, મોહ અને દુઃખનો નાશ થશે. ઈશ્વરચિંતનથી પૂર્ણ વિશ્રાંતિનું ધામ પ્રાપ્ત થશે; અને ત્યાર બાદ કોઈ પણ કામના બાંધી રહેશે નહીં.’

(વિકુલના ચિંતનમાં મુખ્ય છે)

ન કરી રે મના કાहींब कल्पना । चिंती या चरणा बिहोवाय्या ॥

રેયેં મુલાઈયા અનૂરવિ રાહી । પુરેં કલ્પનેસી ઠાવ નાહી ॥

મુલાવેં ભોતલેં સર્ગિરેં શ્રીમુખ । છોક, મોહ, દુઃખ પાડતો નાહી ॥

તુમ મહેં ચેયેં દોઈંક વિશ્રાંત । મુદર્તેંક હાલ પુઠ્ઠીયા ॥

પેઠી હરપેઠીના વારકરી સંપ્રદાયના સંસ્કારો મન ઉપર પડેલા હોવાથી ‘વિકુલરાયની નગરી’-પંડરપુર-પર તુકારામનો પ્રેમ હોનો જ. ‘વિકુલ વિકુલ’ની ઘોષણા-ગર્જનાથી ધમધમતું પંડરપુર સઘળા સંતોને અત્યંત વદાણું છે, તે પછી તુકારામને તે શા માટે પ્રિય ન હોય ? માધનામાં લાગ્યા પછી નામરમરણને માટે ખૂબ સુગવડ ભરેલા પંડરપુર ભણી તેમનો છત્ર વધુ ને વધુ ખેંચાવા લાગ્યો. તે પુરવ શેત્રમાં વિકુલ નામનો ઘોષ અખંડપણે ચાલતો રહે છે. હરિના શુભોના સદીર્ઘનથી આજે પણ તે ગાજતું રહે છે; વેખ્ખવ જોનો બદ્ધિપ્રેમમાં રૂબી જઈ પ્રભુનું નામરમરણ ત્યાં કરતા રહે છે. વિરજા, શુદ્ધ, બદ્ધ સંતોનું આદર્શ છત્રન દર્શેશાં દષ્ટિ સ્પર્શ રહે છે. આવાં વાનાવરણમાં સાધકને અલેટાઈતી નામરમરણ કરવાનું કાર્ય છે, તે માટે મહેનત પડતી નથી. મતોનાં અમૃત સરખાં બોધવચનો દાન પર પદચાલી પરમાર્થ-

જ્ઞાન અને લક્ષિતભાવ વધે છે; અંતઃકરણ કોમળ બને છે; અને ઈશ્વર જ એકમાત્ર સત્યવસ્તુ, તેની લક્ષિત એ જ મુખ્ય કર્તવ્ય; એવો ભાવ હૃદયમાં દઢ થાય છે. આ બધાં કારણોને લીધે સાધકદશામાં તુકારામને પંઢરપુરનું ઘણું મહત્ત્વ જણાયું અને હર્ષના આવેશમાં તેમણે પૃથ્વી પરના તે વૈકુંઠની-પોતાના પિયરની-પૂજા પ્રશંસા કરી. નામસ્મરણ, સત્સંગ, વૈરાગ્ય અને ચિત્તશુદ્ધિ માટે પંઢરપુરનું વાતાવરણ કેટલું પોષક હોય છે, તે વિષે તેઓ કહે છે : ‘વારકરી બની પંઢરપુર જાઓ; ત્યાંની રજ છોડીને વૈકુંઠની ઈચ્છા શા માટે સેવો છો ? ત્યાંના સાધુસંતોના સમુદાયને વંદન કરો; ત્યાં ચંદ્રલાગા નદીના તીર પર તારક વિકુલ ઊભા છે. હે સંતો ! ત્યાંનું નામસ્મરણરૂપ ધન તમે લૂંટો. હરિના નામના તરાપા પર તુકારામ હમાલ બનીને વિકુલરૂપ માલનો ઝોળો વહે છે.’

જાય જાય તૂ પઢરી । હોય હોય વારકરી ॥

સોદ્ધનીયા વાલુવટ । ફાય રૂઝીસી વૈકુઠ ॥

સાદા પતકાંચે માર । તુઝસી માઝા આપિ અરીર ॥

સાધુસંતાંન્યા દાટળી । તુકા જાય લોટાગિળી ॥

તાર લાગલે ઘરરી । ચંદ્રમાગેચીવા તીરી ॥

હુટા હુટા સતજન । અમુપ હે રાસી ધન ॥

માલા હરિનામાવા તારા । ક્ષીડ લાગલે ફરારા ॥

તુકા જવઠી હમાલ । માર ચાલવો વિકુલ ॥

પ્રભુના નામ પરનો પોતાનો વિશ્વાસ અને નામસ્મરણ કરવાનો પોતાનો નિશ્ચય ઈશ્વરને જણાવતાં તેઓ કહે છે :

‘હે પ્રભો ! અમૃતસંજીવની જેવું તારું નામ મુખમાં હોય તો પછી સંસારનું શું લેખું અને મરણનો વળી ભય કેવો ? તારા નામથી અમને રક્ષણ મળેલું હોવાથી અમે કળિકાળને અમારા પગ તળે નાખ્યો છે,

જન્મમરણાચી કાયસી ચિંતા । તુઠ્યા શરણાગતા પડરીરાયા ॥

વદની તુઠે નામ અમૃત સંજીવની । અસતાં ચઢગાળી મય કાય ॥

હૃદયી તુઠે રૂપ દિવરે સાકાર । દેવે કોળ પાડ સસારાવા ॥

તુઠા મ્હણે તુઠ્યા નામાચી પાસર । અસતાં કઠ્ઠિચઠ પાયાતઠી ॥

અમારામાં તારા નામનું જળ છે. અમે સદા તારા નામરૂપના અમૃતનું પાન કરીએ. મુખ, હૃદય વગેરે જેનો જે લોગ હોય તેમણે તે લોગવવો. હે પ્રભો! મારી ધુણી તો તારાં ચરણોનું ચરણ મેળવવાની છે.

અમ્હાસી સજ્જ । તુઠ્યા નામાર્થેચિ થક ॥

કલં અમૃતગાન । તુઠે નેનો કાંડો અલ ॥

જ્યાંત્રા જો મોગ । મુગ્ધુરા પીડા રોગ ॥

તુઠા મ્હણે દેવા । તુઠે પારી મક્કા દેવા ॥

મેસતાં, રમતાં, જમતાં હમેશાં તારું નામ જપું; નામની માળા ગળામાં પહેરું; નામ પર દૈવ વિશ્વાસ રાખી અંતાઃકરણમાં ધારણા કરું. હે પ્રભો, તારું નામ જ અમ શરણાગતોનું જીવન છે.

(નામ વિના બીજાં ધર્મ, વ્રત, તપ, તથી)

કેનું મેઢુ જેનું । ત્થે તુઠે નામ માર્ક ॥

રામદાનનામમત્ત્ય । પાસે અવુનીસા મત્ત્ય ॥

વિધાઈ હા પદ્મ । નામ વ્યવસ્થ કરે ॥

તુઠા મ્હણે આતી । અમ્હા જીવન કરણગણ ॥

હે દેવ! તારું અખંડ નામરમરણ કરવું એ જ મારાં જપ-તપ, દાન, અનુકાન, તીર્થ, વ્રત, પુણ્ય, ધર્મ, કર્મ અને મારાં નિત્ય નિયમ છે. મારો યોગ, યાગ, ધ્યાન, કૃત્તાચાર, કૃત્તધર્મ આચારવિચાર વગેરે જપું તારું નામ છે. નામ વિના બીજાં કાંઈ પણ કરેવા જેવું મારી પામે નથી.

દેવિ મ્હણે ત્થ, દેવિ મ્હણે ત્થ । દેવિ અવુનિયમ અમ તુઠે ॥

હેંચિ માણે તીર્થ હેંચિ માણે વ્રત । સત્ય હેં સુકૃત નામ તુજે ॥
 હાચિ માણા ધર્મ હેંચિ માણે કર્મ । હાચિ નિત્યનેમ નામ તુજે ॥
 હાચિ માણા યોગ હાચિ માણા યજ્ઞ । હેંચિ જપધ્યાન નામ તુજે ॥
 હાચિ કુલ્લાચાર હાચિ માણા કુલ્લધર્મ । હાચિ નિત્યનેમ નામ તુજે ॥
 હાચિ માણા આચાર હાચિ માણા વિચાર । હામાણા નિર્ધાર નામ તુજે ॥
 તુકા મૂળે દુજે સાગયાસી નહીં । નામોવિણ કાહી ધનવિત ॥

હે પ્રભો ! હવે તારું નામ ગાતાં, તારા પ્રેમરંગમાં
 રંગાઈ હું થૈ થૈ નાચીશ. તારું નામ જો હું વીસરું તો
 કરોડો હૃત્યાઓ કર્યાનું પાપ મને લાગે.

તુજે નામ ગાઉ આતા । તુજે રળી નામૂ યા થા ॥
 તુજ્યા નામાવા વિશ્વાસ । આમ્હા કેવા ગર્મવાસ ॥
 તુજે નામો વિસર પડે । તરી કોટિ હૃત્યા પડે ।
 નામ પ્યારે વોળી ફુકા । ભવે સામ્પત્તે તુકા ॥

૩ . ઈશ્વરને કાકડૂદીભરી અરજ

નામચિંતનરૂપ ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટેના સાધન પર દૃઢ
 શ્રદ્ધા સ્થિર થઈ અને તે એક જ મનોભાવથી કરવાનો નિશ્ચય
 થવા છતાં તે સિદ્ધ થવાનું ઈશ્વરની કૃપા પર જ અવલંબે
 છે. ‘ વદામિ બુદ્ધિયોગં તં જેન મામુપયાન્તિ તે । ’ તેઓ મને
 જે સાધન વડે આવીને મળે છે તે બુદ્ધિયોગ હું જ તેમને
 આપું છું. શ્રી ભગવાનનું ગીતામાંનું આ વચન ત્રિકાલાબાધિત
 સત્ય છે. સાધન કરવા બુદ્ધિ અને સગવડ આપવા માટે
 સધળા સાધકોને ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવી પડે છે. તુકારામ તો
 વળી નમ્રતાની અને નિરહંકારપણાની પ્રતિમા; તેમાંય વળી
 સંસારમાં બધી રીતે અપયશ પામી દુઃખમાંથી તવાઈને
 બહાર પડેલા સાધક તો પછી સાધનના ચશ્ને બોલે તેઓ
 પોતાને સાથે લે જ કેમ ! તે જાણ કશું જ નથી તાપ્તી કદી.
 ‘ મારાથી નામચિંતન થઈ શકે એવી કૃપા મારા પર કરો; ’

એવી કાંઠલૂદીભરી અરજ તેમણે પ્રભુને કરી છે. કેવળ નામ-ચિંતન જ નહીં પણ સત્સંગની પ્રાપ્તિ; કામક્રોધાદિ છ શત્રુ-ઓમાંથી છુટકારો; ભાવની વૃદ્ધિ વગેરે સર્વ સિદ્ધિઓ માટે તેમણે ગદગદ કંઠે ઈશ્વરને વિનવણી કરી છે, એ હકીકત આગળ આવનારાં ત્રણ પ્રકરણોમાં જણાઈ આવશે. દેવને તેઓ વિનવે છે :

‘હે ભગવાન ! હું તારું અખંડ નામસ્મરણ કરીશ એવો નિશ્ચય કયો છે. તું મારા અંતઃકરણમાં માત્ર અખંડ વિશ્વાસ પેદા કર. મને સત્સંગ આપ અને તારા નામનો રંગ મારા મનને લાગે એવું કર.

હરિ, તુજે નામ જાઈન અલંકાર । યાવિળ પાલંક નેજે કાંઠી ॥
અતરી વિશ્વસ અલંકાર નામાવા । કાયામનેવાવા દેઈ હૈવિ ॥
તુજા મ્હણે આતાં દેઈ સતસંગ । તુજે નામીં રંગ મરો મના ॥

પ્રેમથી તારું નામ ન લઉં તો મને સખત સખ કરજે. આ સખ મારે માટે મોટી કૃપા થશે. તે હું તારી પાસે માથું છું, નામ ન લઉં તો મારી છાત્ર અરી પડે; તારો યથા-મહિમા ના સાંભળું તો કાન બહેરા થાય; તારું અખંડ ધ્યાન ન ધરાય તો આ નીચ મનને ધિછાર હજે.

તુજે નામ મુઝીં ન પેતાં આવડી । જિવ્હાસેવિ થઈ જાશે માણી ॥
હૈવિ મજ દેઈ, હૈવિ મજ દેઈ । આજિઠ્ઠ દુર્જે કાંઠી ન મળે મુજ ॥
થપિર જાન તુજીં કીર્તિ નાદકતાં । પાય ન દેરાતાં જડો દોઢે ॥
મના તુજે ધ્યાન નાહીં નિત્ય કાઠ । પિંહુ છે વાંસઠ જડોં જડો ॥

નામસ્મરણ કરવામાં મન પ્રમાદી બને છે તેથી તેના પર ક્રોધાદિને ઉપર પ્રમાણેની સખત સખ તેને કરવાની તુકારામે ઈશ્વર પાસે માગણી કરી. એને એક પ્રકારનું ત્રાણ જાણી શકાય, જેલ વખતે આ પ્રમાણેની વૃત્તિ પેદા થાય તો

અને પ્રગતિ માટે તે ઉપયોગી નીવડે છે. તેથી સામાન્ય રીતે તેવી માંગણી તેમના સાત્ત્વિક, પ્રેમાળ, વિવેકી સ્વભાવને ધાળે તેવી છે. ઈશ્વર પાસે તેઓ માગે છે :

‘ હે વિઠ્ઠલ ! વિષયોમાં મને પ્રમાદી થવા દે; તેમનો (વિષયોનો) નાશ કર; તારું નામ લેવાનું બળ આપ. મારે મોઢેથી તારા મહિમાની ગજના થાય; બાકી તે મૂંઝું રહે તેમ કર; એવી તારા ચરણોમાં મારી પ્રાર્થના છે. ‘અંગમાં પ્રેમ ઊભરાઈ કંઠમાં તારું નામ રહે એવું દાન મને આપ, એટલે હું ભવસાગર તરી જઈશ. ’ એવું દાન તેમણે સંતો પાસે પણ માંગ્યું.

ભાગ્ય પાદી વિષય કામી । શક્તિ દેઈ મુદ્દયા નામી ॥
આનિક વવનાં મુકી વાળી । તુમચ્યા ગર્જો શાવી ગુર્ણી ॥
દેચિ વિનવળી । વિનવળી ધરા મની ॥
તુકા મ્હજે પાપ દોલ્લ । પાદે દુર્લ્લો આંધલ્લ ॥
કઠી રાહા નામ । ભગી મરાનીયા પ્રેમ ॥
હૈસં શાવેં ફાહી દાન । આલા પતિત શરણ ॥
સતાચિયે પાપો । વેલોવેલા ટંબી દોઈ ॥
તુકા મ્હજે તરે । મવસિધૂ દુઃખરે ॥

‘ તારું નામ લેતાં અષ્ટ* સાત્ત્વિક ભાવો પેદા થાય એવો પ્રેમ આપ. નામસ્મરણ થતા જ ગળું ભરાઈ આવે,

* અષ્ટ સાત્ત્વિક ભાવ આ પ્રમાણે છે.

સ્તમ સ્વેદોડ્ય રોમાંચ સ્વરમ્ભોડ્ય વેપ્સુ ।

વૈવર્ધનમ્પ્રદ્રવ્યમિત્વશ્ચ સાત્ત્વિકા મતા ॥

અર્થાત્ હૃદય ભરાઈ આવવું, પ્રવેદ થવો, રોમાંચ થવો, ગદ્-ગદ્વાણી થવી, કંપ થવો, નિસ્તેજ થવું અને અનુ નીકળી પડવા તથા મરણ નીપજવું, આ આઠ સાત્ત્વિક ભાવ કહેવાય છે.

તુકા મ્હણે તુજ્યા નામાત્મેનિ વલ્લે । અવધીયાચેં વલ્લે કેતે તોડ ॥

હે પરમ કૃપાળુ પ્રભો ! તેં મારું કદાચ દૂર દૂર છે; ‘લવમાગર કેવી રીતે તરી જાઉં, શું કરું’ એવી ચિંતા હવે રહી નથી. ખેસતાં, સૂતાં, ખાતાં, તારું નામ લેવા સિવાય હવે બીજું કામ રહ્યું નથી. તારું નામસ્મરણ કરવાનો બધવ સાથ જ હવે રહ્યો છે. મનમાં એના વિના બીજા કશાનું ધ્યાન નથી.

આમ્હા હૈંચિ વ્હામ । ન વિસવાવેં તુજે નામ ॥

નલગે કરાવી હે ચિંતા । તરણે કરણે વાય ગાતા ॥

આસનીં મોજનીં, ઘયનીં । દુજેં નારીં પ્યાનીં મનીં ॥

તુકા મ્હણે કૃપાનિધિ । માત્રો તોડિલી ઉપાધી ॥

મારી જાનને ચળ જીપડી છે. એક પળભરુ પળ ન અટકતાં એકસરણુ નામસ્મરણ કયાં કરે છે. જિંદગાથી પણ નામ લેતી જ બેઠે છે. મારી જાન પ્રજાળ બની છે. મનને કશાનું ખેંચાણ રહ્યું નથી. જે થાય તે સારું; ઈશ્વર જે કરે તે સારું જ; આપણે તો કેવળ અખંડ નામસ્મરણ કયાં કરવું એવી વૃત્તિ થયેલી છે.

જિવ્હેં જાણા વલ્લ । મેવેં અગતાવ વલ્લ ॥

હેવિ લોમનાગાનીં ઉડી । દેવ સાટવિગ વાટી ॥

માત્રો લોટામારા । વરિગ પ્રસગ તો વરા ॥

તુકા મ્હણે જાગી । મત્ર દે અગાર થાલી ॥

દે વિકૃત ! તારા નામમા અમને પ્રીતિ છે, તારા કહેવાતા અમે ગાંડા છીએ; તારું નામ ગાતા સદીશું; તારા ચરણોમા પ્રેમ-સુખની વિપુલતા છે. એની આગળ આપણું વેકુંડ શા લેખામા ? તારા ચરણોમા સમાઈ ગયા પછી જન્મ-મરણને અવકાશ નથી.’

તુજ્યા નામાર્ના આઠી । આઠી વિઠો તુજી વેઠી ॥
 આતા નવજો આળિવા ઠાયા । ગાડ ગીત લગો પાયા ॥
 કાય વૈવુઠ વાપુડે । તુજ્યા પ્રેમસુખાપુડે ॥
 સતસમાગમ મેઠે । પ્રેમસુખાવા મુકલ ॥
 તુકા મ્હણે તુજ્યા પાર્યો । જન્મમરણા ઠાવ નાહો ॥

જપ, રમરણ, ચિંતન એ નામનું અખંડ અનુસંધાન જાળવનારા વિભિન્ન સાધનો છે; તે જ પ્રમાણે નામસંકીર્તન એ પણ અનુસંધાનનું મહત્ત્વનું સાધન છે. ભાગવતધર્મ, વારકરી સંપ્રદાય, રામદાસી સંપ્રદાયમાં કીર્તનને ઘણું મહત્ત્વનું, મોટું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. નવવિધા ભક્તિમાં કીર્તન અને રમરણ-ખંનેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. સ્વર્ગરથ પાંગારકરનાં રમરણ અને કીર્તન-એમનું યોગ્ય સ્થાન દેખાડનારા નીચે જણાવેલા વિચારો અત્યંત માર્મિક અને મનન કરવા યોગ્ય છે.

‘ એકાત્મ સુખ તુકારામને મળતું હર્ષ એમા શંકા નથી પણ એમાય પ્રત્યક્ષ સુખ તો નામરમરણના અભ્યાસથી જ મળ્યું; એકાત્મસેવનથી તો માત્ર ઉપાધિ દ્વર થઈને વધુમાં દુઃખનો નાશ થવા રૂપ સુખ મળ્યું હશે; પણ સુખનો ખરેખરો પ્રવાહ તો નામસંકીર્તનના અભ્યાસથી ચાલુ થયો. કીર્તન-ભજનના પ્રસંગોએ પોતાના જેવા સાધુસંતો અને ભાવિકોની સેવાનમા નામરમરણનો લાભ તઓ લેતા જ હતા, પણ એકાત્મ મળવાથી હમેશ માટે નામરમરણ માટે અવકાશ મળ્યો. કયામા સત્સંગ અને મૃદગ, તાલ, વીણા વગેરેની મદદથી પ્રાપ્ત થતો નાદબ્રહ્મનો આનંદ જો કે મોટે છે, તોપણ તેટલાથી કામ સરતું નથી. અખંડ નામરમરણનો આનંદ એકસરખો આખો વખત ભોગવ્યા સિવાય ચિત્તશુદ્ધિ થાય

નહીં. બે ગણ કલાકના કીર્તનમાંની તન્મયતા પછી બાકીના વખતમાં મનને ક્યાંય પણ લગાડ્યા સિવાય તે સ્થિર રહેતું નથી, એના સપાટામાંથી છુટાતું નથી.' (તુકારામચરિત્ર પાનુ ૨૮૦) તાત્પર્ય એ કે નામસ્મરણ અને નામસંકીર્તન એ બંનેનું અવલંબન સાધકે કરવું જોઈએ. તુકારામે નામચિંતનની સાથે સાથે કીર્તનનો આનંદ પણ મન ભરીને લૂંટ્યો. પ્રાધ્યાપક સ. દ. રાનડેના લખવા પ્રમાણે, 'નામદેવ પછી તુકારામ જેવો પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર પામેલો કોઈ કીર્તનકાર થયો હશે કે કેમ એ વિષે શંકા છે.'

નામની ગર્જનાથી આનંદ, સંતોષ

નામસંકીર્તન એ નામસ્મરણને અતિ ઉપકારક છે તેથી નામમાહાત્મ્યનો વિચાર કરતી વખતે સંકીર્તનનો પણ તે સાથે જ વિચાર કરવો જોઈએ. સંકીર્તન વિષે તુકારામ કહે છે :

‘અમે હમેશાં નામની ગર્જના કરીશું, હમેશાં હરિની કથા કરીશું. તેથી ચિત્ત સદા સંતુષ્ટ રહે છે. નામધોષ કરતાં સર્વ સુખો અને સઘળા અલકારોથી વિભૂષિત - ધર્મ અમે આનંદથી ઠાલતા રહીએ છીએ. મારા અસ્તિત્વની સ્મૃતિ પણ રહેતી નથી. છતે દેહે વિદેહ અવસ્થા ભોગવવા મળે છે. નામને લીધે અમે આત્મ લેવા બન્યા છીએ, પાપ-પુણ્યનો અમારા શરીરને સ્પર્શ થવા દેતા નથી, પાસે આવતા જ તે બળી જાય છે.

સદા નામધોષ વન્ન દુસ્તિથ્યા । તેજ સદા ચિત્તાં સમાગમ ॥

સર્વ મુલ ત્યાલો સર્વ અલવાર । ગાનદોં નિર્મર દુનસોં ॥

મસોં ગેતા કોટોં આઠવહી નાદોં । વેદોંચ વિદેહોં મોગું દશા ॥

તુકા મદને ગામ્હોં જાલોં નમિસ્વ । લાગોં મેંદુ પુણ્યપાર ગંબા ॥

‘હે મન ! વિકૃત કીર્તનમાં જિભા હોય છે. તેમને મળવા

માટે જપ, તપ, ધ્યાન વગેરેની આવશ્યકતા નથી. સાધન, મુદ્રા, મમાધિ એ બધા કીર્તનનો આશરો લઈ રહે છે. ઋદ્ધિ, સિદ્ધિ, મુક્તિ, કીર્તનકારની સેવા કરતાં હોય છે. કથા જેવું બીજું પુણ્ય નથી. કથામાં પ્રભુ ઊભા હોય છે એ ભાવ તદ્દન સાચો છે. ‘નારાયણ’ મંત્ર બધા માટે સહેલો છે, મન અને વાણીથી તેનો ઉચ્ચાર કરતા જ મહાપાતકો બળીને બરુમ થઈ જાય છે. ભાવથી કીર્તન કરતાં કીર્તન કરનારો પોતે તરી જઈ માબળનારાઓને પણ તારે છે. બનેને નારાયણની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમાં કંઈ જ શંકા નથી.

જપ, તપ, ધ્યાન, ન લગે ધારણા । વિઠ્ઠલ કીર્તનામાજીં ઉમા ॥
રાહૈં માફ્યા મના દૃઢ યા વર્ચનીં । આળીક તૈં મનીં ન ધરાવૈં ॥
કીર્તનીં સમાધિ સત્થન તે મુદ્રા । રાહતીલ ધારા ધરોનીયા ॥
તુકા મ્હણે મુક્તિ હરિદામાન્યા ધરીં । વોઢગતી ચારી ઋદ્ધિસિદ્ધિ ॥

કથા દેવાર્થે હૈં ધ્યાન । કથા સાવન મઢળ ॥
કથે ઊલૈં પુણ્ય । આળીક નાહી સર્વથા ॥
ઐસા યાત્રા સરા માવ । કથેમાજીં ઉમા દેવ ॥
મત્ર સ્વલ્પ જના । ઉન્નારિતા વાચૈં મના ॥
મ્હણતા નારાયણા । ક્ષણે જઘ્ઘી મહારોપ ॥
માર્થે કરિતા કીર્તન । તરે તારી આળીક જન ॥
મેટે નારાયણ । સદેહ નાહો મ્હણે તુકા ॥

‘કથા દુઃખ હરે છે, મુક્ત કરે છે, પાપનો નાશ કરી પાપીઓનો ઉદ્ધાર કરે છે. જમાર-અનાડી માણસો પણ કથામાં તન્મય બને છે. હરિની કથા એ જ અમૃતપાન છે. કીર્તનસમયે કલિયુગ થરથર કાપનો હોય છે. દેવો પણ તન્મય થઈને લા ઊભા રહે છે.

કથા દુ સ હરી કથા મુક્ત કરી । કથા યાત્રી વરી વિઠાવાત્રી ॥
કથા પાપ નાશી, ઉદરિલે લાપી । સમાધિ કથેસી મૂઢ જના ॥

કયા જળયાત કયા અનુદાન । અમૃત હૈં પાન હરિકયા ॥

કયા મનસપ કયા હરીતાપ । કયામઝે તાપ કલિકાઝી ॥

તુકા મ્હને કયા દેવાચે હૈં ધ્યાન । મમાધિ લાગોન ઉમા તેયે ॥

કથા-દેવ, ભક્ત, નામ : એમનો ત્રિવેણીમંગમ

‘કથા એ દેવ, ભક્ત અને નામ એમનો ત્રિવેણીમંગમ છે. ત્યાં જન્મેલા માણસોના યગની રચને વંદન કરવાથી પુણ્ય થાય છે. ‘ભાવથી હરિનામ ગાનારા અને ચાલણનારા શ્રીપુરુષો શુદ્ધ થાય છે. પવિત્ર થવા માટે તૈંથે ભક્તો પામે આવે છે; તેમના ચરણોમા સદા પવિત્ર પર્વકાળ હોય છે. કીર્તનનો મહિમા અગાધ છે. તેને કોની ઉપમા આપવી ? ખુદ બ્રહ્મા પણ કીર્તનના મુખનું વર્ણન કરી શકે નહીં.’

કયા ત્રિવેણી સગમ । કેવ મજા આણિ નામ ॥

તયીચે ઉત્તમ ચરણરત્ન વદિતાં ॥

જઢની દોપાચે ઢાળર । છુદ્દ હોતી મારીનર ॥

માતી બેઠની સાદર । જે પવિત્ર હરિકયા ॥

તૈંથે તથા ટાયો । ચેતો પૂનિત મ્હારયા ॥

પર્વકાઠ પાયા । તાઝીં ચમે ચેળરા ॥

અનુમ્ય હા મદિમા નાહી ઘાગયા ઉપમા ॥

તુકા મ્હને પ્રજ્ઞા । નેણે વર્ણુ યા ગુમ્યા ॥

‘નામ ઉપર અનન્ય ભાવથી વિશ્વાન હોવો અને ચિત્તને વાસનારહિત કરવું એ અમારા વેળાવોના યુગનો વેશપરંપરાથી ચાલતા આવેલો ધર્મ છે. ચિત્ત આલું નિર્વિકાર થવા પછી જ હરિના ભક્ત દહેવડાવવામાં ચોખ્ખા છે. કીર્તન કરતાં પ્રેમથી અને ગાઈએ છીએ અને નાચીએ છીએ. જોગ તો શુ, પણ અમે મુકિત પણ માગતા નથી. ઈશ્વરના અશુભ અને નિશુભ એવાં જને સ્વરૂપો પર અમને સરજો જ પ્રેમ છે અને

ચિદાનંદમાં ડૂબકી મારી છે. વૃત્તિની સાથે જ મન પ્રેમપ્રવાહમાં ડૂબી ગયું છે. પછી દેહભાવનું રમરણ કયાથી થાય ?

જાન્યા વળગાંવા કુલ્લમ્ કુલ્લોંચા । મિશ્રામ નામાવા દુર્માર્ગે ॥
તરીન હરિચે દામ મ્હણવિતા દ્વાધિજે । નિર્ગસના કોર્જે ચિત્ત આયો ॥
ગાહે નાનૂ પ્રેમે જાનરી ધીર્તનો । મુક્તિ મુક્તિ દોઢી ન માગો તુજ ॥
સગુણ નિર્ગુણ દેવતી આરમી । નિતે દિલી યુદી ચિદાનરી ॥
વૃત્તિ સહિત મન રિષે પ્રેમડોહો । નાડપિતા દેશે વેટખાન ॥

‘કથામૃત અને સંતસમાગમ એ જ અમારું જીવન. મતોની સાથે કથામૃતનું સોજન કરું-કથા સાંભળું. તેના એકેએક પદમાં સ્વાદરમની મધુરતા છે. આ સોજનથી તૃપ્ત થયા પછી આનંદના ઓડકાર આવે છે અને વાણી વડે પ્રેમ વહેવા માડે છે એટલે હરિના શુભ ગવાય છે, સર્વત્ર ઈશ્વરસ્વરૂપ પાક પેદા થયેલો જણાય છે; અર્થાત્ પ્રાણીમાત્રમાં ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ દિગ્દિગ્ધર થાય છે. ઈશ્વર સ્વરૂપ પાક આકાશમાં પણ માનો નથી. એની ગણતરી તે દેમ થાય ? તે અનંત છે, હવે આ પાકનો વ્યાપાર અનંત-પણાને લીધે પૂરો થયો.’

અણુને જીવન હું કયામૃત । આનિક્કહી સતસમાગમ ॥
સારુ એકે ટાયો મોજનપરમી । સ્વાદરસમોહી પદાપરી ॥
ઘાલિયા દેવર ચેતી આનદાચે । વોસડલે વાચે પ્રેમમુખ ॥
પિકલે સ્વરૂપ આલીયા ધુમરી રાસી ત અવરી ન સમાયે ॥
મોજિતા તયાવા ભંત નાહો પાર । સુટલા વ્યાપાર તુલ્ય મ્હણે ॥

‘મારા નામની ગર્જના કરીને મારા ભક્તો દુનિયાના દુઃખોનો નાશ કરે છે. પછી આમુ જગત મહાસુખથી ઝળ હળવા માડે છે. મારા ભક્તો મારા નામની ગર્જના અને તેના

યા સતાપરીસ ઉદાર । ત્રિભુવનોં નાહો ચોર ॥
 માયગ્રામ સહોદર । દૃષ્ટ મિત્ર સોયરે ॥
 કૃપા કટાક્ષેં ન્યાહાક્ષિલેં । આપુલ્યા પદોં વૈસરિલેં ॥
 ઘાપરગુમાદેવીવરેં વિદ્ધલેં । મર્કાં દિલેં વરદાન ॥

સંતોના આલિંગનથી ચિદાનંદને ભેટવા જેવો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. હૃયંથી પ્રહ્લાંડ ઊમટે છે એવો અતુલવ થાય છે. અહંકારનો નાશ થાય છે. સંતોને મળવાથી સંસારતું દુઃખ ટળે છે. કલ્પવૃક્ષ કરતાં પણ વધુ, સંતો આપી દે છે. એ સંતો આપે છે તેની તુલનામાં ચિંતામણિ કુદ્ર લાગે, સંતોના જેવું ત્રણે લોકમાં કોઈ ઉદાર નથી. મા-ળાપ, ભાઈ-ભાડું, સગાંવહાલાં ઇત્દ મિત્ર વગેરે કોઈ પણ એમના જેટલું ઉદાર નથી. એ સંતો જેના પર કૃપા કરે તેને પરમ પદ આપી તે પર બેસાડે.

સંતોના સંગથી ઈશ્વરપ્રાપ્તિ થાય છે એમ નામદેવે કહ્યું છે.

સતાસી દારણ મેલિયાગંચૂન । एका जनार्दनीं न ऋळे नाम ॥

સંતોને શરણે ગયા વિના નામશ્રદ્ધાનો મર્મ સમજાતો નથી; એમ એકનાથ કહે છે.

તુકારામને પોતાનું સંસારદુઃખ મટાડવું હતું. નામ-શ્રદ્ધાનુ રહસ્ય જાણી લેવું હતું; હૃંપણું છોડવું હતું; ઈશ્વરપ્રાપ્તિ કરી લેવી હતી. આ બધું સત્સંગથી જ બની શકે, એમ તેમણે સંતોનાં વચનો પરથી જાણી લીધા પછી સત્સંગ શ્રદ્ધા કર્યો અને તેનો પૂરો લાભ ઉઠાવ્યો. એ વિષયને લગતા અભંગોનો હવે વિચાર કરવાનો છે. પાછલા પ્રકરણમાં નામ વિષે કરેલા વિવેચનના કમ પ્રમાણે-સત્સંગનો મહિમા; સત્સંગનો, સ્ત્રિ, વચ્ચે, આત્મચરણ, ઈશ્વરને, વિનંતિ, અને, દુઃ.

પ્રાપ્તિ-એ રીતે સંતસમાગમ વિષે પણ વિવેચન કરવાનું છે.

૧ : સંતોના ગુણ અને સંતસમાગમથી થતા લાભ

તુકારામ કહે છે : સંતોએ દુકાન માંડેલી હોવાથી આવતા જતા માણસને તેઓ દાન આપે છે. તેઓ ઉદાર છે અને તેમનો ખર્ચનો અખૂટપણે ભરેલો છે. માગનારને જેટલું જોઈતું હોય તેટલું તેને મળ્યા પછી તેની તૃપ્તિ થઈને ખીજાઓને આપવા માટે તે બાકી રહે છે જ. સંતોના માલના કોથળાઓ ઈશ્વરે ભરેલા છે, તે માલ ક્યારેય ખૂટતો નથી.

ધાનલા દુકાન । જેતી આર્તીયાઈ દાન ॥

સત ઉદાર ઉદાર । મરલે અનત માગર ॥

માગ ત્યાઈ પુરે । ધની આણિકાઈ ડરે ॥

તુકા મ્હણે પોતે । દેવે મરલે નહોં રિતે ॥

તમે સંતો અતિ કૃપાળુ છો; મા-બાપ છો. જડ અને મૂઢ લોકોનો ઉદાર કરવા માટે; લક્ષિતશાવ અને ધર્મ, નામનું સુખ અને વિઠોબાનું નામ, એમની વૃદ્ધિ કરવા માટે જ તમે અવતાર ધારણ કર્યો છે. ચંદનવૃક્ષની સમીપમાં જિલેલાં ખીજાં વૃક્ષો પણ ચંદનની સુગંધથી સુવાસિત બને છે, તે શુભ તમારામાં છે. તમારી સોબતમા રહેવાથી સામાન્ય માણસો પણ સંત જ બની બાચ છે.

તુમ્હી સત કૃપાવત માયવાપ । કાય મી પતિત કીર્તિ વાનૂ ॥

અવતાર તુમ્હા ધરાયા વારણ । ઉદારવેં જન જડ મૂઢ ॥

વાઢવાયા સુખ મક્તિમાય ધર્મ । વુલ્લચાર નામ વિઠોવાવેં ॥

તુકા મ્હણે ગુણ ચ્દનાવે અર્ગો । તૈસે તુમ્હી જર્ગો સતજન ॥

પ્રાણીઓ પર દયા એ જ સંતોની પૂજા

સંતો જગતના કલ્યાણ માટે જીવે છે. પ્રાણીઓ પરની દયા એ જ તેમની પૂજા; પોતાના દેહ વિષે મમત્વનું તો

નામ પણ નહીં. બીજાના સુખથી તેમને સુખ થાય છે. તેમના મોઢામાંથી અમૃત ઝરતું હોય છે. પારસમણિ જેવી રીતે પોતાની મોઢાઈ ભૂલી જઈ લોખંડને સ્પર્શ કરે છે અને તેને સુવર્ણ બનાવે છે, તે પ્રમાણે પાપીઓને પોતાના સમાગમમાં લઈ સંતો તેમને પવિત્ર કરે છે. તેમની રત્નિ કયા શબ્દો વડે કરું ?

કાય વાન્ આના ન પુરે હે વાણી । મસ્તક ચરણો ઠેલીનૈ ॥
થોરીવ સાઙ્ગી આપુઝી પરીસે । નેણે તિવાં વેસે લોહંગામી ॥
જગાન્યા ધ્યાણા સત્યન્યા વિમૂલિ । વેહ કટગીની ઉપગરો ॥
મૂતારી દયા હે માફવક સંગ । આપુઝી મમતા નહીં દેહી ॥
તુકા મ્હણે મુલ પાર્વાયા મુજે । અમૃત હે મુજે સગતમે ॥

જેમની વાસના નાશ પામી તેમને પ્રહારસની મધુરતા પ્રાપ્ત થઈ છે એમ સમજવું. સ્વરૂપસ્થિતિ પ્રાપ્ત થવાથી જેમનું 'અહત્વ' જતું રહ્યું છે તેમને શેષબુદ્ધિ સ્પર્શતી નથી- પ્રાણીમાત્રમાં તેઓ ઈશ્વરત્વ નિહાળે છે. તેમનું મંત્ર ઈશ્વરમાં લાગેલું હોવાથી આત્મસુખની બિલુપ તેમને હોતી નથી. તેઓ જ પુરુષશાળી, તેઓ જ પરોપકારી હોઈ બી-પુરુષ સર્વને જ્ઞાન આપે છે. એવા સંતોનું પગલૂછણિયું બની રહ્યું તેમની પામે રહોશ.

મદ્દરમગંઢી સંયોરી પાગમી । વાગના નિમાલી મકલ્લ જ્વાલી ॥
શાહી ત્યા વિદલ્લ બનાદ સામત્ર । ઉપાધિવેગલ્લ આળીવેરલા ॥
મન હે સકરો દાઝે દુઃખ દાયો । તયા રજે કાદ નિજ મુરતો ॥
પુમ્પવંત તવ પર ઉપદ્યોતિ । પ્રવોધી ત્યા નારી નર ભાદ્ય ॥
તુષ્ટ મ્હણે ત્યાવે વાશો પાવતાસ । હોડનીશો વાજ કરીત તમે ॥

જેમણે સંસારનો ત્યાગ કરી એક દરિને મનમાં પારખ કરી તેનું ધ્યાન ધર્યું અને તેનું નામ જીભ પર રાખી રતલ ધર્યું એવા સંતોનો જેટલો થવા જેટલું પુરુષ કોઈ પામે છે !

જેને તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરવા મળે એવો ભાગ્યશાળી
કેણુ છે ? એવા સત્પુરુષોનો લેટો થતાં સંસારનાં બંધનો
તુટી બાધ છે.

કોણ પુણ્ય કોણા ગાઠો । જ્યાસી ઐસિયાતી મેટી ॥

જિહ્વી હરિ ધરિલા મનો । દિલે સસારાલા પાળી ॥

કોણ હા ભાગ્યાત્મા । ઐસીયાસી બોલે વાચા ॥

તુકા મ્હણે ત્યાંચે મેટી । હોય સસારાતી તુટી ॥

સંતોએ અમુક વસ્તુને લક્ષ્ય બનાવ્યું છે, તેને બેઠું
હું નામની ગજના કરું છું. ત્યાં કાર્ય અને કારણ બંને મટી
બાધ છે. લોકોને હાંક મારતો હું તે માર્ગે જઈ રહ્યો છું.
એ જ માર્ગે આલો એટલે ચોક્કસ પ્રભુનો લેટો થશે.

વારણાકારણ વારિયેલેં જેથે । જાતો તેળેં પયેં સાદાવીત ॥

સતી હે પૈલ લાવિલેં નિશાળ । તેં જૂળ પાકૂન ગજેં નામ ॥

તુકા મ્હણે વલા યાચિ વાટે । પાડુરગ મેટે મરંવશાનેં ॥

૨ : સંતસમાગમનો નિશ્ચય

સંતોના અને સંતસમાગમના ઉપર જણાવેલા શુષો પર
જેસવાથી સંતસમાગમનો લાભ લેવાનો તુકારામે નિશ્ચય
થ્યો. તેઓ લખે છે :

જે ભક્તિનો પ્રેમ બાણે છે તે જ ભાગ્યની પ્રતિમા છે.
બીજા કોઈ વિદ્વાન કે ડાહ્યા હશે તોય તે મારા મનને જયતા
થી. પ્રભુના નામમાં અને રૂપમાં જેમનું ચિત્ત ચોટ્યું છે
તેમનો હું દાસ છું. નવવિધા ભક્તિ બાણુતો હોય તે જ
મરેખરો પવિત્ર છે.

જાણે મક્તિના જિહ્વાઝા । તોચિ દેવાના પુતઝા ॥

માળીક ન ચે માફ્યા મના । હો જ પડિત શહાણા ॥

નામસ્વી જઢલેં ચિત્ત । ત્યાના દાસ મી અક્તિ ॥

તુકા મ્હણે નવવિધ । મક્તિ જાણે તોચિ શુદ્ધ ॥

વિકૃતના ચરણનું સ્મરણ કરનારા જ મારા મગાવહાલા છે તેમનો હું દાસ બન્યો છું તેમના ઠગિજની-વધ્યાધ્યાની-હું આશા સેવું છું મને તેમના પ્રત્યે જેવી ચાહના છે તેવી બીજાઓ પ્રત્યે નથી તેમનાથી ઇતર માણસોને અપાતુ માન દેવળ લૌકિક અને વ્યવહાર પૂરતું છે ખરેખર માન આદર સતજનો પ્રત્યે ઊપજે છે

તે માને સાથરે સઘન સાગતો । પાય બાઠવિતી નિઠોવાચ ॥

ચરા માન વિધિપાળનાપુરતા । દેગર્વો તો ભૂતે મ્દ્ધાનીયા ॥

સવભાવે વાગા ઘેળવાવા દામ । કરીન ત્યાગ્યા ગાસ ઉચ્છિદ્ધાચી ॥

તુફા મ્દ્ધા જાણે આવડતી હરિદાસ । તૈસી નાહી આમ આળીકાચી ॥

સાધક નામસ્મરણ કરતો હોય, ત્યારેય મન વિષયોના ચિંતનને છોડતું નથી વિષયોનું ચિંતન કરવા માટે પડી ગયેલી ટેવ તેના મનને વિષયોને માર્ગે લઈ જાય છે એની સફળાઈ તેને ઈશ્વર ભણી લઈ જવા પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે વળી મન વિષયો ભણી ખેંચે છે આવે વખતે મનનું વિષયો તરફનું ખેંચાણ તૂટી જઈ તે ઈશ્વર તરફ વળે એવો ઉપાય સાધકે શોધવો પડે છે જેમની સોબતમા રહેવાથી વિષયોની સ્મૃતિ ન થતા ઈશ્વરનું સ્મરણ થતું રહે એવાઓની સગતિમા પડવાથી મન સહેજે પ્રભુ તરફ વળે છે સત્તા સાધકના ઉચ્ચ ધ્યેયના સાકાર સ્વરૂપ છે તમની સગતિનું પરિણામ તો જગજાહેર છે મોખત પ્રમાણે મન તૈયાર છે એટલે કે મનને જેવી રીતે તૈયાર કરવાની ઇચ્છા હોય તેવી સોબતમા રહેવાથી તે તેવું બને છે સતો આખો વખત હૃદિના ગુણ ગાય છે, ભક્તિના આનંદથી ગાય છે નાચે છે, સસારની સ્મૃતિ તો બાબુએ રહી પણ તેમને દેહભાવ પણ સાભરતો નથી ખોટી-ભૂડી વાસના અને પારકા-પોતાનો ભેદ તેમનામા હોતો જ નથી

प्राणीमात्र पर दया અને પરોપકાર એ તેમની પૂજા અને વ્યવસાય બનેલાં હોય છે. એવા સંતોની અંગતિમાં રહેવાથી સાધકના અંતઃકરણમાં પણ આ જ ગુણો જાગૃત થાય છે અને હૃદયેણો હ્રસ્વ થઈ ધીમે ધીમે બુલાવા જાય છે. સંતોની સોબતમાં ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થવાની શક્તિ (Intuition) પણ જાગૃત થઈ વધવા માંડે છે, માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સત્સંગનું મહત્ત્વ અને તેનું કામ આ પ્રકારનાં છે. આથી માન અને પ્રેમપૂર્વક લાંબા સમય સુધી શ્રેષ્ઠ સંતોનો સમાગમ સાધી તેમની સાથે વસવાથી સાધકમાંથી સત થવાય છે, અને એટલા માટે જ ખરા અને કદર સાધકો સત્સમાગમ માટે અત્યંત આતુર બનેલા હોય છે. તુકારામ એટલા ખાતર જ સંતોને દ્વારે યાચક બન્યા. તેઓ કહે છે :

‘સંતો પાસે પ્રેમ સોઘો છે. તેમની પાસે તલભાર પણ હુઃખ નથી. વિકૃત જ તેમની સંપત્તિ અને પૂંજી છે. નામામૃતનું પાન, એ તેમનું ભોજન છે. દોકાને સાચો ઉપદેશ આપવાનો વેપાર તેઓ કરવા હોય છે. તે વેપારમાં લેવડદેવડ પ્રેમની હોય છે; પૈસા-ટકાનો સંબંધ હોતો નથી. પ્રભુપ્રેમ સિવાય બીજું કાંઈ નહીં. તેમને દ્વારે હું યાચક-બિખારી બનીને રહીશ. તેઓ મને ભોઈતા ભક્તિ પ્રેમની ભીખ આપશે.’

સત્સંગમહિમા

મતાર્ચાવા ગામો પ્રેમાવા મુવાલ ॥ નાહો નરમલ દુગ્ધેસ ॥

તેથે મી રાઈન હોડની યાચક ॥ ધાન્નીલ મીન તવિ મજ ॥

મતાર્ચીયા ગામો ચરો માડવલ ॥ અવધા વિદ્વલ ધનવિરા ॥

મંતાચે મોજન અમૃતાનું પાન ॥ કરિતી કીર્તન સર્વકાલ ॥

સતાવા સદીમ ઉપદેશાની પેઠ ॥ પ્રેમમુગ્ધ સાટ ઘેલી દેતી ॥

તુકા મ્હણે તેયે આળીક નહીં પરી ॥ મ્હણોની મિકરી કાલોં ત્યાવા ॥

પ્રતીત અગ્નિના સમર્ગથી લાડડામા મુખમાવસ્થામા
 અથવા બીજરૂપે રહેવો. અગ્નિ સળગી બેઠો છે, તે જ પ્રમાણે
 મુમ્મ અથવા બીજરૂપ ભાવનાઓ-સારી કે નરમી-પ્રખટ ભાવના
 ઓની સોબતથી જાગી બેઠો છે ટોચ પરની ભાવનાઓ
 માણસની સોબતથી પરબાઈ તેમના વિષેની ખાતરી થઈ જાય
 છે ભાવનાપ્રધાન કાવ્યમા કે અન્ય સાહિત્યમા તે પૂર્ણ
 પળે ન જણાતા અશમાત્રજ જણાય છે એટલા માટે
 વ્યક્તિની સોબતમા રહેવાથી તે જેટલા પ્રમાણમા અનુભવાય
 છે તેટલી તેમના કાવ્યો કે તેમણે રચેલા સાહિત્યમા પ્રતીત
 થતી નથી ઉપદેશ કરતા ઉદાહરણ-દ્વારા વધુ ચમકદાર હોય
 છે - Example is better than precept, આ અંગ્રેજી
 ભાષાની કહેવતમા પણ એ જ તત્ત્વનો ઉલ્લેખ થયેલો છે રાણા
 પ્રતાપ કે શિવાજી જેવા સ્વાતંત્ર્યપ્રિય બહાદુર માણસોની
 ઉત્તમ ભાવનાઓનો પ્રભાવ અનેક માણસો પર પડવાથી તે
 માણસો પોતાનું માથું હાથમા લઈ તેમની પાછળ ચાલી નીકળ્યા
 હોડમાન્ય તિલક અને મહાત્માજીની દેશભક્તિની પ્રેરણાથી
 પ્રેરાઈ હજારો માણસોએ સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો સોબતની
 અમર એ ભાવનાનો સ્વભાવ છે સત્સગનો મર્મ ભાવનાના
 ધર્મમા રહેલો છે સતો એ ભક્તિ અને વૈરાગ્યની ભાવનાના
 હલિતાચાલતા પૂતળા છે તેમની સોબતમા માધકોની
 અપૂર્ણ કે સુમ ભાવનાઓ જ નહીં જાગૃત થાય છે નામ
 સંકીર્તનમા આનંદ લાગે છે, પ્રેમ વધે છે, તે આનંદ અને
 પ્રેમનો લાભ વારવાર મળતો રહેવાની અભિલાષાથી સાધક
 સતોનું શરણુ શોધે છે સત્સગરૂપી ઔપચ આપુ મધુર
 અને શુભકારી હોવાથી ભક્તિની વૃદ્ધિ માટે એના જેવો
 બીજો રામબાણ (અમોઘ) ઉપાય નથી એમ મતોએ

કહ્યું છે. અર્થાત્ પ્રદીપ્ત થયેલો અગ્નિ દેવળ લાકડાંને જ અગ્નિ-
રૂપ બનાવી દેશે; પથ્થર કે લોઢાંને નહિ બનાવી શકે. સુખ
ભાવનાઓ જાગૃત થાય છે, ભાવનાઓનો અભાવ હોય તો
તે જાગૃત થવાની વાત જ ઊભી થતી નથી. ઉપર જણાવેલા
ખેડાદુર અને દેશભક્તોને પગલે હજારો માણસો ગયા એ
ખરું; પરંતુ કરોડો માણસો ઘેર જ રહ્યા, તેમના પર ખેડા-
દુરોની ભાવનાઓનો કાંઈ જ પ્રભાવ પડી શક્યો નહીં. જેમના
અંતઃકર્ણમાં ભક્તિ-વૈરાગ્યનાં બીજ હોય તેમને સત્સંગતિથી
લાભ થાય છે, તેમના ગુણોની વૃદ્ધિ થાય છે એટલે સંત-
સમાગમથી ભક્તિ અને વૈરાગ્ય વધતા રહે છે; પણ તેવા
લોકો ઓછા હોય છે. ધ્યાનમાં રાખવાજેવી મહત્ત્વની બીજી
એક વાત એ છે કે, મહાન વ્યક્તિમાં ભાવનાઓ જેટલા
વેગથી પૂર્ણપણે જાગૃત થયેલી હોય છે, તેટલા પ્રમાણમાં તેમને
પ્રભાવ વધુ પડે છે. સારી રીતે દેવતા સજાગ્યો નહીં હોય
તો બીજાં લાકડાઓને તે જલદીથી પેટાવી શકશે નહીં;
તેવી જ રીતે લાકડાઓ જો ભીના હશે તો તેઓ અગ્નિને
જ ખુજાવી દેશે. એટલા માટે જેમનામાં દેહભાવ જ નથી
અને જેમણે એક માત્ર વિકૃતને સર્વભાવો અર્પણ કરેલા છે,
એવા શ્રેષ્ઠ અને સમર્થ સતોની જ સંગતિ કરવાની ઇચ્છા
તુકારાને ધારણ કરી.

સંતસમાગમની ઉપયોગિતા સ્વીકારીને પણ એવો પ્રશ્ન
ઊભો થશે કે સત્સંગ કરવો એ વાત સાચી પણ પોતાને
વિષે લઘુતા આણવા માટેનું કારણ શું? ‘હું સતોનો દાસ
હું, તેમના પગનું આસનું છું’ એવું હલકાપણું પોતાને
વિશે શા માટે સેવવું અથવા એવી હલકી ભાવનાઓ પણ
શા માટે પેદા થવા દેવી? તેનો ઉત્તર એ છે કે, ધ્યેયને માર્ગે

તાં તેમાં થનારી પ્રગતિમાં પોતાને માટે તુચ્છતા પેદા થવી એ હકીકત એ માર્ગમાંનો એક અતિમહત્ત્વનો ટપ્પો છે. ધ્યેયને માર્ગે પ્રગતિ થવા માટે પહેલાં તો મૂલ્યપરિવર્તન થવાની આવશ્યકતા હોય છે. આપણે નક્કી કરેલું ધ્યેય મોંઘી કિંમતનું છે અને બીજાં તરવો એાછી કિંમતનાં કે કિંમત વગરનાં છે એવું જ્યાં સુધી ન લાગે ત્યાં સુધી ધ્યેયસિદ્ધિ માટે તીવ્ર તમ પ્રયત્ન થઈ શકનાર નથી, એ તો ચોક્કસ અને ઉઘાડું છે. તુકારામનું લક્ષ ઈશ્વરપ્રાપ્તિ પર. કેન્દ્રિત થયું હતું. આપણામાં રહેલા વર્તમાન ગુણદોષ ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટે કેવળ નિરુપયોગી છે એટલું જ નહીં પણ તેમાં અવરોધ કરનારા છે એ પણ તેમને સમજાયું હતું તેથી પોતાને માટે હીનભાવ પેદા થઈ પોતાના ગુણો વિર્યે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો હતો. એવી સ્થિતિમાં શ્રેષ્ઠ સંતો વડે કરાવી ઈશ્વરની અનન્યભક્તિ, તેમનો ઈશ્વરચિંતન અને નામસંકીર્તનનો આનંદ; તે સંતોનો વિનય, પ્રાણીમાત્ર પર દયા વગેરે અનેક સફળગુણો તેમનામાં રહેલા જોઈને સંતોની પૂજા કરવા માટે તેઓ તૈયાર થયા. પોતાને અત્યંત તુચ્છ માની, પોતાને જગતના બંધનમાંથી છોડાવવા માટે એકમાત્ર સંતો જ અમર્થ છે એવું બાણીને તેઓ સંતોનું દાસત્વ સ્વીકારે એમાં આશ્ચર્ય શું? ખરાપણાનું અભિમાન તે જ સાચું સ્વાભિમાન; અને ખોટું અભિમાન તે દુરભિમાન છે એવું સમર્થ રામદાસસ્વામીએ કહ્યું છે.

આજે આપણામાં જે કાઈ દેખાય છે તે બધું મિથ્યા છે તેથી તે આપણને ન જોઈએ એવું જણાતાં જ અહંકાર ઢીલો થાય છે; મન કામગ્ન અને નરમ થઈ સત્ય આગળ (અને સંત એટલે મૂર્તિમંત સત્યસ્વરૂપ-પ્રત્યે) નમવા માટે તૈયાર થાય છે; એટલું જ નહીં પણ સત્યનો સ્વીકાર કરવા માટે ઉત્સુક થાય

છે. મનનો આ ધર્મ વ્યવહારમાં પણ આપણને જોવા મળે છે. કોઈ યુવકને એકાદ કોઈ યુવતી સઘળા દૈવી શુભોદ્ધી યુક્ત જણાતી હોય (તે જામ જ હોય છે) અને તેની પ્રાપ્તિ માટે તે પોતે અયોગ્ય અને હલકો છે એમ તેને લાગે છે. તેના જીવનમાં તે યુવતીએ પ્રવેશ ક્યાં પહેલાં જે શુભો પોતામાં હોવા વિષે તે અભિમાન સેવતો હતો, તે હવે તેને હુદ્દ લાગવા માંડે છે; અને કમનસીબે જો તે યુવતી સાથે તેનું લગ્ન ન થયું તો પોતાના જીવનને વ્યર્થ માની ક્યારેક આત્મહત્યા પણ કરી જોસે છે. કેટલાકો વળી પરીક્ષામાં નાપાસ થવાથી આપઘાત કરે છે, એવા પણ દાખલાઓ જોવામાં આવે છે. એમ કરવું એ અજ્ઞાન છે. યુવતીનો પ્રેમ અને પરીક્ષા કરતાં અનેકગણાં કિંમતી અન્ય તરવોતું વિસ્મરણ થવાથી અથવા તેમના વિષેની માહિતી ન હોવાને લીધે જ આવા મૂર્ખાઈભર્યા વિચારો ઉદ્ભવે છે. પરંતુ જ્યાં ધ્યેયનું મૂલ્ય ખરેખર મહાન છે, ઈશ્વરપ્રાપ્તિના ધ્યેય જેવું સત્ય અને શ્રેષ્ઠ છે ત્યાં તેની આડે આવનારા પોતાના દોષો વિષે જો તિરસ્કાર પેદા ન થાય; અને જેમણે તે ધ્યેયને સિદ્ધ કરી લીધું છે તેવા પુરુષો વિષે પૂજ્યભાવ અને આદર પેદા થઈ તેમની આગળ મન નમ્ર ન બને, તો જાણવું કે ધ્યેયનું મૂલ્ય સમજાયું નથી, તેની લગની લાગી નથી, એ વાત ચોક્કસ છે; એ વિષે કોઈ શકા જ નથી. ઈશ્વર સિવાય બીજા કોઈ પણ વસ્તુને જો જરા પણ વધુ મહત્ત્વ અપાય તો તે વ્યભિચારિણી લક્ષિત કહેવાય.

આત્મમૃદુલાથી અહંકારનો નાશ

ધ્યેય તરફનું તુકારામનું આકર્ષણ ખરેખર હતું.
‘સ્વાકે ઘેઝનીયા દારા । મ્હણે મજ સંન્યાસી કરા’—મને

સંન્યાસી બનાવો એ પ્રકારનું ન હતું. આથી ઈશ્વરપ્રાપ્તિની આડે આવનારા પોતાના અવશુભો તરફ તેમને ધૂણી ઉત્પન્ન થઈ અને ઈશ્વરસ્વરૂપ સંતો માટે પૂજ્યભાવ પેદા થયો. તેમના ચરણોમાં આજોટવા પોતાને વિષે ધન્યતા જણાવા લાગી. તેમની સોબતમાં આનંદ અને પ્રેમનો અનુભવ થવા લાગ્યો.

પરમાર્થની આડે આવતો અહંકાર આ રીતે નાશ પામે છે અને નિરહંકારપણું પેદા થઈ સાધક સિદ્ધાવસ્થા પાસે જઈ પહોંચે છે. આમ થવાથી પોતાને વિષે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થવાની ભાવનાને પરમાર્થપથ પરનો એક મહત્વનો સંતંબ હોવાનું જણાવ્યું છે. ખ્રિસ્તી ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનમાં આને ' (Creature feeling) ક્ષુદ્ર કીડો હોવાની ભાવના કહેવામાં આવે છે. આગળ ઉપર ૭મા પ્રકરણમાં પણ આ અવસ્થાનો ફરીથી વિચાર કરવાનો છે. હવે તુકારામ સંતસમાગમ વિષે બીજું શું કહે છે તે જોઈએ.

અનન્ય ભાવનો અસકો તુકારામને ભક્તિ માટે લાગેલો હોવાથી તેવો ભાવ પોતાનામાં જાગૃત થવા માટે તેઓ ભગવદ્ ભક્તોનો સદા આદર કરવા લાગ્યા; તેમનું દાસત્વ સ્વીકારી, તેમના ચરણોની રજ માથે ચઢાવી પવિત્ર થવામાં કૃતાર્થતા માની; પોતાની અંદર અનન્ય ભક્તિભાવ જાગે તે માટે તેમણે ભક્તના ચરણોમાં સ્થાન મેળવવાનો નિશ્ચય કર્યો.

જે ગાત્રી અચ્છદ વિદ્વલર્ચે ગીત । ત્યાંજે પાયો ચિત્ત ટેવીન મી ॥

જયામી આવડે વિદ્વલર્ચે નામ । તે માત્રે પરમ પ્રાણમલે ॥

જયાંસી વિદ્વલ આવડે લોચની । ત્યાંજે પાયવળી સ્વીકારીન ॥

વિદ્વલારી જિંદી દિલા સર્વમાલ । ત્યાંધ્યા પાયો ટાવ માગ ફ્રી ॥

તુકા મ્હણે રજ હોઈન ચરણીંચાં । મ્હણવિતો ત્યાંજા હરિચે દામ ॥

વિકુલ જ જેમની સંપત્તિ છે, તેમના ચરણોને હું

વંદન કરીશ; તેમના ચરણોમાં મારા જીવને વિશ્રાંતિ મળી
એટલા માટે મને તેમની લગની લાગી છે. એમના સાગ્ય
પરથી ઇંદ્ર વગેરેના વૈભવો ન્યોછાવર કરી નાખીશ. ભક્તોને
ઘર જ દેવનો નિવાસ હોય-છે એવો મને દૃઢ વિશ્વાસ છે.
હવે સંતો સિવાય બીજી કોઈ દામના મને નથી.

ત્યાગીના ચરણાં મારે દંડગત । જ્યારે ધનવિત્ત પાટુલ ॥
તેમો માણા જીવ પાત્તા વિસાવા । મ્હણડની હાંવા મરતમે ॥
ભાળીક તીં ભાગ્યે યેથે કુરવડી । વહનીયાં સાદી હન્દામિતી ॥
વૈષ્ણવાચે ધરી દેવાચી વસતિ । વિશ્વાસ હા ચિત્તી સર્વભાવે ॥
તુજા મ્હણે સહે હરીચે તે દાસ । આજા પુરે ગામ નાહોં દુજી ॥

સંતો જે પ્રાપ્તિ ઉપર પગ મૂકે તેના પર સૂવું, જેથી
તેમના ચરણોનો સ્પર્શ થાય; એટલે કે પ્રેમામૃતનું પાન
કરવાનું મળશે અને તેમના ચરણોની ધૂળ વડે સ્નાન થશે;
તે સુખ પ્રાપ્ત થવાથી સઘળાં દુઃખો નાશ પામશે. આનું
સફળાગ્ય પ્રાપ્ત થાય તો જન્મ સાર્થક થશે.

ભક્ષા ભાગ્યે જયજ્ઞા । તરી ધન્ય જન્મા ગાત્રો ॥
રહે તઢીછે પાયરી । મત પાય દેવીં વરી ॥
પ્રમામૃતપાન । હોઈલ ચરણરજેં સ્થાન ॥
તુજા મ્હણે મુલે । તજા હરતીલ દુલે ॥

સંતોનું નામ લેવાથી મનુષ્ય પુણ્યથાળી થાય છે;
તેમના નામના જપથી પાપ નાશ થાય છે. આવી રીતે મળતા
લાભને મારી જીવ ગુમાવવાની નથી. ભાઈ, મન રે! સંતોની
સુલાકાત લે. બીજો વિચાર જ કરીશ નહિ. સંતોના પ્રદેશમાં
જવાથી તને વિશ્રાંતિ મળશે. સંતો સુખનો સમુદ્ર છે. ત્યાં
જઈ તૃપ્તિ મેળવ.

'પુણ્યવત્ત ઘ્વાર્વે' । ઘેતા સઝનાંચોં નાંવે ॥
 ને ઘે માફી વાચા તુડી । મહાલામ પુક્કાસાઠોં ॥
 વિશ્રાંતીચા ઠામ । પાચી સંતાચિયા માવ ॥
 તુકા મ્હજે પાપે । જાતોં સંતાચિયા જપે ॥
 પેસી તરી ઘેઈ સંતાચી હે મેટી । અણીક તે મોછી નવો મના ॥
 સર્વમાવે ત્યારેં દેવ માંડવલ । અણીક તે ચોલ ન ચોલતી ॥
 જાસી તરી જાઈ સંતાચીયાં માંગા । હોઈલ વિશ્વાવા તેયે મના ॥

સંતો પાસે જ વિસાથો

સંતોની સોજતમાં મળનારા આનંદનું તેમને વ્યસન
 જ લાગ્યું હતું. તે આનંદ પાપનાશક, પુણ્યપ્રદ, કલ્યાણયુક્ત
 હોય છે. તેમાંથી ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ થાય છે; એ જાણીને તેની
 તેમને ઉત્કંઠા જાગી હતી અને સંતોના ઉપકારથી તેમનું
 હૈયું બરાઈ ગયું હતું. તેમનો વિયોગ અસહ્ય થઈ પડવાથી
 તેમનો લેટો થવા માટે તેમનો જીવ ભેચેન થતો.

મારી ઇચ્છાઓની તૃપ્તિ થવા માટે મારી જાતિના ।
 કોઈ પણ માણુમનો મને લેટો થાવ. અંતઃકરણથી જેમને
 પ્રભુ ખ્યારો છે તેમને મળવા માટે હું આતુર થયો છું. મારી
 આંખો તેમની રાહ જુએ છે, જીવ બ્યાકુળ થાય છે. તેમની
 સાથે ઈશ્વરના શુભોત્સવ સંકીર્તન કરવાથી તૃપ્તિ મળશે તે જ
 સુકિત, તે જ આનંદ.

માશિયે જાતીકે મજ મેટો કોળી । આગનીની થળી કેદવયા ॥
 ગાવહેં જયા હરિ અંતર્યામ્ની । કૈસીયાચેં મની આર્તમાર્તિ ॥
 તયાલાગી જોવ હતો કાસારીસ । પાહનીલ યાસ નયન દે ॥
 મુફત્ત દા જન્મ હોઈલ તેથૂન । દેતાં આલિગન વૈષ્ણવાસી ॥
 તુકા મ્હજે સોચિ મુદિન મોદ્ય । ગાર્કયા મોપ્ય ઘર્જાવરી ॥

તરસ લાગતાં પાણી અને બૂખ લાગતાં મિથાન મળી

આવે ત્યારે કેટલો જાધો આનંદ થાય છે ! એવા આનંદથી સંતો મને મળે એવી અલિલાવા છે.

તુષાકાઝીં જદકમેટી । પડે મિટી આવડીની ॥

ઝંસીયાવા હોં કાં સગ । જિવલગ ઇતાંવા ॥

મિટામત્વા યોગ મુકેં । મ્હણતાં ચુકેં પુરેમેં ॥

તુષા મ્હણે માતેં ઘાઝા । વઢઢઝા મેટીવા ॥

સંતોના ચરણોમાં મેં જીવ લગાડ્યો છે. તેઓ જે માર્ગે ધર્મને જાય ત્યાંની ગાટી મારા દેહને લાગે. પેટ ભરાતા સુધી હું એમનું એકું ખાઈશ. ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટે એના કરતાં બીજાં સાધનોની શી જરૂર છે ? હરિકીર્તન થતી વેળાએ ગાતા સંતોનું ચરણોદક હું લઈશ. તેમના ઉપરથી મારો દેહ એવારી દઈશ. સંત-મહંતોની હું પૂજા કરીશ. બીજી કાંઈ હું જાણતો નથી. જાણું તેમના ચરણોમાં છે. એટલી જ મને ખબર છે

સત માર્ગોં ચાઝતી । હ્યાંચી લાગો મજ માતી ॥

કાવ કરાવી સાધનેં । કાવ નવ્હેં એક તળેં ॥

શેપ ઘેઈન ઉચ્છિટ । ધાય ધણીવરી પોટ ॥

તુરા મ્હણે રાતાપયાં । જીવ દેવિગ નિધયાં ॥

સત ગાનીં હરિકીર્તનીં । હ્યાંચેં ઘેઈન પાયવળી ॥

હેંચિ તપતીર્ય માઝેં । આળીઠ મી નેળેં દુજેં ॥

કાયા કુરવડી કરીન । સત મહત ઓવાલીન ॥

સત મહત માણી પૂજા । આન માવ નહીં દુજા ॥

તુકા મ્હણે નેળેં કાહી । અવધે આહે સતાપાર્યાં ॥

૩ સતસંગનો લાભ આપવા માટે ઈશ્વર અને સંતોને વિનંતિ

એવા સંતોના સમાગમની પ્રાપ્તિ માટે તુકારામે ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરી છે. જાણું કરનાર, આપનાર પ્રભુ જ છે. તેના વિના બીજા કોની પાસે શું માગવું ?

દેવ જેમના ચિત્તમાં હોય તેમની સંગતિ થાય

‘હે પ્રભો ! જેમના ચિત્તમાં તારો નિવાસ હોય તેમની સંગતિ થાય, તેમનો લેટો થાય; તેમનો વિયોગ ક્યારેય ન થાય એવી મારી ઇચ્છા છે. મારી આ વાસના તું પૂરી કર. સંતોની સાથે શુભન નિર્ગમન થાય એ જ ઉત્તમ. પોતાનાં સુખદુઃખનાં જોડકાં જેમણે દૂર કર્યાં છે એવાઓનો સેવક કયા પુણ્યથી હું બનીશ તે તું હે નારાયણ ! અંતર ઉઘાડીને મને દેખાડ સંતોનો લેટો થવો મુશ્કેલ છે તેથી તે માટે તારી દયાની ભીખ માગું છું. એક વખતે તેમનો લેટો થયા પછી સુખશાન્તિ પર જીંધતો રહીશ. વૃત્તિ પર આવીશ નહીં. વૃત્તિરહિત બનીશ એટલે ઈશ્વરોપાસના મિવાય બીજો વ્યવસાય નહીં કરું.’

દેવ વસે ચિત્તી । ત્યાચી ઘડારી સમતિ ॥

ઝિંઘે આવઢલે મના । દેવ પુરવારી વામના ॥

દરિજનાલી મેટી । ન હો અગ સર્ગ તુટી ॥

તુરા મ્હને મલે । જિંઘે મંત મપટો ॥

ફોળ્યા પુણ્યે ત્યાચા હોઈત મેવક । જિંઘે દ્વંદ્વદિદ્ધ દુરાવલે ॥

ઘાંઈ વમે મજ દાવી મારાવળા । અતીત્યા મુગા આગટોનો ॥

વહુ અપડ મમે સતનેટી । તરી જમ્મેટી કદળા કેટી ॥

તુકા મ્હને મગ મયે વૃત્તીવરી । મુગાદે દોઝારી પહુન ॥

હે પાંડુરંગ ! તારી પાસે અનેક પ્રકારની માગણી કરીને હું તને કંટાળો આપું છું; તો હવે મારી એક આટલી વિનંતિનો સ્વીકાર કર. તને સંતો ધણા વહાલા છે, તેમની મને સંગતિ કગવ; પછી હું તને કંટાળો નહીં આપું. તેમના ચરણોમાં હું પડ્યો ગ્રીગ્ર, તારી પાસે કાંઈ નહીં માગું. એમ તારા સમ ખાઈ કહું છું. આટલું કર. એટલે માગે

અને તારો બંનેનો ત્રાસમાંથી છુટકારો થાય.'

અણદ જયા તુફી પ્રીતિ । મજ દે તયાની સગતિ ॥
મગ મી ચમલપતી । તુજ યા નાળી કટાલ ॥
પહન રહેન તયા ઠાયી । રગિચ સતાંચિયે પાયી ॥
ન મગેન કરી વાદી । તુફી આળ યા વિઠોયા ॥
તુમ્હી ગામ્દી પીટોં જેણે । દોન્હી વાલ્તોં એકાને ॥
બૈસલો ધરણે । હાકા દેત દારાસી ॥
તુકા મ્હણે યા યા ચોલા । ચિત્ત ઘાવે યા વિટલા ॥
ન પાહિજે વેલા । અવધા માસા અઘ્દેર ॥

અત્યંત નમ્રભાવે તુકારામ સંતોને પણ કહે છે, 'હું તમને ત્રણવાર કહું છું કે હું તમારે ચરણે છું. તમારા દાસનો દાસ છું. દેહની પરવા ન કરતાં તમારા ચરણોને કંઠવત્ પ્રણામ કરું છું. તમારી ગમે તેટલી સ્તુતિ કરું તો પણ તમારા ગૌરવને હું ન પામી શકું. હવે મારી ઉવટની વિનંતિ સાંભળો. તમે મને વિસારશો નહીં. બીજુ શું કહું ? બધું તમને અબર છે. મારા પર હવે અનુશ્રવ કરો.

શરણ શરણગાળી । શરણ ત્રિવાચા વિનવળી ॥
સ્તુતિ ન પુરે હે વાચા । સત્ય દાસ મી દાસાચા ॥
દેહ ન સામાઢૂન । પાયાગરી લોટાગળ ॥
વિનવી તુકા સતા દીન । નઢ્ઢે ગૌરવેં ઉત્તીર્ણ ॥
શેવટર્ચા વિનવળી । સતજનીં પરિસાવી ॥
વિસર તો ન પડાયા । માસા દેવા તુમ્હાસી ॥
આતા ફાર ચોલોં વાદે । અવધેં પાયીં વિદીત ॥
તુકા મ્હણે પડતો પાવા । કરા છાયા વૃપેચી ॥

તમે સાધુસંતો કૃપાળુ છો, મારા પ્રિય છો; મારો ભાર તમારા પર છે. તમારા ચરણોને મેં કબ્જા છે, પણ હવે બધું ખુલ્લું કરી કહું છું. તમારા ચરણોને મેં કાયમનું

ચરણોમાં પ્રણામ કરું છું; એમાં બધું આવી ગયું. હે સંતો! તમારા ચરણોમાં સ્થાન પામવાની સદા મારી ઇચ્છા છે. મારા જીવનમાં તમે નિવાસ કર્યો છે. તમારી કૃપાથી ઈશ્વરે મારા અંતઃકરણમાં ઘર કર્યું છે; તે ઘણું સારું થયું.

તેજ કિની વારવાર । ઘોલોં પાર ઘોલિલોં ॥

આતોં માણેં દડવત । તુમચ્યા મંત ચરણાલી ॥

ભાવહી તે નીચ નવી । જ્ઞાત્રી જીવીં વગતી ॥

તુકા મ્હણે વરવ જાલેં । ધરા આઠેં વદરીવેં ॥

ગંગા જેવી રીતે પ્રવાહમાં ધર્મને સહેજે વહે છે તેવી જ રીતે મારા પર તમે સહેજે કૃપા કરી. તમે મને સંભાળી લઈ ત્રિવિધ તાપમાંથી મુક્ત કર્યો. હવે તમારા ચરણોમાં જકડાયેલો હું ફર શા માટે થાઉં? પ્રેમથી પીયૂષ પાયું તેથી મારો જીવ તૃપ્ત થયો; હવે કાંઈ કહેવાનું રહ્યું ન હોવાથી મૌન ધરું છું. મંત્રોની સંગતિથી મંથનની ગાંઠો ઊકલી ગઈ છે; પેટમાં ટાઢક વળી છે. તેમની કૃપાથી ભવનદી તરી જવા માટે ભવનદી જ નૌકા બની ગઈ અને હું તેની પાર નીકળી ગયો. કલ્યાણકારી દાન આપનારા સંતો કરતાં મોટો દાતા વળી કયો મળનાર છે? મંત્રોનો ભેટો ધર્મને તેમના ચરણોને કરાયેલા આલિંગનનો અમય ખરે જ ધન્ય છે.

ઝટલાં તોં આતોં પાણી । દોઝ વાઈં પેગ્ગ ॥

તુમ્હી સંતોં જુગ કેરી । મોંને વાની મોપાતી ॥

મામાઝિતોં માય-દાગ । કેરોં તામરેગ્ગ ॥

ચોરનેં ચા જોગ ધાગ । તુરા ટેગ મે-વેંચિ ॥

પગ્ગ વાટ મગ મેટી । વગ્ગા મિટી વજી મી ॥

સમેરાલી મુટાની માંટ । જાતોં પંટી રીતજ ॥

માનઈલા જાગા તગ । ચા તગ્ગ પ્રગ્ગે ॥

તુમ્હા મ્હણે મંગલ મગ્ગ । વેંચ દાગ ગાત્રી ॥

સંતોની કૃપાથી ઉદ્ધાર

તમે સંતોના ચરણોમા મારા સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ હજો. મારી રક્ષા કરનારા તમારાં ઉપદેશવચનોથી મને વિધાંતિ મળી છે. અંતઃકરણમાં પ્રેમમુગ્ધ વધ્યુ છે. તમારી કૃપાથી દેહ સુશોભિત થયો છે અને મારો ઉદ્ધાર થયો એમાં સંશય નથી. જોકે મારાથી સંતોની કાંઈ જ સેવા થઈ શકી નથી તો પણ મારા પૂર્વજન્મમનાં પુણ્યોની યાપણના ફળથી તેમના તરફથી મને આ મોટો લાભ થયો છે.

શ્રીસત્તાંત્રીયા માયા ચરણારી । સાષ્ટાંગ હૈં કરી દબવત ॥

વિધાંતિ પાવલોં સામઝા-ઉત્તરી । વાઢલેં અતરી પ્રેમમુગ્ધ ॥

ઢૌરલી હે કાયા કૃપેચ્ચા વોરસેં । નવ્હે અનારિસેં ઉદ્ધારલોં ॥

તુકા મ્હણે મજ ન પડતા સેવા । પૂર્વપુણ્ય ઠેવા વોઢવલા ॥

સંતોની કૃપાથી ઈશ્વરપ્રાપ્તિ ચયાનો આનંદ થયો. ભાગ્યનો પૂર્ણ ઉદય થયો. તુકારામ કૃતાર્થ થયા, સંતોની કૃપાનુ વારં વાર સ્મરણ થવાથી કૃતજ્ઞતાને લીધે તેમનું હૈયું ભરાઈ જતું; તુકારામની તેજસ્વી અને રસાળ વાણીને તેમનો ઉપકાર માનવા માટે શબ્દો જડતા નહીં. અંતઃકરણમાનો ભાવ તેઓ વ્યક્ત કરી શકતા નહીં. તેથી કરી શકાય તેટલું વર્ણન કરીને અંતે સંતોના ચરણોને પ્રણામ કરી તેઓ સ્વસ્થ બેઠા.

ઘણા દિવસોએ પુણ્ય ફળ્યુ છે. ભાગ્યનો ઉદય થયો, સાથે ગયો અને સતચરણોની પ્રાપ્તિ થઈ અને તેમને લીધે સસારનાં દુઃખોથી ઉત્પન્ન થયેલું સકટ નાશ પામ્યું. દષ્ટિ સમક્ષ પરબ્રહ્મ ઊભું. સંતોના આલિંગનથી શરીર દિગ્ધ્ય બેન્યું, ખરેખર હું ધન્ય થયો. સંતોના સુખથી પૂર્ણ તૃપ્ત થયો, સંતોને સામે ઊભેલા જોઈ તેમના ચરણોમા આજોડ્યો.

પુણ્ય ફલ્લેં વહુત્ત દિસા । માગ્ય ઉદયાવા ઠસા ॥

શાલો સન્મુક્ત તોં વૈસા । સતચરણ દેસિલેં ॥

આજિ ફિટલે માણે કોઢે । મવદુ ચાલે સાક્રે ॥
 કોંદાટલે પુઢે । પરવણ સાવલે ॥
 આલિંગે સતાચિયા । દિવ્ય જ્ઞાલી માણી કાયા ॥
 મસ્તક તે પાંચા । વરી ત્યાચ્યા ઠેવિતો ॥
 તુકા મ્હેને ઘન્ય જ્ઞાલો । મુસે સતાચીયા ધાલો ॥
 લોટામળી આલો । પુઢે માર દેરુની ॥

૫ : સાધકાવસ્થા : વૈરાગ્ય અને ચિત્તશુદ્ધિ

પ્રપન્ન બોસરો । ચિત્ત તુસે પાચી મુરો ॥

‘હે પાદુરંગ ! સંસારમાંની મારી આસક્તિ દૂર થઈને ચિત્ત તારા ચરણોમાં લીન થાય એવું કાર્ય કર.’

વૈરાગ્ય અને ચિત્તશુદ્ધિ માટે અથવા નૈતિક શુદ્ધિની વૃદ્ધિ માટે પરમાર્થપથ પરના પ્રવાસના પ્રારંભથી સાધકના પ્રયત્નો શરૂ થાય છે અને તે પ્રવાસ પૂરો થાય ત્યાં સુધી ચાલુ રાખવા પડે છે. પાછળ જણાવ્યા પ્રમાણે પરમાર્થમાંની પ્રગતિ અને નૈતિક પ્રગતિ એ બન્નેમાં પરસ્પર હેતુતા- (Reciprocal Causation) નો સંબંધ છે. પૂર્ણ નૈતિક પ્રગતિ સાધ્યા પછી પરમાર્થની શરૂઆત કરવી એવો પ્રકાર નથી. એ દૃષ્ટિએ બીજા, એટલે ‘મુમુક્ષુ અવસ્થા’-એ પ્રકરણમાં વૈરાગ્ય અને ચિત્તશુદ્ધિ વિષે કાર્ષક વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ તે વખતે સમાજમાં રૂઢ બનેલી નૈતિક ઠંડપનાઓના માનદંડથી તુકારામ પોતાની નૈતિક સ્થિતિનું માપ કાઢતા હતા અને ‘જનો વંદ્ય તે સર્વ માર્વે કરાવે । જનિ નિંદ્ય તે સર્વ સોદ્ધનિ દાવે ॥ એટલે જે કાર્યને પ્રશસનીય ગણવામાં આવ્યું હોય તે કરવું અને જગતે જેને નિંદ્ય ગણ્યું હોય તે કાર્યનો ત્યાગ કરવો,’ એટલું જ સાધવાનો તેમનો ખાસ

પ્રયત્ન હતો. આ સાધનું અધરું છે એમાં શકા નથી. પરંતુ સાધકાવસ્થામાં નૈતિક ધ્યેય એના કરતાંય ઉચ્ચ કક્ષા પર જઈ પહોંચે છે; સાધનની આડે આવનારા દરેક દુર્ગુણનો ત્યાગ કરવો અને સાધન ઉત્તમ રીતે કરવા માટેનો જરૂરી શુભ અપનાવવો, એ નૈતિક ધ્યેય બને છે, અને સાધકના પ્રયત્નો તે પ્રમાણે થવા માટે છે. સામાજિક નૈતિક કલ્પનામાં લૌકિક વ્યવહારની કાળજી, કીર્તિની ઇચ્છા, યોગ્ય પ્રમાણમાં સંસારમાં આસક્તિ-આ તરવોને ત્યાજ્ય માનવામાં આવતાં નથી. પરંતુ સાધકની દૃષ્ટિએ સાધનના માર્ગમાંનાં વિદ્રોથી જેટલે દૂર રહી શકાય તેટલે દૂર રહેવું જરૂરી હોય છે. નામ સ્મરણનું ધ્યેય નક્કી થયા પછી તેની આડે આવે તે સઘળું ત્યાજ્ય છે એવો સિદ્ધાંત સહેજે નક્કી થાય છે; અને નૈતિક ધ્યેય પણ એ જ માનદડથી મપાય છે. એ દૃષ્ટિએ તુકારામે વૈરાગ્ય અને ચિત્તશુદ્ધિ બાબતમાં કેવી વૃત્તિ રાખી હતી તે હવે જોવાનું છે.

૧. વૈરાગ્ય-ચિત્તશુદ્ધિની આવશ્યકતા

વિષયસુખો માટે આસક્તિ અને અહંકારથી આપવડાઈ અને કીર્તિ વિષે જણાતો પ્રેમ અને એ બન્ને વાસનાઓ પૂરી પાડવા માટે ધનની ઇચ્છા; એ બધેનોથી મનુષ્ય સંસારમાં, પાત્ર લૌકિક જગતમાં બધાયો છે. એના વિના સામાન્ય માનવીને દુનિયા સાથેનો સબંધ ઘણો થોડો હોય છે. એ સબંધથી ‘વિષયૈષણા,’ ‘દ્રવ્યૈષણા’ અને ‘લોકૈષણા’ આ ત્રણ શબ્દોથી મનુષ્યનું સુદૂર વર્ણન કર્યું છે. સદ્ગુણ પ્રકારના દુર્ગુણો એ ત્રણ એષણાઓમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

તુકારામ કહે છે, ‘અહંકારને લીધે અને અલ્પ વિષય સુખની અભિલાષથી હું પચતરવોવાળા સામાનિક પ્રપચોમાં

આગળ હતો તે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. વિષયોના ચિતનથી તેમનામાં આસક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે અને આસક્તિથી કામ, ક્રોધ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, એવી અનર્થપરપરા ગીતામાં કહેલી જ છે :

‘ધ્યાયતો વિષયાન્પુત્ર સગસ્ત્પૂજાયત ।

સહાત્સજાયત કામ કામાત્કાષોઽભિજાયત ॥

ક્રોધાદ્ભવતિ સમોહ સમોદાત્સ્મૃતિવિભ્રમ ।

સ્મૃતિભ્રંશાદુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણયતિ ॥’

વિષયોના ધ્યાનથી ઉત્પન્ન થયેલી વામનાને, લાખા સમયના વૈરાગ્યથી, વિવેકથી અને નામસ્મરણથી નષ્ટ કરી શકાય છે. કામ, ક્રોધ, અહંકાર, મત્સર વગેરે રાજસ અને તામસ વાસનાને શાંતિ, ક્ષમા, નમ્રતા વગેરે સાવનાઓથી હણી શકાય છે.

‘સત્ત્વેતાન્યતમૌ હન્યાત્ । સત્ત્વ સત્ત્વેન ચૈવ હિ ॥’

ચિત્તશુદ્ધિ માટે સઘળા સાધકો એ જ માર્ગ જતા હોય છે. તુકારામે પણ એ જ માર્ગનું અવલંબન કર્યું. નામસ્મરણથી વિષયોનું ચિતન દૂર થાય છે, તેવી જ રીતે સંત્યગતિથી સુવિચારોના મન પર સસ્કાર પડી કુવિચાર નષ્ટ થાય છે આ બે માર્ગોથી તુકારામની ચિત્તશુદ્ધિ થઈ રહી હતી. તેમના જોડીદાર મનને સદુપદેશ આપી વાગવાનો પ્રયત્ન પણ સાથે સાથે ચાલુ જ હતો વિષયો અને માયાની આસક્તિથી થનારા દુષ્પરિણામ અને દુઃખ, તેમ જ તેનાથી વિરુદ્ધ ઈશ્વરના ચિતનથી થનારા સુખ અને લાભનું સ્મરણ મનને કરાવીને ‘નિત્યનવા દિવસ જાગૃતિચા’—જાગૃતિ માટે દરેક દિવસ નિત્યનવીન છે, એ પ્રમાણે મનને સદા જાગૃત કરતા ક્યારેક કુંઠ થઈ ને, ક્યારેક ખિન્ન થઈ ને તો વળી

ક્યારેક પંપાળીને તેઓ મનને જાગૃત રાખતા અને નિશ્ચયમાં દૃઢતા આણતા. મન ઉપર વિચર્ય મેળવવાના તેમના આ પ્રયત્નોનો હવે વિચાર કરીએ.

૦ : દુર્ગુણ-ત્યાગનો નિશ્ચય

તુકારામ મનને ઠહે છે : ‘ હે મન ! તને કેટલું કહું ? લોકો સાથે રનેહ કરવાથી દુઃખ થાય છે. ઈશ્વરના પ્રેમનું સુખ નિષ્કુર છે, તેને માટે અંહિક પ્રેમ ત્યાગવો પડે છે તેથી નિંદા-રતુતિ, દયા-માયા, સુખ-દુઃખ / એમના વિષે કાળજી સેવીશ નહીં; કોઈની પાછળ લાગીશ નહીં. વૈરાગ્ય ધારણ કરીને, એક આમને જેમી યોગીઓ શું ઈશ્વરચિંતન કરતા નથી ? તેવી જ રીતે તું પણ કર. તે માટેનો વિચાર કરીને વજ્ર જેવો દઢ જન. ઉપાધિના વમળમાં પડીશ નહીં. તું પુણ્ય માટેના વિચારો કરે તોપણ તાત્વિકપણે તે પાપ રૂપ જ છે. સઘળા વિચારોથી ભીતિ ઉત્પન્ન થઈ જીવ બ્યાકુળ થાય છે એટલા માટે હું મકર્મ્ય-વિકલ્પો છોડી દઈ સ્વસ્થ બેસીશ અને જે કાંઈ આવી પડશે તે શાતપણે ભોગવીશ. ’

પ્રેમસુખ નિષ્કુર છે : મોહ છોડ

कजितखोरा मना किती तुज सांगो । नको काणा लागों मागें मागें ॥
स्नेह्यादें दुख जडलेलें अगी । निष्ठूर हें जगी प्रेमसुख ॥
निंदास्तुति काणी करी दयामाया । न घरी चाड या सुखदुखा ॥
योगीराज का रे न राहती बेसुनी । एन्हिये आसनी याचि गुणें ॥
तुका म्हणे मना पाहें विचारुनि । हाइल रे कटिण बजाअसें ॥

નકા ધાલ્ જાસા । મના ઉપાધિ બોલસા ॥

જે જે વાહાવે સકલ્પ । પુણ્ય તરી તધિ પાપ ॥

ઉપજતો મેવ । હોતો વાસાવીસ જીવ ॥

તુકા મ્હણે પાહા । હોઈલ તે નિવાત સાદો ॥

હે મન ! પ્રભુના ચક્ષોનું માગથી અંતર વધે, તેવી
 મૃતિ મને દરાવીશ નહીં; કેવળ મધુર રામનામનો ધ્વનિ
 માગ કાન પર પડવા હે. શરીરમાં કોઈને માટે પણ મત્સર
 દાહ-ઉત્પન્ન થાય નહીં; મત્સર પેદા થવાથી હુઃખ જ થાય છે.
 શાંતિ, ક્ષમા ધારણ કર અને તેમના બળથી શીતળ બની રહે.

ચિત્તા ઈસી નયો દેહ આઠવળ । દેવાયે ચરણ અંતરે તે ॥
 માલીયા વચ્ચે રામનામધ્વનિ । એકાગ્રે કાની ઈડી ગોઠે ॥
 મત્સરાવા ઠાર શરીરો નમ્રાવા । કાર્મણિ જીવા દુર દેતો ॥
 તુકા મ્હણે રાદે અંતરો શીતલ । શાંતિયે તે વલ ક્ષમા અગી ॥

આયુષ્ય મર્યાદિત છે; તે ખૂબી જતાં દેહ પડશે. સધળા
 વિધેા અને તેમનાં મુખ, વાદળો પ્રમાણે વિખેશઈ જશે એ
 થોડું દેખાય છે. કોઈને પણ પૂછવાની જરૂર નથી; મન
 સહેજ વિચાર કરે કે તુરત સમજાય છે. કાળે ઉત્પત્તિ અને
 નાશનું દળણ માંડ્યું છે. તે તેમનો આહાર કરે છે. એટલા
 માટે ઈશ્વરને શરણે જાઉં; ત્યાં પૂર્ણ અભય છે; જન્મ-મૃત્યુનો
 કે હુઃખનો ત્યાં બધ નથી.

ઉલ્લસે આયુષ્ય જાયત્રે શરીર । અવધે વોઢવર વિધવાયે ॥
 કોળામી હા જાણે પુણ્યા વિચાર । મનૈચિ સાદર કરુ આત્મા ॥
 ઉત્પત્તિ પ્રલય પડે વલ્લણ । પાત્રાચે મોજન ધીજવાહે ॥
 તુકા મ્હણે જાકું અમયાન્યા ઠાયા । રિષા દેવરાયા શરણ વેગો ॥

વૈરાગ્ય માટેનો આવો દૃઢ નિશ્ચય કરીને કામ, ક્રોધ,
 દોષ, અહંકાર વગેરે લયંકર દોષોનો ત્યાગ કરવાની તેમણે
 પ્રતિજ્ઞા કરી, ધન, માન વગેરે સુખોને તુચ્છ લેખ્યા.

‘ હે શ્રીકરિ ! તારા ચરણોને હીનતા લાગે તેવું કોઈ પણ
 કામ પ્રાણ બચ તોપણ હું કરવાનો નથી. પરત્રી મને
 રખુમાઈ બરાબર-માતાતુલ્ય છે. ધન મારે મન વમન-જિલ્લી

જેવું છે. હું દીન છું. મારી લાજ ગરીબોના બેલી ઈશ્વરના હાથમાં છે.

લાગે નેદી ચોલવાયા તુફાન હરી । જીવ જાવો પરી ન કરી આળ ॥
પરનારી મજ રાગુમાઈ સમાન । તમનાદૂની ધન ગીચ માતી ॥
તુકા મ્હને ચાલી લાજ અમે જણા । સફારી દીના જવાની તયા ॥

દ્રવ્યની પાછળ કાળ લાગેલો છે; આ નાશવત્ ધનને હું અસ્પૃશ્ય માનુ છું. એકમાત્ર ઈશ્વરના નામને હું મારું જીવનસર્વસ્વ માનુ છું. આ અવિનાશી ધનનું હું જતન કરીશ અને કોઈ પાત્રક આવશે તો આ જ દ્રવ્યનું દાન કરીશ.

શ્રવ્યાવા તો આર્મી ધરિતો વિટાલ । તયાપાત્રી વાલ લાગ પરી ॥
કરોનીયા હૈંચી રાહિલો જતન । એક નારાણ ગમ એવે ॥
તુકા મ્હને હૈંચી જહની જતન । ગાલીયા હી દાન ચાવકાલી ॥

જે મુખથી પ્રભુનું નામ વીસરી જવાય છે, તેને આગ લાગે; હે પ્રભો ! જે ધન, દોલતથી અને ઉત્તમ કુલમાં પેદા થવા છતાં પણ જો તારી સેવા તેમનાથી ન થાય, તો તે ધન-દોલત અને કુળનેય આગ લાગે. આકૃત મારા પર બહે આવે, પણ મનમાં ઈશ્વરસ્મરણ થતું રહેવા દે.

દેવતાની ભાવનાથી પ્રાણીમાત્રને નંદન

ભાગી લાગો તયા મુલા । જેણે હરિ નંવે મુલા ॥
મજ હોત કા વિપતિ પાહુરગ રાહો ચિત્તી ॥
જલો તે સમૂલ । ધનસંપત્તિ ઉત્તમ કુલ ॥
તુકા મ્હને દેવા । જેણે ન પડે તુફાની સેવા ॥

આ પ્રમાણે તુકારામે કામ, લોભ અને મત્સરનો ત્યાગ કર્યો. ક્ષમા-શાંતિ ધારણ કરી ક્રોધ અને મદને દૂર કર્યો. તેવી જ રીતે અહંકાર અને દ્વેષથી પણ પોતાની રેળે છુટકારો કર્યો. હોય એમ તેમણે કહ્યું છે : ‘ પ્રભો, હું કણ્ઠથી જન્મ્યો તે સારું

થયુ, નહીં તો દંભથી મરી ગયો હોત; ઠીક થયુ. જો એમ ન થયું હોત તો મારામાં અભિમાન વધી જઈ સંતોની સેવા કરવામાં મને શરમ લાગત. જિંચી જાતિમાં જન્મ્યો હોત અને લણીગણી વિદ્વાન થયો હોત તો ઉચ્ચ જાતિ અને વિદ્વાતાના ગર્વથી કદાચિત્ નરકે જવું પડ્યું હોત. હાથ ! હવે હું આ દંભ અને અભિમાનના પંખામાંથી છૂટ્યો. નમ્ર પણે સમજાતાં પ્રાણીઓમાં તમારી જ ભાવના કરીને હું તેમને વંદન કરીશ; એટલે કોઈ પણ મળે તોય તું જ મળ્યો છે એવું લાગશે. નાનામોટાનો ભેદ દૂર કરવો એમ વેદોએ જ કહ્યું છે.’

પરા દેવા કુળથી કેલોં । નાહીતરીં દમોં અમતોં મેલોં ॥
મલોં કેલોં દેવરાયા । માચે તુકા લાગેં પાયા ॥
વિદ્યા અસતી વાહી । તરી પઢતોં અપાયોં ॥
સેવા સુક્તી સતાચી । હેવિ નાગવળ તુકાચી ॥
ગર્વ હોતા તાટા । જાતોં ચમવચવાટા ॥
તુકા મ્હણે ધોરણે । નરક હોતોં અમિમાને ॥
ચરીન મી ભૂતેં । આતાં અવર્ણીય સમસ્તેં ॥
તુમચી કરીન માવના । પરીપરી નારાવળા ॥
વાઘનિયા મેદ । પ્રમાણ તો ઐસા વેદ ॥
તુકા મ્હણે મગ । નઢે દુઝાવા સંગ ॥

અહંકાર છોડ્યો. બધાં પ્રાણીઓને ઈશ્વર માનીને ઈશ્વર ત્વની ભાવનાથી વંદન કરતાં, અભિમાન અને દભ જશે જ; વળી લોકો સાથે વ્યવહાર કરતાં વાંકાપણું, શકતા અને નીચ પણું તેમ જ છળકપટને પણ અવકાશ રહેશે નહીં. આ પ્રમાણે નાનામોટા બધા શત્રુઓનો તુકાગમે નાશ કર્યો. તે જ પ્રમાણે લોકલાજ અને આગસ, એ હિંતશત્રુઓને પણ તેમણે પોતાની અંદર આશરો આપ્યો નહીં. નૈતિક દૃષ્ટિએ

જેઠે આપણે તેમને નિંદા ગણતા નથી તોપણ તેમના ભણી દુર્લક્ષ સેવી જો તેમને વધવા દેવામાં આવે, તો સાધન કરવાનું અશક્ય બને છે. એકલા પરમાર્થમાં જ નહીં પણ વ્યવહારમાં પણ તે વિનાશક ઠરે છે. એટલા માટે તુકારામે ‘આતાં લોકલાજ નયો ચેયેં આઢ’ તેમ જ ‘આતાં દા આઢસ અસોં પરતા દુરી’ હવે લોકલાજ આડે આવતી નથી—આજસ દૂર થયું છે—આમ કહી આ જો હિંતચત્રુઓને વિદાયગીરી આપી દીધી. લાજને તેઓ કહે છે : ‘ખાઈ, હવે તારું અહીંયાં કાંઈ કામ નથી; તું ચાલી જા ! મને પ્રભુ સ્મરવા દે. તારે લીધે મારે ધણું સોસવું પડ્યું. હું દુષ્ટોના હાથમાં સપડાયો. મારા વહાલા વિકૃતને તે મારાથી વેગળો કર્યો. તું દુષ્ટ છે. મુખ માટે તને ખલે બેસાડવાથી મારામાં અનેક દુર્ગુણો દાખલ થયા. હવે તને સોટીથી સજા કરીશ. દેવ મને સહાયક થવાથી તે કરવા માટે હું શક્તિમાન છું.’

આતાં, લાજે, ચેયેં નહીં તુજે કામ । જાઈ મજ રામ આઢવો દે ॥
તુજે મિઠે માણે યદુ જાલે ઘાત । કેલોં યા અંકિત દુર્જનાંવા ॥
માણે કેલોં મજ પારિજે માહેર । નટ તું સાચાર ચાઢવીલે ॥
મુગ્ધાસાટોં જેક વાહિયેલેં ચારી । તજેં યદુ મારી મેઢવીલી ॥
તુકા મ્હણે આતા પેઈન કાઠીવરી । ઘની મ્હોં વૈસારી કેલ્ય દેવ ॥

લોકલાજનો માણસના માથા પર એટલો બધો ભાર છે કે ‘સારું શું અને નરસું શું’ એનો લોકમત પ્રમાણે નિર્ણય કરી તે પ્રમાણે વર્તે છે. કેટલીક વખતે લોકમત ભૂલભરેલો અને ભ્રમચુકત હોવાનું જણાઈ આવ્યા છતાં પોતાને સત્ય લાગતી હકીકત પ્રમાણેનું ખરું કામ કરવાની તેની હિંમત થતી નથી. લોકાપવાદ વેઠાતો નથી. આજુ બાજુના લોકોના ગુણદોષ પોતાની અંદર બિતરે છે. એક

હિંદી બાષામાં બોલાતા દોહરા પ્રમાણે સ્વાતિ નક્ષત્રમાં વરસતા વરમાદનું પાણી તો સરખું જ છે, પરંતુ કપૂરકેળ, સમુદ્રમાંની છીપ અને સાપ એ ત્રણેમાં પડવાથી તેમની બુદ્ધી બુદ્ધી સોખતથી તેમાં ઔષધિ, મોતી અને ઝેર એવા સિન્ન સિન્ન ગુણો પેદા થાય છે; જેવી સોખતમાં બેસાય તેવી સોખતના ગુણુદોષ લાગે, એવો મનુષ્યસ્વભાવ હોવાને લીધે, જેમને ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટે સમાજથી બિલ્લી ત્રિશામાં જવાનું હોય છે તેઓ સમાજનો સાથ જ છોડી દે છે. Imitation is highest flattery—અનુકરણ એ મોટામાં મોટી ખુશામત કે સ્તુતિ છે—એ કહેવતમાં મનુષ્યના ઉપર જણાવેલા સ્વભાવ નો પડથો પડેલો છે. આપણને ગમતા માણસની મારી—નરસી એવી સઘળી બાબતોમાં આપણે તેનું અનુકરણ કરવા માંડીએ છીએ. એટલે કે ધ્યેયપ્રાપ્તિના માર્ગથી જેને સહેજ પથ ચલિત થવું ન હોય તેણે લોહોનો પ્રેમ અને મોહ છોડવાં જ નેઈએ. અને તે છોડવાનો ખરો ઉપાય એટલે જનસંપર્કનો ત્યાગ કરી એકાંતનું સેવન. ગીતાના તેરમા અધ્યાયમાં ‘વિવિક્તદેશસેવિત્વં, અરતિર્જનસંસદિ’ એ જ્ઞાનનાં લક્ષણો કહ્યાં છે, એનું રહસ્ય પણ એ જ છે; Man is known by the Company he keeps—માણસ જેવી સોખતમાં રહેતો હોય તે પરથી તેની યોગ્યતાની કલ્પના થાય છે. આ ઉક્તિમાં એ જ તત્ત્વ સમાયેલું છે. તેમની આબુબાબુના જગતને સંતારના પ્રપંચમાં આનંદ જણાતો હતો, ન્યારે તુકારામને ઈશ્વર નેઈતો હતો. દુનિયાની ધાંધલ ધન—સુખ અને કીર્તિ મેળવવા માટેની હતી અને તુકારામનો ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટેનો પ્રયત્ન હતો, એવા સયોગોમાં જગતનો અને તુકારામનો મેળ કેમ જામે? એટલા માટે ‘મૂલે તુકારઃ—મૂળમાં જ પા.’

એ ન્યાય પ્રમાણે તેમણે લોકસગાથ છોડી દઈ પરમાર્થ સાધવા માટે એકાતસેવન કરવાનું નક્કી કર્યું. તેઓ કહે છે .

‘જગતમા બધા પોતાની દુનિયાદારી વિષે દક્ષ હોય છે તેમને તે શીખવવું પડતું નથી હું તો મસારને ઊલટી-વમન જેવો જોડ છું, માનુ છું. મારા દેહ વિષે જ હું ખેડરગાર છું તો પછી લોકોને શીખવવા માટે શા માટે જાઉં ! મારા જીવની હું પગલા કરતો નથી તો બીજાઓના કોડ કયા કરતો ખેલું ! ‘હું-મારું’ એવા મારા મતસંગનો ત્યાગ કરી હું હવે ઈશ્વરચિંતન કરતો બેસીશ

આપણા તો દેહ આમ્હા ઉપેક્ષિત । કાઠેં જાઝં હિત સાગોં કાળા ॥
કોળ નાહોં દક્ષ કરિતા સસાર । આમ્હોં હા વિચાર વમન કેળા ॥
નાહોં યા ધરીત જીવિત્વાચી ચાહ । કાઠેં કરુ કોડ આળીવાચે ॥
તુકા મ્હણં અસોં ચિંતોનીયા દેવા । ‘મી માત્ર’ હા દેગા સોડોનીયા ॥

આવી રીતે વર્તવાથી લોકો મારી નિંદા કરશે, એ ખરું, બલે ! નિંદા કરવી હોય તો કરે કહેશે કે ‘એણે વિવેકનો ત્યાગ કર્યો છે’ છે કહેતા ! મારું હિત જેનાથી મધાશે તે જ કરીશ લોકોની શેહમા તણાવાથી શો કાયદો ? લોકિક સુખ નાશવત છે, તે માટે મારા મનથી વિરુદ્ધ જઈ શા માટે વર્તું ? મને જૂડો કહી લોકો મારું શું લઈ લેશે ? તેમના મનનું સમાધાન શા માટે કરું ? શું તેઓ મને પર લોકે લઈ જશે કે ? બલે ! સુખેથી તેઓ મારી નિંદા કરે હું કોઈને બલો-જૂડો કહેવાનો નથી મારો સધળો ભાર પિઠલ પર છે. લોકો પર મારું કાઈજ અવલબત્ત નથી તેમની સાથે મારે કાઈજ લેવાદેવા નથી, તેમનું મને કાઈ ગમ નથી નામત્સરણ એ જ કેવળ મારું સાધન અને કામ છે.’

માફી આત્મ લોક મુર્ખે નિંદા કરું । મ્હણની વિચાર સાડિયલા ॥
 કારણ હોય તો કરીન વિચાર । કાચ મીઠમાર કરુ દવા ॥
 તુકા મ્હણ કાચ કરુ લાપણીક । જનાવારુ ખુશ નારીવત ॥
 કાચ માફે નતી વાઈટ મ્હણોન । રાહો સમાધાન કશાસાડી ॥
 કાચ મજ લોક નતીઠ પરલોકા । જાના કોણા એકા નિવારેઠ ॥
 ન મ્હણે કોણાસી રત્તમ વાઈટ । મુર્ખે માફી કૂટ રાહો મારો ।
 સર્વ માપા માર અસે પાહુરગા । કાચ માફે જગાસર્વે કાજ ॥
 તુકા મ્હણે માફે સર્વહી સાગન । નામસદીતેન વિટોગાવે ॥

તુકારામનુ આત્મનિરીક્ષણ સૂક્ષ્મ હતું. પોતાના દોષો સહેલાઈથી તેઓ કંકડપણે શોધી કાઢતા. જેને પોતાના દોષો બહુવાની વૃત્તિ હોય છે તે બીજાઓની નિંદા કરતો નથી, કંઈ શકતો નથી. તુકારામને લાગ્યું કે, ‘હું’ બીજાઓના શુભદોષ શા માટે જોઉં ? મારામા શું તે ઓછા છે ? બીજાઓના પાપ-પુણ્ય કે નીચતા અને હલકટપણા માટે હું શા માટે જોઉં ? મારામા એ બધા બરેલા જ છે મારા કરતા વધુ બૂડું બીજુ કોણ છે કે જેના તરફ હું તુચ્છપણે જોઉં ? મારામા સઘળી ખૂશાઈઓની પૂજા અપૂરત છે, તે પ્રભુમા મે લગાડી દીધી છે

જનસ ગ છોડી પ્રભુ પાસે દયાયાચના

કાસયા ગુણદોષ પાહોં અણિરાવે । મજ કાચ ત્યાચ ઉજે અમે ॥
 કાચ પાપપુમ્ય પાટુ અણિકાવે । મજ કાચ ત્યાચે ઉજે અમે ॥
 નશ્વરુચ્ચળ વચનાવે ગા । તયાહુની ગાઉ અધિક માયે ॥
 યુવર સાટા મજ કોણ અમે અમત્ત । તા ની પાટુ દોઢા આપુનીય ॥
 તુકા મ્હણે મી માંડવે પુગા । મુજસો પંડરીનાયા તારીયલે ॥

‘હું’ લોકો વિષે કંઈ કહેતો નથી, તેમણે મારી ત્રાથે જોલવુ નહિ, મને હવે કંઈ પણ પ્રકાશના ઉપચારની ગરજ

નથી. જે જેવું હોય તેવું ભલે રહે તમારો ભોટો થાય કે મારાં તમને વંદન. તમે તમારે રહે જાઓ. લોકોને અનેક વ્યસન, અનેક ટેવો, અનેક મતો હોય છે; તેમનામાં કોણ ભળે ? હું હવે એકાએક લૌકિક વ્યવહારોમાંથી બહાર પડ્યો છું. મારા હિતનો વિચાર હું મારા મન સાથે કરીશ. મને લોકોની પરવા નથી. તે બધાને પોતાનું હિત કળાય છે; મારે શા માટે તેમને ઉપદેશ કરવો જોઈએ ? તેમને ઇષ્ટ વસ્તુ પાસેથી બળજબરીથી આધા ખસેડતાં તેમને માઠું લાગે. તેમના હિત ખાતર પણ, ‘મારું કીર્તન તમે સાંભળો.’ એમ હું તેમને કહેનાર નથી. તેઓ કીર્તન સાંભળે કે ઘેર જઈ જાંધી બાંધે. મારે શું ? હું તો ઈશ્વરનું કીર્તન કરીને તેની પાસે દયાની બીખ માગીશ. જેની જેવી વાસના તેને તેવી ફળે.’

ઉપચારાણી વાજ જાલો । નકા ચોલો ચાવરી ॥
 અસેલ ॥ અસા તૈસે । મેટી સરસે નમન ॥
 દુસર્યામધે ફોળ મિલે । છદ ચાલે ચુમતે ॥
 એકાએકી આતા તુકા । લૌકિકા ચા ચાહેરી ॥
 આપલ્યા વિચાર કરીન જીવાસી । કાય ચા જનાસી ચાઝ મજ ॥
 આપુલે સ્વહિત જાળતી સક્લ । નિરોંધિતા સલે દુઃખ વાટે ॥
 આઈકો નાઈકો કયા ફોળી તરી । જાહનીયાં ધરીં નિજો મુલે ॥
 તુકા મ્હણે માર્કુ આપુલી કરુણા । જયાંની વાસના તયાપલ્લ ॥

આ પ્રમાણે લોકો સાથેનો સબંધ તેમણે છોડ્યો અને એકાંતવાસ સ્વીકાર્યો. તે એકાંતજીવન કેવું રમ્ય અને પવિત્ર હતું ! વૃક્ષોના વેલા અને જંગલી પશુઓ એ જ તેમના જોડીદાર. વનમાં પક્ષીઓનું મધુર ગાયન થતું હોય છે. માણસો સાથે રહેવાથી તેમના શુભદોષનો ચેપ લાગે છે.

વધનાચા તોહ ફાસા । દેઝ આજ્ઞા ટાકોની ॥
 નાહી તેંચિ ધેના ચિરી । હોઈલ દુરી નિજપથ ॥
 નાચિલેંચિ માઝેં તુજેં । કોળ ઓજેં વાગવી ॥
 તુકા મ્હણે અંતરાય । દેવી વાય જિણેં તેં ॥
 પાઠાગા કાલ ચેતસે ચા લાગેં । ની માઝેં વાઝગેં મયેં ઈસે ॥
 આતા આગી લાગે બેસીયા વ્યવહાર । તુ માહા સોયરા પાદુરાગ ॥
 વાગવીલા માયા નસતાચિ માર । નવ્હતેં સાવાર દેગિલેં તોં ॥
 તુકા મ્હણે કેલેં જવલીલ દુરી । મૃગજલ વરી આઢ આલે ॥

હવે દુનિયાદારી વિષે મારી આગળ કાંઈ બોલશે નહીં.
 ઈશ્વર સિવાયની બીજી કોઈ વાત મારે સાબળવી નથી. દેહ
 ધારણ કરી પાપ-પુણ્યના દર્શન કોણ કરે ? આજ સુધી,
 અજ્ઞાનથી જે કાંઈ સસાર વિષે કર્યું તે સહજે ચોરો લઈ
 ગયા, બધું નકામું ગયું. હવે પછી પ્રપંચના બારતું વિદ્ય
 મારા પરમાર્થ—માર્ગમા આવવા દર્શિ નહીં.

‘ નકા મજપાશો । શોલો પ્રવચે વિશી ॥
 આતા નાફકવી કાની । મજ દેવાવીળ વાળી ॥
 ચેઝનીયા ચ્યા । કોળ પાહે પુણ્યાગ ॥
 માગેં આજિવરી । જાહેં માવ જેલેં ચોરી ॥
 પહોં નદી તુકા । આઢ તુકા કાહોં તુધ ॥

૩ : વાસનાનો નાશ કરવા માટે પ્રભુને વિનંતિ

તુકારામને બધી વાતોમાં માત્ર એક ઈશ્વરને જ આધાર
 જણાવે છે. નામસ્મરણ અને સત્સંગમાં મદ્દગ થવા માટે
 તેમણે ઈશ્વરની દયા ચાચી, તેવી જ રીતે હુણેલા નાથ પામી
 સદ્ગુણો પ્રાપ્ત થવામાં અને વેરાગ્ય માટેના પ્રયત્નોમાં પણ
 સદ્ગતા માટે તેમણે ઈશ્વરની સ્તુતિ કરી : ‘ હે પાંદુરંગ !
 પ્રપંચો પરની મારી આસક્તિ ઓસરી જઈ ચિત્ત તારા

ચરણોમાં ક્ષીન થાય તેવું કાંઈ કર. મારા ચિત્તને તારા શુદ્ધ પ્રેમથી રંગાવા દે. તારા વિના અન્ય કોઈનું શાસન હવે જોઈતું નથી. આજ મુધી પ્રપંચનું શાસન હતું, પણ હવે મિથ્યા પ્રપંચ દૂર કરે એટલે મારું દુઃખ મટી જશે.

પ્રપંચ વોસરો । ચિત્ત તુલ્લે પાર્યો મુરો ॥
 એસેં કરિ ગા વાહુરગા । છુદ્ધ રંગાવેં રંગા ॥
 પુરે પુરે આતા નકો । દુર્જીયાચી સત્તા ॥
 તટિકે તેં ફેઢા । તુકા મ્હણે જાય પીઢા ॥

મારામાં અનેક પ્રળય દુર્ગુણો છે, તેમનો નાશ કર. તું જ હવે મારામાં સદ્ગુણો અગૃહ કરી મારું મન વશ કર; હું તારાથી દૂર કયાંય જઈ ન શકું તે માટે મને તારી શક્તિથી તારા ચરણોમાં કસકસાવીને બાંધી દે. તું જ એક માત્ર મારું વહાણ રહેકાણુ છે; રૂપ-રસમાં હવે મારી પ્રીતિ ન થાય; સઘળી આશાઓ તારા ચરણોમાં રહેવા પામે એવું તારી સત્તાથી તું કરી આપ. દેહ સંબંધથી પ્રાપ્ત થનારા સકટો દૂર થાય એવી કૃપા કર.

પ્રભુપ્રેમમાં મન દૂળી જાય

આતા હોઈ માલે શુદ્ધિના જનિતા । આવરવેં ચિત્તા વાહુરગા ॥
 યેધૂનીયા વાંઠે નવજે વાહેરી । એસેં મજ ઘરી સતાનઠે ॥
 અનાવર ગુણ ઘટત જાતીચે । તુજ ઠાવેં સાવેં માયવાપા ॥
 નાવડાવેં જન, નાવડાવા માન । કરૂની પ્રમાણ તૂંચે હોઈ ॥
 સાઠવૂની વેહસવગ્યસને । એસી નારાયણે કૃપા વીજે ॥
 નાવડાવેં રૂપ નાવડાવે રસ । અવધી રહો આસ પાયાપાશી ॥
 તુકા મ્હણે આતા આપુલીયા । સત્તા કરૂની અનતા ઠેવા એસેં ॥

કયા લાવથી તમે મારો અંગીકાર કરશો એનો વિચાર કરવા માટે મારો શુભ કેટલીક બાંધછોડ કરે છે; મારું મન

મને દશે દિશાઓમાં દોડાવે છે. બીજી બધી વાતો, ધન-માન વગેરેનો મિથ્યા વૈભવ તેમ જ બીજાં સુખો મને હવે તુચ્છ લાગે છે. તેમના ગુણદોષો મારા અનુભવમાં આવી ચૂક્યા છે, તારા પ્રેમના આનંદમાં હૂળી જવાય, પ્રેમની અખંડ સમાધિ લાગે એવી આતુરતા મને થઈ છે.’

વિત્તી વિવંચના કરીનસે જીવ । મન પાંડકારી દારી દિશા ॥
 કોણા એકા મારે તુમ્હી અંગીકાર । કરાવા વિચાર ચાલ્યાડી ॥
 હાર તે આતાં લામ તુચ્છ જાણે । અનુભવા આલે ગુણગુણ ॥
 તુદા મ્હણે લાગો અલંક સમાધિ । જારે પ્રેમવંધી પુરોનીયા ॥

૪ : ઈશપ્રપાથી સહયુગ્મપ્રાપ્તિ

તુકારામ જેવા ભક્તની ઈશ્વર કઈ રીતે ઉપેક્ષા કરી શકે ? તોણે તેમના મનોરથ પૂર્ણ કર્યા. વૈરાગ્ય અને સહયુગ્મને લાભ તુકારામને થયો. તેનું વર્ણન તેમણે બારે આત્મ વિશ્વાસથી અને સંતોષથી કર્યું છે :

‘આશા છોડી દઈ અમે હવે ઉદ્ધામ થયા છીએ. તે પ્રભો ! હવે હું મોતની બીજ શ્યા માટે ગાણું ? દેહ ગમે ત્યા પડે કે ઘોડા પર ચઢે; માન-અપમાન, સુખ-દુઃખ મારે માટે બાકી રહ્યા નથી; દેહ તમારો છે દેવ ! તે તમે સંભાળો. અને હવે હું અલિપ્તભાવથી રત્નીને મનમાં ધરાવીશ ચિંતા કરતો નથી.

ગાળી નહીં કામ ։ જ્યારે દર્શનની તુલના ॥
 મન કોણ મય પાત્ર ։ પુરે માનવે દરિ ॥
 મજા ટાલો વડે ։ દેહ દુર્ગી હા વડે ॥
 રોઃ કામગમ ։ મુગ્ધ લાગે . મેન્દ ॥
 તુમહે તુમ્હોની ։ અર્ધી કાળે જેવી નિર્દી ॥

પ્રભુ પકડમાં આવી ગયો, એટલે હવે નિરાંત થઈ, ઇંદ્રિયોને સંતોષે થવા લાગ્યો; મન ક્યાંય દોડતું નથી. બધું સંચિત કર્મની થાપણ છે. પ્રારબ્ધ પ્રમાણે ફળ મળે છે એવું સમજવાથી મત્સરનો ત્યાગ કર્યો છે. કામનો નાશ કરી હું હવે મોજથી નામસ્મરણ કર્યો કરીશ.’

સાંપડલા હતો । જરી ફાલી હે નિશ્ચિતી ॥

નાહોં ઘાવ પેત મન । હૃદિયાવેં સમાધાન ॥

સોડિયેલા હેવા । અવધા સંચિતાના ઠેવા ॥

તુફા મ્હણે કામ । નિરમુનોયા પેતોં નામ ॥

નૈતિક ઉત્પત્તિની અંતિમ સીમા જ્ઞાનેશ્વરે નીચેની આવી-
આમાં કહી છે તે તુકારામને પ્રાપ્ત થઈ.

સર્વેન્દ્રિયાન્યા અગર્ભો । વિવેક કરી રાવર્ણો ॥

સાચિ કરચરખી । હોતી ઢોલે ॥

તેષ દોષાદોષવિલી । હિન્દિયેંચિ હોતી પારલી ॥

નાહ્યેં તેં કાનચિ ગાલી । ન પાહ્યેં તે દિઠીંબ વગાલી ॥

અવાચ્ય તેં ઘાલી । જીમચિ ગા ॥

નિપિષ હિન્દિયા તેસે । સમોર નોહે ॥

કોઈ પણ કામ કોઈ પણ પ્રયત્ન કર્યો સિવાય સહેલાઈથી કરતાં આવડે તે પૂર્ણપણે સાધ્ય થવાનું લક્ષણ છે. કોઈ પણ નવું કામ કરવાનું આવે ત્યારે તે કરવા માટે મનને લાંબા સમય સુધી પ્રયત્ન કરવો પડે છે, પણ પછી તે કરવાની ટેવ પડી જવાથી, તેના અભ્યાસથી તે કરવામાં ફાવટ આવી જાય છે. આટલું થયું એટલે તે કરવામાં મન પારંગત થયું સમજવું.

કામ-ક્રોધનો નાશ

આ નિયમ પ્રમાણે લાંબા સમય સુધી સાધન કર્યો પછી ઇશ્વરપ્રાપ્તિ, નીતિ અને સદ્ગુણ એ તુકારામનાં સ્વભાવ

કુદરતીપણે ભાવ જન્મથી હોય છે, પણ તે પૂરેપૂરો અથવા ચિરસ્થાયી હોતો નથી. પહેલા જન્મગત ભાવથી જે આશાઓ મનમાં ઉત્પન્ન થયેલી હશે તે જેટલા પ્રમાણમાં પૂરી થાય છે અથવા તો નિષ્ફળ નીવડે છે તે પ્રમાણમાં ભાવ ટકે છે વધે છે, ઓછો થાય છે કે નહિ થાય છે. નાનપણમાં માતા ઉપરનો કે ભાઈ પરનો પ્રેમભાવ લગ્ન થયા પછી ઓછો થઈ નાબૂદ થયાના દાખલાઓ રોજ નજરે પડે છે. ધણી-ધણિયાણીનો શરૂઆતનો પ્રેમ આગળ જતાં ઓછો થાય છે કે વધી પણ જાય છે. એનું કારણ ઉપર જણાવેલી આશાની પૂરવણીના નિયમમાં આવી જાય છે. નાનપણમાં માતા જીવનની બધી આશાઓ પૂરી પાડે છે, પરંતુ તે પછી જીવનને માતા, ભાઈ, પત્ની પૂરાં થઈ પડતાં નથી એવું જણાવા લાગતાં ભાવમાં ઓટ આવવા માંડે છે. આખા જીવનની આશાઓ પૂરી પાડનાર જો કોઈ મળી આવે તો તેનામાં ભાવ દૃઢ થાય છે. ભાવની ચઢ-ઊતરની પ્રક્રિયા ટૂંકમાં આ પ્રમાણે છે.

દુઃખી ભક્તનો ભાવ .

અનેક સંકટોમાં સમડાઈને તુકારામે પ્રભુની યોજનામાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારે તેમનો ભાવ કેવા પ્રકારનો હતો, તેનો વિકાસ કઈ રીતે થતો ગયો અને છેવટે તે અનન્ય કઈ રીતે થયો એનો વિચાર આ પ્રકરણમાં કરવાનો છે. ‘માવ તેયે દેવ’—ભાવ ત્યાં દેવ-ઈશ્વર પ્રત્યેના અનન્ય ભાવ સિવાય તે મળતો નથી, એવો સંતોનો સિદ્ધાંત છે; ત્યારે ભાવમાં અનન્યપણું કેમ ઉત્પન્ન થાય છે તે જોવું જરૂરી છે. સાધકાવસ્થાનો એ એક અતિ મહત્ત્વનો પદ્ધતિ છે. એ વિષય-

માં તુકારામના અભંગોમાં સૂક્ષ્મ વિચાર કરેલો જણાય છે.

વારકરી સંપ્રદાયમાંનાં અત્યંત ભક્તિમાન મા-બાપને પેટે જન્મેલા તુકારામ મૂળથીજ ભક્તિમાન હતા અને તેમનો એ ભાવ પંઢરીનાં દર્શને આવનારા સંતોના સહવાસમાં અને સંતોનાં વચનો વાંચીને અને સાંભળીને નાની ઉંમરમાં જ થોડોઘણો વધ્યો હોવો જોઈએ. તેમના ઉપર સંકટનો પહાડ તૂટી પડ્યા પછી કોઈ મિત્ર, દોસ્તદાર કે સગુંવહાલું રહ્યું નહીં; ખાવા-પીવાના સાંસા પડ્યા. એવે પ્રસંગે ઈશ્વર પરના ભાવને લીધે તેઓ તેના ભણી વળ્યા. તે ભાવનું સ્વરૂપ આર્ત ભક્તિનું હતું. ‘કોઈ વહાલ કરશે કે, દુઃખ નિવારશે, કે કોઈ પીઠ બળ-ટેકો આપશે-’ કે એવા પ્રકારની ચિંતા તેમને વળગેલી હતી ત્યારે પ્રભુ આશરો આપશે, તેના ગામમાં જઈ, તેને મારા સુખદુઃખ સંભળાવું, તે ભૂખતરસ મટાડશે, તેના ઉપર ભાર નાખું. તે સુખનો સાર છે. અમે તેના લાડકવાયા બાળકો છીએ. એવો તેમણે વિચાર કર્યો. તે વખતે તેઓ પરમેશ્વર ભણી અનાથનો નાથ, દુઃખભંજક, દીનદયાળ એવા આર્તભક્તના ભાવથી જોતા હતા.

જાલુ દેવાનીયા ગાંવા । દેવ દેઈલુ વિસાવા ॥

દેવા સમ્મો મુસલુ સુ । દેવ નિવારીલ મૂક ॥

ઘાલુ દેવાસીચ માર । દેવ મુસ્વાચે સાર ॥

રાહો જવલો દેવાપાશી । આતાં જડોની પાયાશી ॥

તુકા મ્હણે અમ્હી ઘાલો । યા દેવાતી ઝડિવાલો ॥

પરંતુ મૂળનો એ ભાવ સ્થિર રહેતો નથી. દીર્ઘકાળ સુધી સાધન કરવાં પડે છે. ક્ષણ મળવામાં વખત લાગે છે અને ક્ષણ મળે ત્યાં સુધી ધીરજ ધરવાનું બાવની દૃઢતા પર અવલંબે છે, ભાવ ઓછો થાય કે નબળો પડે તો ધીરજ

ખૂટવા માંડે છે; સાધન ઓછું ને ઓછું થવા લાગે છે અને સાધક દેહાદિ પ્રપંચના મોહમાં ફસાય છે તેથી મનને વારં-વાર વળત રાખી સાવ દંઠ અને સ્થિર રાખવો પડે છે અને વધારવો પડે છે. અનેક અભંગોમાં તુકારામે પોતાના મનને એ પ્રકારની જાગૃતિ આપ્યાનું મળી આવે છે. અભંગો લોકોને કે ઈશ્વરને ઉદ્દેશીને લખાયા હોય તેવા જણાય છે, છતાં તે મનને સંબોધીને લખાયેલા છે. મન સાથે ચાલેલા સંવાદનો તે એક પ્રકાર છે.

તુકારામ કહે છે : ‘પાંડુરંગ મારાં સુખદુઃખ જાણે છે તેથી તેના પર ભાર નાખી દુર્ઘ હું નિશ્ચિંત બન્યો છું. મૂળથી અમે તેના આશ્રિત છીએ તેથી તેની દયાથી પોષાઈએ છીએ. અમારી કાળજી તેને છે. હાથમાં સોટી લઈ તે અમારા મનનું શાસન કરે છે, ઇંદ્રિયોને બહેકવા દેતો નથી—ચંચળ થવા દેતો નથી. અમે શરણાગતોનું રક્ષણ કરવું દેવ માટે અધરું નથી.

ચાલિયા આપોં છલિંચોં નિલિંચ । ટેલૂનીયોં તિજ પાયોં નમેં ॥

મામેં મુગ્ધુ ન જાગજાહે પાર । પન્નામે માર વાદુંગા ॥

કૃપેવીં જગનીં ટારીનીં બંદિતોં । મ્હજનીં તામરી તાવ વિતા ॥

મન રામે હારી પંડનીયોં જાત્રી । હિંદિયેં તામરી વાજાં મેરી ॥

ગુલા મ્હાં મંત્રી સાવજ નટ્ટી । શરણાગતોં જુદી રજાવોં ॥

ઈશ્વર એવો નમ્ર થઈ અને બહાવતનસ દેવાધી મામરું હોય તે તેની પામે માગીશ; તેની બંદિત અને સેવા કરું. તેને ત્યાં શું ઓછું છે ? જો સિદ્ધિ તેનો હામીએ છે. પોને વિશંભર છે. સમસ્ત ચગચર વિશ્વ તેનું છે. દાયા, વાત્સલ્ય અને મન તેને જ સુમર્ષણ કરું.’

કૃષ્ણ જ મારો આશરો

માગે તો માગો દેવા । કરૂ મક્ષિ ત્યાંની સેવા ॥

વાય ઉળે તયાપાશી । ઋદ્ધિસિદ્ધિ જ્યાંન્યા દાસી ॥

કાયા વાચા મન । કહું દેવાસી અર્પણ ॥

તુકારામ કહે છે, ‘વારંવાર ખાતરી કરી હું એ જ કહું છું; તે વિષે મને જરાય શંકા નથી. પ્રભો! તું અનેક ભક્તોની માતા છે. તું ક્યાણ હોવાથી તેમની કટકટ સહન કરે છે. અનેક ભક્તોને તું ખાવાનું આપે છે. કૌતુકથી રમાડે છે. આ તારું રહસ્ય હું બહુ છું. તારી ભક્તિ કરવાનો શ્રમ વ્યર્થ જતો નથી, તો પછી બીજાં સગાંવહાલાંનો આશરો કે અન્ય વિશ્રાંતિધામો શા માટે શોધતો કરું? કૃષ્ણ જ મારો મા-બાપ છે. તે જ ભવનદીને પાર લઈ જનાર તારક છે તે જ વિશ્રાંતિ છે. તેને હવે છવથી વેગળો ન કરવો એમ લાગે છે.’

બોલિલેંચિ થાલેં પડ પડતાઓની । ઉપજત મનીં શકા નહીં ॥

બહુતાંની માય બહુત કૃપાલ । સાહાની કોલ્હાલ બુઝાવીસી ॥

બહુતાંન્યા ‘માવેં’ વોરસી માતુકેં । બહુ કવતુકેં ચેલ્લવિસી ॥

તુકા મ્હણે અમેં જાણતસે વર્મ । કરણે તો શ્રમ નવજે વાયા ॥

કૃષ્ણ માફી માતા કૃષ્ણ મામા પિતા । કૃષ્ણ વધુ ચુલતા કૃષ્ણ મામા ॥

કૃષ્ણ મામા ગુઠ કૃષ્ણ મામા તારુ । ઉતરીલ પેલપાહુ ભવનદી ॥

કૃષ્ણ મામેં મન કૃષ્ણ મામેં જન । સોદરા સજ્જન કૃષ્ણ મામેં ॥

તુકા મ્હણે મામા શ્રીકૃષ્ણ વિસાવા । વાટે ન કરાવા પસ્તા જીવા ॥

ચિંતા, દુઃખ, લય, અસ્વસ્થતા વગેરે અનેક કષ્ટપ્રદ બાળતોમાંથી છુટકારો થાય અને સુખ, નિર્ભયતા, વિશ્રાંતિ પ્રાપ્ત થાય એવું માણસ ઇચ્છે છે. આ લાલો જેના તરફથી

ધાય છે તેને વિષે પ્રેમ, કૃતજ્ઞતા વગેરે ભાવ જન્મે છે. અનેક વ્યક્તિઓમાં તેમના ઉપકારના પ્રમાણોમાં આ ભાવો વહેચાયેલા હોય છે. તુકારામને જણાઈ આવ્યું કે એ સઘળા લાભો ઈશ્વરના ચરણોમાં રહેલા છે. માણસમાં તેમનો આભાસ અત્યંત અલ્પ પ્રમાણમાં હોય છે. ‘હે પ્રભો ! અભય તું ઠેકાણું તું જ છે,’ એવા વિશ્વાસથી હું તારો દાસ થયો છું. મારામાં પ્રેમ લરાયો. હું નીચથી પણ નીચ છું. તારા ચરણો મારા વિશ્વાંતિધામ છે એ હું જાણું છું. તેથી તને હંદવત્ પ્રણામ કરું છું.

અમપાવેં રથક્ર । તેં હૈં एक भवक ॥
 તરી પરિણ વિશ્વામ । તેલોં હોઝનીયાં દાસ ॥
 પુલ્કી આગલી । પામીં લાગનીમેં મોહી ॥
 મુખા મૂળે વંટોં નામ । મીંચોં મલેયોં પ્રેમ ॥
 આમુચીં વિધોતિ । તુમચે ચરણ કમઝગી ॥
 હૈંચિ एक जालि ॥ काया बाबा गाणि मने ॥
 પુઢની પુઢતી નમન । પાન્ડીયાં લોટોગ્ય ॥
 નીચજનગેંકાં । તજે પાદરીય મુખા ॥

તુકારામ આનંદભક્ત હોવાથી તેમની ભક્તિ શરૂઆતમાં શકામ જણાતી હોય તોપણ તે માત્ર શકામ ન હતી. નિષ્કામ ભક્તિની કિંમત તેમને ખબર હતી અને મોક્ષ કે ઈશ્વરપ્રાપ્તિ એ જ માનવજીવનનું ધ્યેય છે એ પણ તેઓ જાણના હતા. તેથી પાદુરંગના ચરણો મોક્ષપ્રાપ્તિનું સાધન છે એવો ભાવ તેમના અંતઃકરણમાં દનો જ. પ્રપંચ અથવા પરમાર્થ બંનેમાં ઈશ્વર શ્રદ્ધાપક છે એવી તેમની શ્રદ્ધા હતી. એટલા માટે પણ અમજોમાં પ્રપંચ અને પરમાર્થ એ બંને બાબતોનો વિચાર એમણે કરેલો છે, અને એનના વિષેના મનોમંત્રો

ઈશ્વર જ પૂર્ણ કરે છે એમ તુકારામે કહ્યું છે. ‘હે મન ! ઈદ્રિયોના આકર્ષણથી સુખ માટે દોહાદોહી કરીશ નહીં. ઈશ્વરના ચરણોમાં નિમગ્ન થા. ત્યાં સર્વ સુખો એકી વખતે પ્રાપ્ત થશે. તે સુખો શાશ્વત છે. કલ્પના અંતે પણ ખૂટનાર નથી. તદુપરાંત જન્મ-મરણની ઘટમાળ તુટશે, કષ્ટ ભોગવવા નહીં પડે, ભક્તાવત્સલ પાંડુરંગ ભક્તોનું વિશ્રાંતિધામ છે. તે ભક્તોને બોલાવી તેમના સુખમાં પ્રેમના ખોરાકનો ઠોળિયો મૂકે છે. ભક્તોને ભવસાગરને પાર લઈ જાય છે. દયાભાવે તે સઘળા મનોરથો પૂર્ણ કરે છે.’

દેવાવીયા પાચીં દેઈ મગા જુઝી । નકો ધાવોં ઓઢીં ઇન્દ્રિયાવે ॥
 સર્વ સુજેં તેયેં હોતીં એક વેલેં । ન સરતીં કાઠેં કલ્પતીંહી ॥
 જાણેં યેજેં છુટે સરે ચેરજાર । ન લયે ઝોંગર ઉદતાવે ॥
 માગણેં તેં તુજ હતુર્કેંચિ અત્તા । માર્તીં બન નાતા વિપતુલ્પ ॥
 તુકા મ્હણે તુજેં હાતીં ઉપકારા । ઉતરોં હા પાર મવસિંધુ ॥
 જો મક્કાવા વિસાવા । સમા પાચારીતો ધાવા ॥
 હાતીં પ્રેમાવેં માતુકેં । મુર્તીં પાલીં કરતુવેં ॥
 મવસિંધુ સુજેં । ઉતરી વાવેં લાવૂની ॥
 ધોર મક્કાવી આસ । પાહે મોંવવાલી વાસ ॥
 તુકા મ્હણે કૃપાદાની । પેટી આવઢીંચી ઘણી ॥

પ્રસો ! તું ભક્તને તારું પદ આપે છે

તુકારામ ઈશ્વરને કહે છે : હે પ્રસો ! તારા જેવો ઉદાર ખીજો કોણ છે ? તુ તારું પદ ભક્તને આપી તેને ભગવાન બનાવે છે. ભક્તાનું કુળ ભિયુ છે કે નીચુ, તે ન જોતાં તેના નિર્મળ હૃદયમાં તું નિવાસ કરે છે ‘જા’ કહેવા છતાં ત્યાંથી દૂર જતો નથી. ચાર વેદોએ પણ તારા સત્ય

આપણેા ધર્મ માનવાથી પ્રભુ કૃપા કરે છે અને સઘળી ગૂંચેા ઉકેલાઈ જાય છે, સઘળા પ્રકારના લાભ થાય છે અને મન સદા સંતુષ્ટ રહે છે.

હરીચ્યા દાસાં સોપેં વર્મ । સર્વેં ધર્મ પાડલેં ॥
સરતી ચેળેં આટાઝાટી । નહીં તુટી લાગાસી ॥
તુકા મ્હણે સદા મન । સમાધાન ગામુચેં ॥

એટલા માટે પ્રભુના ચરણેા ઝાલી તેના જેવું, તેની ચોગ્યતાનું દાન તેની પાસે માગવું એ જ ઉત્તમ છે. તે ધીર, ઉદાર, નિર્મળ તેમજ નિર્મલસર છે, તેથી તેને સર્વેશ્વર એવું નામ અપાયું છે, તે જ શુણેા આપણને પણ પ્રાપ્ત થશે તો પછી તે માટે પ્રયત્ન શા માટે કરવો નહીં? આપણને પ્રભુ મળશે, તેની પાછળ શા માટે ન ઢોડવું? તેની દયા મળવાની હોંસ મનમાં ધારણ કરી; એટલે તે માટે કદ ઉઠાવવાનું બળ પણ આવે છે, ઈશ્વરની એક ખાંડી કૃપામાં આપણેા નવટાંક શ્રમ મેળવીને પોતાની જાતને અને પ્રભુને એકરૂપ કરીશું.

હૈંચિ યાન્યા ઝૈસેં માગાવેં દાન । વદૂની ચરણ ગારાયણા ॥
ધીર ઉદાર નિર્મલ નિર્મલસર । ચેળેં સર્વેશ્વર ઝૈસેં નાર ॥
જોઢે તયાચેં કાં ન કરાવેં સાયાસ । ઝાણા તરી આઝમ દીનપણેં ॥
પાવત્યા માગ કા ન ઘાઝવી ધાવ । મરિત્યા તરી હાવ યલ યેતે ॥
તુકા મ્હણે ઘાલુ લંઘીમખેં ટાંક । દેવાચેં હૈં એક કરની પેઠ ॥

નિર્ભયતા, સુખ, સ્થિરપણું, વિશ્રામ પ્રભુ પામેથી મળે છે, પ્રપંચનો બોલો તે ઉતારે છે; જીવને કલિકાળના હાથમાંથી છોડાવીને તે જ કેવલ્યપદ—બ્રહ્મપદ આપે છે; તો પછી માયા-પ્રપંચ માટે કે પરમાર્થ માટે બીજાઓની આશા શા માટે રાખવી અને આપણેા પ્રેમ તેમનાનાં શા માટે વહેંચી દેવો ?

સર્વભાવથી ઈશ્વરની ભક્તિ કરવી, તેના પર પ્રેમ કરવો, તેને જ શરણે જવું. બીજા કોઈનો આશરો કામે લાગનાર નથી. તેમનું સામર્થ્ય અને સાચાપણુય કેટલું ? વિશ્વંભરની ઓળખ થઈ ન હોય ત્યાં સુધીજ આ તુચ્છ સગાંવહાલાં મહત્ત્વનાં લાગે છે; દુનિયાદારીમાં તેમનો આધાર જણાયાથી માણસ તેમનો આશરો લે છે. પણ ઈશ્વરનું સામર્થ્ય અને ઐશ્વર્ય, તેનું ઔદાર્ય અને કયાણુપણું તેમ જ માના કરતાં પણ તેનો વધારે પ્રેમ અને વાત્સલ્ય પોતાને વિષે જણાઈ આવ્યા પછી તુકારામે બીજાઓનો આશરો છોડ્યો અને પ્રભુભક્તિમાં જ લાગ્યા. એકભાવથી તેના ચરણોનું શરણુ ગ્રહણ કર્યું એમા તે વળી આશ્ચર્ય કયું ? એવા કમથી ભાવ અનન્ય અને એકાગ્ર થાય છે. તુકારામ કહે છે : હવે હું બીજાઓનો વિચાર કરવાનો નથી. મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે, હું તારું નામસંકીર્તન કરીશ, તારા ચરણો એ જ મારું સર્વસ્વ. તારે આગણે હંડવત્ પ્રણામ કરીશ. આખો ભરીને તારા સ્વરૂપનું દર્શન કરીશ. મનમા કોઈ પણ પ્રકારની થંકા ન આણુતા નિર્લજ્જ બનીને તારે રંગે નાચીશ. 'હું તારો દાસ બન્યો છું;' એ એક જ સંકલ્પ મારા મનમાં છે. એ માટે તારી કૃપાની પ્રાપ્તિ થતાં સુધી ધીર ધરવી પડશે. અત્યંત કાળજીથી હું તેવી ધોરજ ધરીશ. લાભમાં ખોટ નહીં પડવા નહિ.

પ્રભુના ચરણોમાં શાંતિ

માતાં સર્વભાવે હા માક્ષા નિર્ધાર । ન વરી વિચાર આણિકામી ॥
 સર્વભાવે નામ ગર્હન આવદી । સર્વ માક્ષી જોડી પાય તુમે ॥
 લોટાંગણ તુડ્યા પાલીન બગળી । પાહીન મરોની લેલે મુલ ॥
 નિર્લજ્જ હોઝન નાવેન રળી । ચેડ નેદી મની શકા કાર્હી ॥
 ભક્તિ ભક્તિ દાસ તુજા દેવા । સંકલ્પ હા જીવા તુકા મ્હમે ॥

ધીરજ ધરવામા શી અડચણ કે હરકત છે પ્રભો ! તમે જગતના જીવન છે એ હું જોલીને શા માટે દેખાડું ? અને આમ જ છે તેથી દેહની ચિંતાય મારે શા માટે કરવી ? હું વિરક્ત બની તમારું ચિંતન કરીશ. મને કશાની જ આશા નથી. દેહ તુચ્છ છે, તમારા ચરણોમા લોન થવાની જ એક માત્ર આશા છે તેથી ધીરજ ધરવાતું મારે માટે જરા પણ કંઠણ નથી જીવલાવથી મારી જાતને તારા ચરણોમા જોયા પછી કોની બીક રહેવાની છે ? અમે કૌતુકપણે જે કાંઈ કરીએ તે સારું જ દેખાઈને શોભવાતું છે. અમે અમારો દેહ પ્રભુમય બનાવી દર્ધ આનંદથી કાલક્ષેપ કરીશું.

બોલુનીમા કાચ દાઢ . તુમ્હી જીવૂ જગાવે ॥
 દેવિ આતા માણી સેવા . ચિંતન, દેવા, કરિતો ॥
 વિરક્તાસી વેહ તુચ્છ . નાહીં આસ કશાચી ॥
 તુકા મ્હણે પાયાપાણી . ચૈન ઐસી વાસના ॥
 મયાચી તા' આમ્હા ચિત્તી . રાહો ચતી ચકે ના ॥
 સમર્પિતી જીવેં ભવેં . કશા બ્યાવેં કારણે ॥
 કરીન તેં કવતુકેં . અવચેં નિકેં શોમેઝ ॥
 તુકા મ્હણે માપ મરુ . દિસ સારુ કવતુકેં ॥

અમારા હિતનો ઉપાય બાણી દેવ અમારે માટે જરૂરી જણાય તે બધું કરે છે, એટલા માટે દેહભાવને દેવના ચરણોમા અર્પણ કરી દર્ધ શાત થઈ રહ્યો છું. સાલજેલી વાતોના સુખડ બને હું માનતો નથી. વિકૃત પર ભાર નાખી દર્ધ હું નિ સગ (આસક્તિરહિત), શાત અને એકલો થયો છું. જે વિકૃતનો હું સેવક થયો છું તે મારું હિત બાણે છે. આ રીતે દેવને શરણે જવાથી 'હુખણ' માથી હું મુક્ત થયો છું. મારે

પોતાને માટે હું કંઈ જ ખટપટ કરતો નથી, પ્રભુ જે કંઈ આપશે તેની રાહ ભેતો બેઠો છું. ઉચિત શું છે, આપણું પ્રારબ્ધ કેવું છે, એનો વિચાર કરવો પડતો નથી. પ્રભુને ગમશે તેવી સેવા હવે હું કરીશ.

દેહભાવ આમ્હી રાહિલોં ઠેવોની । નિવાંત ચરણોં વિઠોલક્યા ॥
આમુચ્યા દિતાવા જાણુની ઉપાવ । તોચિ પુઠેં દેવ કરીતસે ॥
મ્હણડની નાહોં સુસદુ, સ મર્નો । એંકિલીયા કાર્નો વચનાવેં ॥
જાલોં મી નિઃસગ નિવાંત એકલા । માર ત્યા વિઠ્ઠલા ઘાલુનીયાં ॥
તુકા મ્હણે જાલોં જ્યાંવા અંકિત । તોચિ માણેં હિત સર્વ જાણે ॥

દારણાગત જાલોં । તેજેં મીપણા મુફલોં ॥
આતાં દિલ્યાચીવ વાટ । પાહોં નાહોં ચટપટ ॥
મલમે ઉચિત । કાંદી પહાવેં સંપિત ॥
તુકા મ્હણે સેવા । માને તેસી કરું દેવા ॥

‘દેહાવેં જે ધોરપણ । તે દેહબુદ્ધીચે લક્ષણ’—દેહની ‘જે મહત્તા તે દેહબુદ્ધિનું લક્ષણ—એવી સમર્થ રામદાસે દેહબુદ્ધિની વ્યાખ્યા કરેલી છે. ઈશ્વરની મહત્તા જણાતાં, તેના વિષેનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થતાં તુકારામની દેહબુદ્ધિ હ્રસ્ત થઈ ગઈ, તેમના હુંપણનો અને ‘હું મોટો’ એ કલ્પનાનો નાશ થયો. ધ્યેયના તેજસ્વી વૈભવથી જેનું હુંપણ મટતું નથી તે ધ્યેય-પ્રેમી જ નથી. ઈશ્વરપ્રાપ્તિના ધ્યેય કરતાં તો કેટલાય ગણા નાનાં એવાં કુળ, જાતિ, દેશ, સ્વામીશક્તિ વગેરે ધ્યેયો માટે પોતાના દેહની જ નહીં, પણ પોતાનાં બાલબચ્ચાં અને સર્વસ્વની આહુતિ આપ્યાના હબરે દાખલાઓ છે. ધ્યેયે મનને પૂર્ણ રીતે ખેંચી રાખવો બેઈએ, ચઢી ત્યાગનું પાર વગરનું સામર્થ્ય માણસમા પેદા થઈ શકે છે. ઈશ્વરના શુભ, અશ્વર્થ અને કીર્તિને લીધે તેમનામા અનન્ય ભાવ બાગ્યા

પછી તુકારામે પોતાનો દેહભાવ ઈશ્વરને અર્પણ કર્યો અને 'તૈસા સ્વરૂપાચિયા પ્રસાર-। લાગી પ્રાણેન્દ્રિયશરીરાં આટળીં કરણે જે વીરા । તેચિ તપ ॥' તે સ્વરૂપનો પ્રસાર થવા માટે પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો અને શરીરને સંકુચિત કરવાની ક્રિયા એ જ તપ છે-એ જ્ઞાનેશ્વરના વચન પ્રમાણે ઈશ્વરભક્તિની વૃદ્ધિ માટે પોતાનાં દેહ અને પુદ્ગલને સંકુચિત કર્યાં. તેઓ કહે છે : પ્રભો ! દેહ તારા ચરણોમાં અર્પણ કર્યો છે હવે તેનું તને ગમે તે કર. હું મંદબુદ્ધિ છું, અપરાધી છું. આત્મ-સમર્પણ વિના, ભક્તિનાં બીજાં લક્ષણો મને સમજતાં નથી. તને હવેભાવ સુમધ્યો ત્યારે જ હું નિઃશેષ થયો. હવે આ દેહમાં તારી સત્તા સર્વ કાંઈ કરે છે. હું મૂઝ્યો, ત્યારે મારામાં તારો નિવાસ થયો. હવે 'હું-મારું' એ વાત જ મારા અંતઃકરણમાં રહી નથી.

એકવિધ ભાવ ભંગ થવા નહિ દઉં

દેહ તુજ્યાપાવી । ટેનુનિ જ્ઞાતો ઉતારાઈ ॥

જાતો માજ્યા જીવો । કરણે તેં કરી દેરા ॥

બહુત ગપરાધી । મતિમદ હીનપુદ્ધિ ॥

તુજા મ્હને જ્ઞેને । માવ-મવતીચોં દર્શાને ॥

દિલા જીવમાર । છેવ્દાં સાદિલા મ્યાં ટાંવ ॥

માત્રાં વોતે તુજી સત્તા । વેથેં સકલ મનેંગા ॥

માર્યાવા મરજે । તુમ્હી દેવવિલે દાજે ॥

તુજા મ્હને કાંદી । 'મી દે મારે' વેથેં નાદી ॥

જન્મીને મરણ, પણ પરમાર્થ કરવો; એ જ મને તો સારું લાગે છે; એના પર મને ધણો પ્રેમ છે; 'બસ થયું' એવું તો લાગતું જ નથી, અમૃતની ખાણરૂપ ભક્તિનું ગમે તેટલું સેવન કર્યો છતાં તૃપ્તિ થતી નથી. રસાયનનું સેવન

કરાય તેમ વિકૃતનું સેવન કરતાં તે સુખામ્ય છે અને જીમને રુચિ ઉત્પન્ન કરનારું છે. એ ભક્તિનો આશરો છોડી હું ફર શા માટે બહાર ? મારી ભક્તિ લોળી છે પણ ભાવ બળવત્તર છે તેમ જ એકવિધ છે. હું ક્યારેય તેનું પારખું થવાનો નથી. પ્રભો ! હવે તમારા ચરણો સરખી રીતે ભેગા કરી અમારી આગળ સ્વસ્થ બિભા રહો !'

ઉપજોની મરે । પરિ હૈંચિ વાટે મરે ॥
 નહીં આવડીસી પાર । ન મ્હણાવેં જાલેં કાર ॥
 અમૃતાચી જ્ઞાણી । ઉપડલી, નવ્હે ઘણી ॥
 તુકા મ્હને પચે । વિઠ્ઠલ હે મુજ્જા રુચે ॥
 માક્ષી ભક્તિ મોઝી । એકવિધ ભાવ વઝી ॥
 મીં કાં પડેન નિરાલા । ઝેસા સોહની સોહલા ॥
 આતાં અનારિસા । ચેયેં ન વ્હાવેં સદસા ॥
 તુકા મ્હને જોડુની પાય । પુઠેં ઝગા ઝમા રાહે ॥

તુકારામે ઈશ્વરને ચોખ્ખો ચોખ્ખું કહ્યું : અમે દેવા એકવિધ ભાવના થયા તે જુઓ. વાસના અંતઃકરણમાં દાખલ ન થવા પામે એટલા માટે અમે ચોક્કી કરીએ છીએ, તમારા વિના મારા જીવને બીજું કંઈ જ ન ગમે એવી મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. તારા વિષેનું જિંડું જ્ઞાન જોકે અમને નથી તો-પણ આ પ્રતનો ભંગ થવા દઈશ નહીં. ત્રેમથી વારંવાર તને વંદન કરું છું. તારું નામ એ જ અમારું જીવન છે, બીજી વાતની અમને ખબર નથી. મારી ભક્તિ લૌકિક વ્યવહાર માટે નથી. હું તારો અનન્ય દાસ છું. જે બહાર તે જ અંદર, એવો સ્વાર્થી-સેવા વિષેનો અમારો એકવિધ ભાવ છે. એ જ શક્તિના બળે અમે તારા ચરણોનો આશ્રય સેવીએ

છીએ. બીજું કાંઈ પણ અમને મગજાતું નથી. તમે કહેજો
કામ હું કરું છું. તે ધર્મ છે કે અધર્મ, તે તમે જાણો.

આમ્ની પદ્મ કેરી એકતત્ત્વી જ્ઞાતો । રાગરો નાગરો વામનેસી ॥
તુમ્હાણી કાઠી નાઠાવેં જીવા । કેળા તોનિ દેવા દહ પળ ॥
વર્મ નેળોં પરી ઘત મંગોં નેદૂ । વદિચેંચિ વદૂ આઠીનેં ॥
તુકા મ્હણે વેલેં નામાવેં જીવન । વારતાઠી મિત્ર નર્ણા આનાં ॥
લૌચિકાપુરતી નઠ્ઠે માણી સેવા : અનન્ય, જેઠવા, દાસ તુજા ॥
મ્હણકર્તા કરી પાયા સારોં આઠી । બાળીક વેગઠી મેળેં પરી ॥
એકવિધ આમ્હી સ્વામી સેવેસાટી । વરી તાંગિ વોટીં એક મા ॥
તુકા મ્હણે કરી સાગિતલેં કામ । તુમ્હોં ધર્મધર્મ ટારોં દેવા ॥

સિદ્ધિનો દાસ બનીને કે વેદોને આધીન થઈને હું
બ્રામક સાધનોની પાછળ દોડનાર નથી. તારો દાસ થઈને
રહીશ. તેથી મધળાં મુખે મારા અંતઃકરણમા આવીને રહેલાં
છે. તેમનો નાશ નથી. પાંદુરંગ મિવાય અન્ય કાંઈ પણ,
પાપ કે પુણ્ય, આખોથી જોવાનો નથી; ભક્તિપ્રેમરસનો
ત્યાગ કરી, બીજાં સાધનોની આશા રાખી તેમને માટે
શ્રમ કરવાનો નથી, તારું નામ હૈયામા હોતાં ગર્ભવાસનો
ભય નથી; તારો દાસ થઈને હું કૃતાન્ત કાળથી પણ
બીનાર નથી.

સિદ્ધિયા દાસ, નઠ્ઠે પ્રતિવા અકિયા । હોરેં ચિન્ન દાસતુજા ॥
સર્વ વાઠ મુઠ માઠીય માનસી । રહિલેં તયાસી નાશ નહીં ॥
મેળેં પુણ્યપાપ ન વોંડે લોચની । આળીજા વાચૂની પાંદુરગા ॥
ન કરી મી આમ સાધની સાયાસ । ભક્તિપ્રેમરસ વાચૂનીગા ॥
ગર્ભવાસી ઘાક નહીં ચેતા જાતા । હૃદયી અમતા નામ તુવેં ॥
તુકા મ્હણે તુજા હોરેં અકિયા । ન મે મી વિઠ્યા કલિકાલસી ॥

અનેક જન્મે વીતી ગયા પછી તારી ભક્તિ કરવાનું
ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું છે. હવે તે માટે જીવનનું બલિદાન

આપીશ. સંસારની હોળી કરીશ. એકવાર નરજન્મ વીતી ગયા પછી આ લાલ મળવાનો નથી, એવી ચિંતા મને થયા કરે છે. એટલા માટે તહાતહી કરીને પ્રભુના ચરણો દબતાયી ઝાલી રાખુ. પ્રભો ! મારું મન કસી શુઓ. મારું મન તારામાંથી ડગવાનું નથી. હું કૃપણ છું કે ઉદાર છું તેની કસોટી તો કરી બે ! મારું શરીર કાપી આપીશ. ગમે તેવું પારખું લે; હું તારા ચરણો છોડનાર નથી, કારણ છેવટે તારા વિના મારી ગતિ નથી.

પ્રભુના ચરણ ઝાલી રાખીશ

યદુ જન્મ કેલા લાગ । તો હા માગ લાખલો ॥
 જીવ દેઈન હા યક્ષી । વરીન હોક્ષી સસારા ॥
 ગેલે મગ નયે હાતો । પુઢતી ચિંતા વાટતસે ॥
 તુકા મ્હણે તાતક કરુ । પાય ધરુ યલ્લકટ ॥
 માઈ મન પાહે કસૂન । ચિત્ત ન ટલે તુજપાસૂન ॥
 વાપૂનિ દેઈન શિર । પહા કૃપણ કીં ઉદર ॥
 મજવરી ઘાલી પળ । પરિ મી ન સોદી ચરણ ॥
 તુકા મ્હણે અતીં । તુજવાચુની નાઈં ગતિ ॥

તુકારામે ભવનનું બલિદાન આપીને, અનન્યભાવે દેવના ચરણોમાં રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમાય સફળતા મળવાનું તો ઈશ્વરની કૃપા પર જ અવલભે છે તેની કૃપા વિના મનુષ્યપ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડે છે. ઈશ્વરના ચરણોમાં નિવાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છતાંય અંતઃકરણના ઝિડાણમાં લપાઈને બેઠેલી વાચનાઓ એકાએક ઉત્તેજિત થઈને બહાર પડે છે અને સાધકના નિશ્ચયના બંધને તોડી નાખે છે; એટલા માટે ‘મારો આ નિશ્ચય તારી કૃપાથી પાર પડે’ તુકારામે એવી અનેક પ્રકારની પ્રાર્થના ઈશ્વરને કરેલી છે.

તેઓ કહે છે, ‘ પ્રભો ! તારી પાસે કેવળ તારા ચરણોની
મેવા માગવાની છે; બીજું કાંઈ નહીં. ઋદ્ધિ, સિદ્ધિ અને
વળી મુક્તિ પણ બે તું આપવા માટે તોય હું લેવાનો નથી.
તારું નામ અને સત્સંગતિ હોય એટલે થયું. હે નારાયણ !
અન્ય સર્વ રસો પ્રત્યે ઘૃણા ઉત્પન્ન થઈ તારા ચરણોમા નિવાસ
થાય એવું ધૈર્ય મને આપ. બીજી વાસનાઓનો નાશ થઈ
તું મારા અંતઃકરણમા નિવાસ કરે એવી મારી તને વિનવતિ
છે, આ મારી છેલ્લી વાત તું માન્ય રાખ.’

તુજ માગે તું, દેવા, । આમ્હા તુજી ચરણસેવા ॥

આન નેવેં દેસી તરી । ઋદ્ધિ સિદ્ધિ મુજી ચારી ॥

સત્સંગતિ સર્વકલ । યોર પ્રેમાવા મુકાલ ॥

તુકા મ્હણે નામ । તમેં પુરેં માસેં કામ ॥

રાહમેં તેં પાયાપાશીં । આણિકા રસીં વિટોની ॥

ઐસા ધીર દેઈ મના । નારાયણા, વિનવિતોં ॥

અતરીં તો મુક્તા વાસ । આણિકાં વાશ કારણા ॥

તુકા મ્હણે શેવડીચેં । વાદેં સાચેં રણાવેં ॥

જેના પર પ્રેમ હોય તેનું ચિંતન કરવામા આનંદ
લાગે છે, અને તે આનંદને લીધે લાખા કાળ સુધી ચિંતન
થયા કરે છે. બીજા કથાનીય સ્મૃતિ પણ થતી નથી. પ્રભુ
પ્રત્યે એવો પ્રેમ હોવો એ તેનું હેતુ છે તેની જ કૃપાથી
એવો પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે, ‘ પ્રેમ દેવાચેં હું દેખેં ’ તુકારામે
એવા સ્તંભ પ્રેમની પ્રભુ પાસે માગણી કરેલી છે. ‘ પ્રભો !
તમારો એક ભિખારી, ચાચક એવો હું તમારે બારણે બોલો
છું, તમારા પ્રેમની લીધે મને બહાર મોકલી આપો, દાતાએ
ચાચકને ધક્કા ખવડાવવા નહીં; સેવા ન લેતા દાન આપવું
જેનાથી મારું ચિત્ત તારા ચરણોમા અખડપણે રહે એવું
પ્રેમસુખ મને આપ હું હુનિયામા નકામો ગણાઉં એવો

મારો દેહભાવ કંગાળ બનાવી દે. બહારમાં કે એકાંતમાં મારું ચિત્ત તારું નામ ધારણ કરી રહે તેમ કર. તારા ચરણોમાં બડાઈને હું ઉતાર થયો છું.

ઠામ્લોતેં દ્વારી । ડમા ચાચક મિકારી ॥

મજ મીક કાઢી દેવા । પ્રેમ યાહેરી પાઝવા ॥

યાચકાચા માર । ઘેડ નયે ચેરસાર ॥

તુકા મ્હણે દાન । સેવા પેત્ત્યાવાચૂન ॥

જેણે માઈં ચિત્ત રાહું તુજે, પાર્યો । અવઢ તેં વેઈ પ્રેમમુખ ॥

દેહમાય રાત્તા લીન કરુનીયા । જનાચારોં વાપ્યા જાયા ઐસા ॥

દ્રવ્યદારા નવો માનાચો આવઢી । કોણે વિપોં મોઢી પ્રપચાચો ॥

તુજેં નામ માઈં ધરોનીયા ચિત્ત । એકાત લોકાત સદા રાહો ॥

તુકા મ્હણે તુજ્યા જડોનીયા પાર્યો । જ્ઞાલોં સતરપૈં પાડુરગા ॥

વગડામાં ચરતી ગાચનું મન જેવી રીતે ઘેર રહેલા તેના વાહરડામાં લાગેલું હોય છે તેવી જ રીતે તારા ચરણોમાં મારા મનને પ્રેમપૂર્વક લીન થવા દે. પાણીમાંથી બહાર કાઢ્યા પછી માછલું જેવી રીતે તડકડે છે તેવો જ તડકડાટ તારા વિયોગે મને થવા દે. દેહને પ્રાણ પર જેવી પ્રીતિ હોય છે તેવી તારે વિષે મને થાય.

ખેત્રુ ચરે વનાતરી । ચિત્ત ઘાઢકાંઈં ઘરી ।

તૈસે ફરી વો માત્તે આઈ । ઠાવ દેડનિ રાસે પાર્યો ॥

કાઢિતા તલ્મઠ્ઠી । જીવનાવેઠ્ઠી માસોઠ્ઠી ॥

તુકા મ્હણે કુઢી । જીવ પ્રાણાચો આવઢી ॥

પ્રભુપ્રેમથી કંઈ ગદ્ગદિત થાય

પ્રેમનું પૂર આવતા સ્વેદ, રોમાચ, અશ્રુ, કપ અને ગદ્ગદ વાણી થવી વગેરે અષ્ટ સાત્ત્વિક ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. પૂર બે કે થોડો જ વખત ટકે છે પણ તેને લીધે નહીનું પાણી દેટલાક પ્રમાણમાં કાયમનું વધે છે. તેવી જ

રીતે વચ્ચે વચ્ચે પ્રેમનું પૂર આવે એટલે તેમાં પણ કાયમનો વધારો થતો રહે છે. પૂર ચઢતી વખતનો અકચર આનંદ પણ લોગવવા મળે છે. પોતાના પ્રેમનું પૂર આવીને અદ્ધ સાત્ત્વિક ભાવોનો અનુભવ પોતાને થવા માટે તુકારામે પ્રભુને કાકલૂદી કરી છે : ‘મારો કંઠ ગદ્ગદિત થઈને મારું હૈયું ફાટવા દે. તારા ચિંતનનો હું પુકાર કરીશ. આંખોમાંથી પાણી વહે, શરીરે રોમાંચ થાય એવી તારી કૃપાનું દાન મને મળવાની મારા મનની ઇચ્છા છે. ગળું ભરાઈ આવી આનંદાશ્રુનું ઝરણું મંડાઈ તેના પર તારા શુભોની વૃદ્ધિ થવા દે. તે સુખ મળવાથી પાપપુણ્યમાંથી મુક્ત થઈ હું આનંદ લોગવીશ. તારા મોહથી બીજી બધી વાતો વિસારે પડવા દે; પછી હું તારા શુભોનું મધુર કંઠે ગાયન કરીશ. અહીંયાં તો પ્રેમ જોઈએ છે. તારા પ્રેમ વિનાનો અન્ય કેઈ પણ રસ મધુર નથી.’

સદ્ગદિત કઠ દાદો । ચેળેં કુદોં હૃદય ॥
ચિંતનાશ્ચા એક લાહો । મુમન્યા અહો વિઢલા ॥
નેત્રીં જલ્લ વાહોં સદા । આનંદાચે રોમાવ ॥
તુકા મ્હણે કૃપાદાન । ઇચ્છી મન હે જોડી ॥

વાદોં કઠ લાગોં ઢોલીયા પાજાર । ગુણાચી અપાર વૃદ્ધી વરી ॥
સેળેં મુલેં છદેં પેરન સોહલા । હોઝની નિરાશ્ચ પાપપુણ્યા ॥
તુહ્યા મોહેં પડોં માગીલ વિસર । આલોં મુસ્તર કરીન કઠ ॥
તુકા મ્હણે ચેયેં પાહિજે સૌરસ । તુમ્હાર્વાણ રસ મોડ ન્હો ॥

ભાવનો ભૂખ્યો પ્રભુ તુકારામના હૃદયમાં જ હતો. તેણે તેમનો ખરો ભાવ પારખી તેમના પર કૃપા કરી. તેમણે માગેલુ અનન્યપણાનું દાન તેમને આપ્યું । પ્રભો ! તમારી કૃપાથી મારા જીવને સુખ થયું છે, તારું રૂપ મારા મનમાં

વચું છે, તેનું વારંવાર હું સ્મરણ કરીશ. એ પ્રેમસથી વાણી મધુર થઈ; મન શાંત થયું; તેને પ્રપંચની-હુનિયાદારીની-સૂઝ આવી. હવે વિકૃત વિના મને બીજું કંઈ જ સાંભરતું નથી. અમારા સઘળા ભાવો વિકૃતમાં જ દેન્દ્રિત થયેલા હોવાથી અમે વિષ્ણુદાસ-ભક્તો આનંદથી સર્વથા ભરાઈ ગયા છીએ; કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા નથી; કશાની આશા નથી. અમારો ભાવ દેવને સમર્પણ કર્યો ત્યારનો જ અમારો પ્રભુમાં નિવાસ થયેલો છે. ઈશ્વરના સ્વરૂપનું ધ્યાન ધરવા સિવાય ઈતર ગુણદોષોની અમને માહિતી નથી. બીજું કંઈ જ અમે બાંધતા નથી.

મુખાલી વસતી જ્ઞાતી માફે જીવીં । તુમચ્યા ગોસાલી જ્યાદાનેં ॥

રૂપ વેઢોવેઢાં આઠવી અંતરીં । યેસોની જિહ્વારોં રાહિલેં તેં ॥

વિસાવલેં મન વિટવેં પ્રપચા । ગોઝવલી શાવા ચેળેં રસેં ॥

તુકા મ્હણે કાहीं નાઠવેસેં જાલેં । હુસેં, વિઢેલે, મજ આતા ॥

તરી સદા નિર્મલ દાસ । વિંતા આસ વિરહિત ॥

અવધાનિ એકો ઠાવ । સર્વે ભાવ વિઢલીં ॥

નિરવિલેં તેવ્દા ત્યાસ । જ્ઞાલા વાસ ત્યામાર્જી ॥

તુકા મ્હણે સ્વ પ્યારેં । નાहीं ઠાવેં ગુણદોષ ॥

મારી સર્વશક્તિથી ઈશ્વરને શોભાવું

પ્રેમસૂત્રની દોરી વડે હું હરિ સાથે બધાયેલો છું. તે લઈ જાય છે ત્યાં હું બાંધે છું. મન, કાયા વાણી-બધું તેને આપ્યું છે. કરુણાપૂર્ણ મારી કાકલૂદી કરવાની સઘળી સત્તા તેના હાથમાં છે. તેની ઇચ્છા પ્રમાણે તે રાખશે તેમ હું રહીશ. શુભભાવ દેવને સમર્પણ કરીને જન્મમરણના મૂળનો જ નાશ કર્યો છે. હવે મારી સર્વ શક્તિઓથી હું પ્રભુને શોભાવીશ. દેહ તો દેવનું દેવું હતું તે તેને અર્પાને

પાપમાંથી મુક્ત થયો. હવે એક વિકૃત રહ્યો છે, તેનું જ હું
લોજન કરું છું. તેની યશોગાથા ગાઉ છું અને નાચું છું.

પ્રેમસૂત્ર દોરી । નેતો તિકંડે જાતો હરી ॥

મને સહિત વાચા કાયા । અવર્ષે દિલે પઢરીયા ॥

સત્તા સકલ તયા હાતી । માણી કૌંવ માકૂઝતી ॥

તુકા મ્હણે ટેવી સેસે । આમ્હી રાહોં ત્યાવેં ઇચ્છે ॥

જ્યાં જ્યાં આમ્હાપાસીં હોતીલ તા શક્તી । તેણેં હા શ્રીપતિ અલવારુ ॥

અવધા પાયાપાસીં દિલા ઝીવમાન । અન્મમરણ ટાવ પુસીયેલા ॥

જ્યાવેં દેણેં ત્યાસીં ધાતલા સંવત્સ । વધનાવેં પાપ જુકવોલેં ॥

તુકા મ્હણેં વેથેં ડરલા વિઢલ । સાર્યેં વોલેં વોલ ગાય નાવે ॥

પરંતુ એ બધું પોતે ક્યાનું તુકારામને અભિમાન
નથી. અત્મંત ભક્તિભાવથી, વિનયથી અને કૃતજ્ઞતાથી તેઓ
કહે છે : ‘અમેા અંધ અને અજ્ઞાની છુવેાને તમારા ચરણોને
આધાર છે. પરમાર્થમાં અમને તું જ લગાડે છે. મારા ચિત્તમાં
રહેતા તારા ચરણોએ મને એ રહસ્ય જણાવ્યું છે. મન અને
ઇન્દ્રિયોની સ્થિરતાનું કારણ મારું બળ નથી. શરીરમાં સત્વાદિ
ત્રણે શુણે નાશ પામ્યા; પાપપુણ્ય, લેકલાવ અને અજ્ઞાન
નો લોપ થયો; એ બધેા તારો પ્રતાપ છે; એ વાત હું
તારો શરણાગત હોવાથી બાણું છું.’

તુમે પાય મામે રાહિયેલે ચિત્તી । તે મજ દાવીતી વર્મ દેવા ॥

આમ્હાં અંધા તુજ્યા પાયાવા આધાર । જાણસીં વિચાર ચાલવીતા ॥

મન સ્થિર ઢેલેં ઇન્દ્રિયેં નિવલ । હું તો મારેં વલ નારીં દેવા ॥

પાપપુણ્ય, મેદ નાસીલેં તિમિર । ત્રિગુણેં શરીર સાઢિયેલેં ॥

તુકા મ્હણેં તુજા પ્રતાપ હા સરા । મીં જાણેં દાતારા શરણાગત ॥

૭ : સાધકાવસ્થા : આશા-નિરાશા

‘આત્માં હે શેવર્તીં અસો પાત્યાવરી । વદતી વૈસરી વાક્-ગુપ્તે ॥
 નુપેક્ષાવૈં દીનાં અમ્હાં પાદુરગા । ‘કૃપાદાની જગામાર્જીં તુમ્હીં’ ॥
 ‘જ્ઞાતે તૈં તે ઘડીં નિરોપીલેં’ ॥

‘હવે છેવટે મારાં આ વાણીરૂપ યુગ્મેને તમારા ચરણો-
 માં સ્થાન આપો. જગતમાં તમે કૃપાનુ દાન કરનારા છો,
 તો અમ ગરીબોની ઉપેક્ષા કરશો નહીં.’

ભક્તિનાં મુખ્ય સાધનો નામ, તથા તેનાં ઉપાંગો
 સત્સંગ, વૈરાગ્ય અને ચિત્તશુદ્ધિ; એમનો સ્વતંત્રપણે વિચાર
 ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા પ્રકરણમાં થયો. તેવી જ રીતે
 હૃદય પરના ભાવના વિકાસનો વિચાર છઠ્ઠા પ્રકરણમાં થયો.
 પરંતુ જીવનની નદીમાં એ ચારે વિચારપ્રવાહો એકરૂપ
 થઈને વહે છે, ભિન્ન ભિન્ન કે સ્વતંત્રપણે વહેતા નથી.
 તેમનો સ્વતંત્ર વિચાર, વિવેચનની સગવડતા ખાતર કરવો
 પડે છે. એકાદ કેઈ વચ્ચમાં જુદા જુદા રંગના ઊભા અને
 આડા દોરાઓ એકઠા રહેલા હોય છે; પરંતુ કાપડના વણાટ-
 નો વિચાર કરતી વખતે જુદા જુદા દોરાઓનો સ્વતંત્ર વિચાર
 કરવો પડે છે. પૃથક્કરણની આ પદ્ધતિનો શાસ્ત્રીય વિવેચનમાં
 હંમેશા ઉપયોગ કરવો પડતો હોવાથી પાછલાં ચાર પ્રકરણમાં
 તેનો તેવી જ રીતે ઉપયોગ કર્યો છે. પરંતુ તેમાં તુકારામની
 સાધકદશાનું સંકલિત ચિત્ર મળનાર નથી. પૃથક્કરણ કરતી
 વખતે વાસ્તવિક જીવન નજરે પડતું નથી. એટલા માટે આ
 પ્રકરણમાં તુકારામના સાધક જીવનનું દિગ્દર્શન કરાવવાનો
 પ્રયત્ન કર્યો છે. સાધન કરતી વખતે અંતઃકરણ પર અનેક,
 જુદા જુદા, પરસ્પર વિરોધી ભાવનાના તરંગો ઊઠે છે. એ

વાત બધા સાધકો સારી પેઠે જાણે છે. ક્યારેક આશા તો ક્યારેક નિરાશા, આનંદ, ઉદ્વેગ, ઉત્સાહ, વિપાદ, શ્રદ્ધા, સંશય, આત્મવિશ્વાસ; અને ક્યારેક વળી દુર્બળતા; એવા અનેક પ્રકારના તરંગો હૃદયરૂપી નદીમાં ઊઠે છે અને સાધક તેમાં અટવાઈ જાય છે. પણ પ્રભુ દયાળુ, ભક્તવત્સલ અને પતિતપાવન હોવાથી તેણે અનેક પાપીઓનો ઉદ્ધાર કર્યો છે; અનેક ભક્તોને ભવનદીની પાર ઉતાર્યા છે. તેનું નામ પવિત્ર છે. નામસ્મરણ કરનાર ક્યારેય નિષ્ફળતા પામતા નથી એવી શ્રદ્ધાને લીધે સાધક પોતાના માર્ગથી વિચલિત થતો નથી. કલ્પનાના તરંગોથી મન ક્યારેક અકર્ગાઈ જાય તો પણ થોડા જ વખતમાં તે તરંગો લુપ્ત થતાં મન સ્થિર અને શાંત થઈને સાધનમાં લાગે છે. ક્યારેક મનને ચલિત કરનારી કલ્પનાઓ અને વળી તેનીય વિરોધી કલ્પનાઓ મનમાં ઉત્પન્ન થઈને લય પામે છે. ‘નિર્વિકલ્પાસી કલ્પાવે કલ્પના મોઢેં સ્વમાવે’—અથવા ‘મત્ત્વેનાન્યમમૌ હન્યાગ સત્ત્વં સત્ત્વેન ધેન હિ।’ એ નિયમ પ્રમાણે સાત્ત્વિક કલ્પનાથી રાજસ અને તામસ કલ્પનાઓનો નાશ કરવો પડે છે. સાધકના જીવનમાંની આ બધી ભાવના તુકારામે અનુભવી હતી. ઉપર કદા પ્રમાણે સાત્ત્વિક ભાવનાઓથી પરમાર્થની આડે આવનારી ભાવનાઓનો નાશ કરી પોતાનો ભાવ અવિચલ રાખીને પરાભક્તિનો લાભ તેમણે મેળવી લીધો. આ મધ્યગી વાનો અર્જુનો દ્વારા નેમણે નિવેદન કરી છે. માધકો નેમનો સારી પેઠે ઉપયોગ કરી શક્યે. દૈયું ખુદનું કરી તુકારામે પરમેશ્વરને એ બધી વાતો કહી છે. કાંઈ પણ તુપાખ્યુ નથી. પોતાના શબ્દોપોત્તં એવું માયું વર્જન ક્યારેક જ એવા મળે. આગળ ‘નિરાશાનું ઘોર અધારું’

એ પ્રકરણમાં પણ તેમણે પોતાનું હૈયું પ્રભુ આગળ ખુલ્લું કર્યું છે. આ પ્રકરણમાં ‘આશા’ મુખ્ય છે. આગળના પ્રકરણમાં વધતી ‘નિરાશા’ છે. આ પ્રકરણમાં પોતાના દોષો અને નબળાઈની જાણ; પરમાર્થપથ પર આવનારાં વિદ્યોનો ભય; અને વળી ક્યારેક ઈશ્વરનાં બિરુદો વિષે સંશય પણ નજરે પડે છે. આશા હ્રમ થયેલી દેખાતી નથી. આશાનો પ્રવાહ એકસરખો વહે છે. આગલા પ્રકરણમાં આશાનો દોષ થતાં થતાં તેને ખત્રાસ થકણ લાગ્યું હોય તેમ જણાય છે. એટલા માટે એ બે સ્થિતિનું, બે સ્વતંત્ર પ્રકરણોમાં વર્ણન કરવાનું ઇષ્ટ જણાયું છે. એટલે આ પ્રકરણમાંની સંશય, ભીતિ, નિરાશા વગેરે પ્રતિકૂળ ભાવનાઓની વૃદ્ધિ અને પરિણતિ આગલી, નિરાશા-અવસ્થામાં થયેલી છે. એ સ્પષ્ટ જ છે; અને એ દૃષ્ટિએ એ બંને પ્રકરણો તુકારામની સાધકાવસ્થાના ચિત્રનું નિરૂપણ કરે છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. આટલા પ્રાસ્તાવિક વિવેચન પછી મુખ્ય વિષયની હવે શરૂઆત કરીએ. તુકારામે દેવને ઉદ્દેશીને કરેલા આત્મગત ભાષણરૂપે આ વિષયની માંડણી કરી છે. તેઓ કહે છે :

‘ પ્રયત્ન કરવા છતાંય ન બનવાનું બન્યું. ‘કાગનું બેસવું અને તાડનું પડવું’ એ ન્યાય પ્રમાણે મનુષ્યજન્મ થયો. આધળાના પગને ધનથી ભરેલો ચરુ અથડાય તેમ બન્યું; તમારા ભણી મન વળ્યું. હવે અભયનું દાન આપીને મારા પુનર્જન્મને મટાડો. હું પાપી છું, પતિત છું. પણ તમારે શરણે આવેલો છું. તો હે પાડુરગાં મારી લાજ સાચવવાનું તમારે હાથ છે. મારા પાપનો નાશ કરી તું મને મુક્ત કર.

પાવલોં હર દેહ કાકતાલીય ન્યાયોં । ન ઘડે ઉપાયોં ઘડોં આલોં ॥
 આતાં માણી સેવી દેહદેહારોં । અમય દત્તારોં દેહનીયા ॥
 અંધક્રપાચે પાયોં ધનાચી ચરવી । અષ્ટિતે સેવી ઘડોં આલોં ॥
 તુકા મ્હણે યોગ ઘડલા વરવા । આતાં કાસ દેવા ન સોઠી મી ॥
 પતિત મી પાપી શરણ આલોં તુંજ । રાણી માણી લાજ પાડુરંગા ॥
 તુકા મ્હણે તુજ શરણ નિજમાવોં । પાપ નિર્દાઝવોં પાડુરંગા ॥

તારા ચરણોધી શાંતિ

હે દીનોના નાથ ! દેહલોગથી હું પીડાયેલો છું. ખરું
 સુખ તારા ચરણોમાં છે તેથી મને ત્યાં સ્થાન મળવા માટે
 મારી અરજ છે. વળી તું ઉદાર પુરુષોનો રાજા છે, તો મારી
 વહારે ધા અને મારી ઇચ્છા પૂર્ણ કર. હું અધમ છું, તું
 સર્વોત્તમ છે; હું કાળથી અસાચેલો છું, તું સર્વશક્તિમાન
 છે; એ રીતે આપણા બેમાં પૂર્ણ વિરોધાભાસ છે; પણ
 મુજ ચરણાગતનો કોઈ પણ રીતે અંગીકાર કરીને મારો
 ભાર તારે ઉપાડી લેવો જોઈએ. તે તારી મહત્તા છે. મારા
 સઘળા ઉપાયો ખૂટી ગયા છે. હવે કેવળ તારા ચરણોનો
 મને આધાર છે. અનેક લક્ષ્મીનાં બંધનો તેં તોડ્યાં છે.
 હવે મારા પર ઉપકાર કર. તારા અંતરનું રહસ્ય મને કહે, તે
 હું મારા હૈયામાં જાળવી રાખીશ. તારા ચરણોનાં દર્શન કરીને
 હું તેમને મારા હૈયામાં ધારણ કરીશ તેથી મારા મનની સ્વ-
 સ્થિતા જાળવાશે. ઇન્દ્રિયો શીતલ બનશે, અંતઃકરણ શાંત થશે.

લક્ષ્મીવદ્ધમા । દીનનાથા પદ્મનાભા ॥

સુખ વસેં તુજો પાયોં । મજ ઠેવી તેનિ ડાયોં ॥

માણી હે વામના । તું તો ઉદારોંવા રાજા ॥

તુકા મ્હણે મોમેં । પીઢા વેલી ધાંવ વેમેં ॥

અવધ્યા પાતકાંચી મી દુઃખાણી । અવધા તું હોશી સર્વોત્તમ ॥

ઝેણા તૈણા લાગે કરોં અંગીકાર । મદ્દા સર્વમાર ચાલવીમેં ॥

अवधेचि मज गिल्लियेलें कळें । अवघींच बळें तुझे अंगी ॥
 तुका म्हणे आतां तुंटला उपाय । अवधेचि पाय तुझे मज ॥
 अनंता जीवांची तोळिलीं बंधनें । मजही कळें येणें कृपा कीजे ॥
 अंतरीचें कळों देई गुग्न गुज । अंतरीं तें धीज राखीईन ॥
 समष्टि तुझी पाहेन पाऊलें । धरीन संचलें हृदयांत ॥
 तों ये या चित्ताची राहेल तळमळ । होतील धीतळ सर्व गात्रें ॥
 तुका म्हणे शांति करील प्रवेश । मग नव्हे नाश अखंड तो ॥

प्रभु करे तो शुं न थाय ? अक्षतना दारिद्र्यनी लाज
 प्रभुने लागे देवण नाभरभरखुथी ते गर्भवास मटाडे छे.
 टेटलाय पापीओना तेणे उद्धार कथों छे. मने तेणे पोतानी
 समीपमां वीधो नथी, येमां बूल भारी छे. प्रभु कपारेय
 पुरुं करतो नथी; पक्ष प्रलो ! तारा अरखोमां स्थित नथी;
 तारे विषे नित्य नवो प्रेम नथी येवा मने शा भाटे
 जन्मभारामां नाथ्यो ? मोढामां तारुं नाभ नथी येवी बूडी
 भारी वाणी छे. डे विकृत ! तने छोडीने रडेनारुं आ शरीर
 णणी नथ्यो. नीति-मर्धादा छोडीने आलनारुं शरीर शा कामतु ?
 मारा मनने तमार अरखोमां आंधी भूके, तेनी वृत्तिओने
 णडेकवा देशो नडीं. नीतिभय एवन एवपुं सारुं.

करील काय तें नव्हे विश्वर । सेवक दरिद्र लाज नाही ॥
 मजपासुनी हें पळें अंतर । काव तो अखेर कर जाणे ॥
 नामाच्या वितर्ने नाही गर्भवास । नेदी कर आस जाणिकाची ॥
 तुका म्हणे नेणों किती वाया गेले । तया उदरीलें पांडुरगें ॥
 कासया गा मज घातलें ससारें । चित्तपायावरी नहीं तुझ्या ॥
 कासया गा मज घातलें या जन्मा । नाही तुझा प्रेमा नित्य नवा ॥
 नामावीण माझी वाचा अमगळ । असा का चाडळ निर्मियेला ॥
 तुका म्हणे माझी जळो जळो काया । विह्वल सखया वाचूनीया ॥
 वर्तता बासर । काय करवें शरीर ॥
 ठेवा नेमून नेमून । माझे तुमचे पायीं मन ॥

નેદાવિયા વૃત્તિ । કોઠેં પાંકૂનિ શ્રીપતિ ॥

• તુકા મ્હણે મલેં । જન્મા ચેઝનિમા જ્યાલેં ॥

હે નારાયણ ! મને ક્યારેય કુમતિ ન ઊપજે. તારા ચરણે ભારા ચિત્તમાં સદા ધારણ કરીને રહું એવું કર. મારા મનમાં ઊપજેલા આ ભાવને તું સફળ કર. એના કરતાં ખીજો મોટો લાભ નથી; પણ એવો ભાવ પણ મારામાં સ્થિર-એકવિધ રહેતો નથી. તે ભાવનું સ્મરણ થતાં જ ક્ષણ-ભરમાં હું તે ભૂલી જાઉં છું. મનને હું મેંશાં જગૃત રાખું છું તોય તે સ્થિર રહેતું નથી. તેને કેટલું સંભાળવું ? પ્રભો ! મેં કરેલા અનેક પ્રકારના વ્યવસાયોથી મારું મન રંગાયેલું છે; તેથી હે કૃપાનિધાન ! મારો ઉદ્ધાર થાય અને હું તમારા ચરણોમાં સ્થિર થાઉં એવી ખુદ્દિ મારામાં નિપજાવો. મારા હૈયામાં તમે નિવાસ કરો.

દુર્બુદ્ધિ તે મના । કદા તુપજો નારાયણા ॥

આતો મજ ઐસેં કરી । તુમે પાય ચિત્તો ધરી ॥

ઉપજલા માવો । તુમે કૃપેં સિદ્ધી જાવો ॥

તુકા મ્હણે આતાં । લાભ નાહીં મ્મ પરતા ॥

એકવિધ વૃત્તિ ન રહે અંતરીં । સ્મરણીચ હરી વિસ્મૃતી હે ॥

ન રાહેં નિશ્ચલ જાગવિતોં મના । કિની ક્ષણોક્ષણો સાવરાવે ॥

તુકા મ્હણે થદુ કેલે ચેરસાવ । તેણેં રમે જીવ રમ્ભાસે ॥

અહો કૃપાવંતા । હોઈં બુદ્ધીના યેં દાતા ॥

જેણેં પાવિજે ઉદ્ધાર । હોય તુમે પાયોં ધાર ॥

તુકા મ્હણે દેવા । માલેં ઝંજર વસવા ॥

તારા શરણ વિના અન્ય ઉપાય નથી

ઇન્દ્રિયોના ખેંચાણથી હું પૂર્ણપણે વિષયોમાં ખૂણ્યો છું. કાયા, વાણી અને મનથી વિષયોનું જ ધ્યાન લાગેલું હોવાથી ભક્તિમાં શૂન્યતા છવાઈ છે. જેમ જેમ જે જે જનતું આબ્યું

છે તે બધું મેં આપને કહ્યું છે; અને તેથી આપને તે વિદિત જ હશે. મારા પરનો ભાર મેં ઉતારી નાખ્યો છે. હે નારાયણ ! મારી પાસે દોડી આવીને મને મંભાળો. હું આપનો દામ છું; હું સ્વતંત્ર નથી કે એ પ્રપચનાં મધળાં દુઃખો ખાળી શકું. સદા આપની વિનવણી મારે કરવી અને આપે મારા પર કૃપા કરવી, એટલી જ વાત હું તો જાણું છું. ભવના ભયથી આપના ચરણોનું શરણ લીધું છે, બીજું કંઈ જ હું જાણતો નથી; મને તારો પ્રેમ આપ અને મારું મન જાણી લઈ તે પ્રમાણે કર. પછી પાણીમાં રહ્યા છતાં કમળને જળને સ્પર્શ થતો નથી તે પ્રમાણે હું વ્યવહારમાં રહીશ. જાગ્યા પછી સ્વપ્નસૃષ્ટિ દેખાતી નથી તેમ જગતના પ્રપચને જોયા છતાં હું ભેદશ નહીં. એવી રીતે ભણ્યા વિના જે કંઈ કરાર્ય તે કેવળ શ્રમ જ છે.

અવધા વૈચિત્ર્યે હિન્દ્રિયાવે ઓઢી । શાલે તે તેં ષઢી નિરોપીલે ॥
 અસાવા જી ઢાકા સેવેસી વિચાર । આપુલા મી માર ઉતરીલા ॥
 જાયા વાચા મનેં તોચિ નિજગ્યાસ । યેથેં શાલોં ઓસ મક્ષિમાવેં ॥
 તુકા મ્હણે કરૂં ચેદલ ધાવેં । તરી નારાયણે સામાઢવેં ॥
 મળે મી સ્વતત્ર, અગાચા પાઈક । જો હે સવક્રીક સત્તા વારુ ॥
 તુમ્હા આઢાવેં પાઉલાપાઉલી । કૃપેગી સાઉલો ફરી મજ ॥
 તુકા મ્હણે મવ મેનેં ધરિલે વાચ । આગીક ઉપાય નેણોં વાહો ॥
 જાણોની નેણતેં કરી માણેં મન । તુજી પ્રેમસૂણ દેઝનીયા ॥
 મગ મી વ્યવહારો અસેન વર્તત । જેવોં જલ્લ આન પચ્ચત્ર ॥
 દલોની ન દેસ પ્રપચ હા દર્શી । સ્વપ્નોંચીયા સૃષ્ટિ ચેવિલ્યા લેરી ॥
 તુકા મ્હણે જૈસેં જાલીયા વાલુવ । કર્ણેં તો તાં દાણ વાઢતમે ॥

લોકો મને ભલો કહે છે, પણ મારા મનને તે ઠીક લાગતું નથી; તેમ થવાથી તો બિલકુલે તે સ્વહિતમાથી ચ્યુત થાય છે, શું આ કેવળ શ્રમ નથી ? તારી કૃપાનો મને આધાર

તારી પાસે સર્વ સત્તા હોવા છતાં અને તને નજીક ક્યાં પછી
પણ પડ્દિપુઓની સત્તા અમારા પર શા માટે ચાલવા દે છે ?
ભલે, હવે મારા બધા ઉપાયો ખૂટી ગયા છે. તું સૂત્રધાર
હોઈ સર્વનો ચાલક છે; તો પછી હું શા માટે ભાર વહું ?
મનના વિચારો પાર પડતા નથી તેથી દેહબુદ્ધિ પર ન અવાય
તે જ સારું. મનના તરંગો દુઃખ આપે છે. તે શમાવી ઈર્ષ
ઈશ્વરચિંતન કરું. સધળા વિપયોનો ત્યાગ કરવા માંડતાં
વાસનારૂપે જો તેઓ મારામાં આવીને વસે તો પછી મારે
શું કરવું ? તેથી એ ખટપટમાં ન ઊતરતાં ઈન્દ્રિય, મન અને
દેહનું પોટલુ તને સોંપી ઈર્ષ હું ચોકળો થાઉં છું. મને હવે
તારામાં સંતાડી દે.

નિર્ધિતોત્તે હોતો કસ્તીયા સેવા । કા જી મન દેવા ઉદ્દેગીલે ॥
અનત ઉઠતી વિત્તાને તરણ । કરવા હા ત્યાગ વાટગર્ભે ॥
કોણ તુમ્હાંવીળ મનાવા ચાત્રક । મુજે સાળા એક મારાવળા ॥
તુજા મ્હજે માક્ષા માઠિલા વિનોદ । કરવું નેજે હંદ કરાન કાર્ય ॥
કા જી આગ્રા હોતે દોષાંબે દર્શન । તુજ સમર્થ દેહમાવ ॥
પાદરણ દયાલુતા કૃપાવતા । ઘરસીલ સત્તા સચ્ચહી ॥
કાં જી આગ્રાવરી આનિકાંચી સત્તા । તુમ્હાવી અગતાં જવઝીરે ॥
તુજા મ્હજે પામી કેને નિવેદન । ઉચિત તે દાન કરી સત્તા ॥
મારીયે મુદિલા મુટલા ઉપાય । કરસીલ ક્યાર પાણે તે ॥
સૂત્રપારી મું હું સચ્ચ ચાત્રીયા । કસતરા અનંતા માર વાદા ॥
વાર્તાસે સચ્ચ ન પાવતી સિદ્ધિ । દેહકે યેશુદિવરી નયે ॥
તુજા મ્હજે દુ સ્ત્રી કરિલી તરણ । વિરૂ પાદરણ આરસ્તી ॥
ત્યાગે ભાગ માપ્યા ચેલે અંગત । મન મી દાગણ ક્યાર કર્મ ॥
માર્ગાં મારો તુમે પાવી દે મોટરે । હન્દિરે સચ્ચે કાયા મન ॥
તુજા મ્હજે મારાં મધે ઉગમ્મલ । ભરવી દાગણ મેળી મન ॥

પતિતપાવનનો સંબંધ બાળવ

પણ તને દેહ આપ્યોનો મારો ભાવ પણ ખરો કયાં છે ? કારણ કે તને દેહ આપ્યાનું કહીને હું દેહનાં દુઃખોનો ભય સેવું છું. શું એ વિશ્વાસઘાત નથી ? બાળી બૂજીને મારે હાથે એ દોષ ધાય છે. હું જે જ્ઞાનની વાત કરું છું તેનો મને અનુભવ નથી. વિઠ્ઠલ ! મારા આ જીહ્વાભાટે તમારે મને શિક્ષા કરવી જોઈએ એટલે હું દોષમુક્ત થાઉં. માત્ર પતિત કહીને મારો અનાદર કરશે નહીં; કારણ કે હું પતિત અને તમે પાવન; એ આપણો અનો સંબંધ છે. તે જેનો હોય તેણે સંભાળવો. મારે પાપ કરવું; તમારે મને પાવન કરવો. અરે ! હું પતિત ન હોત તો તને વળી પાવન કૈણ કહેત ? એટલા માટે પહેલાં પતિત એ મારું નામ; અને પછી પાવન તારું નામ. ચાચકને લીધે જ કલ્પવૃક્ષને મહત્તા મળે છે ને ? તો પછી પતિત કહીને મારી ઉપેક્ષા કરવી એ તારે માટે ઉચિત નથી.

મુજ દિલ દેહ । અનુની વાગવિતો મય ॥
 એસા વિશ્વાસઘાતકી । પઢલી વચ્છતા હે ચુકી ॥
 ધોલ્ત્રાં જે તોહેં । નાહોં અનુમવિલેં રુદે ॥
 દહ લાહે વેલા । તુકા મ્હણે જી વિઠ્ઠલા ॥
 આમ્હી પતિત તૂ પાવન । હૈં તો પૂર્વાપાર જાણ ॥
 નવેં કરુ મયે જુનેં । સામાઝવેં જ્યોવેં ત્યાળેં ॥
 વાંદે મારી હાકા । દેવા અર્ધકવી તુકા ॥
 જરી નહતો મી પતિત । તરી તૂ પાવન કૈસા ચેય ॥
 મ્હણોની માઝેં નાવ આપોં । મગ તૂ પાવન ક્યાનિધી ॥
 તુકા મ્હણે ચાચકમાવેં । કલ્પતરુ માન પાવે ॥

હે કેશીરાજ ! તને હવે મારી એકમાત્ર વિનતિ એ જ છે કે મારો દેહ ગમે ત્યા હોય પણ મારું ચિત્ત તો તારા

ચરણોમા જ લાગેલું રહે. તન, મન, ધનથી વિમુખ થઈ હું તારા ચરણોનું ચિંતન કરું; મરણસમયે કંઈ, વાત, પિત્ત વગેરે પાપો મારાથી દૂર રહે; તારા ગુણો મારા અંતઃકરણમાં નિવાસ કરે, તેમની મને ક્યારેય વિસ્મૃતિ ન થાય. એકાદ લાભ મેળવવા માટે મન ઉતાવળું થાય છે તેવી રીતે તારા ચરણોના ચિંતન માટે થાય. હે પાંડુરંગ ! મારા જીવનને પ્રેમની જીનાશ આપવા માટે દોડતો આવ. મારે ભાગે જે કાંઈ કરવાનું આવે છે તે સઘળું હું દેહથી કરું છું; પણ મનથી તારું નામ જ લેતો રહું છું. આ પ્રકારના મારા ભાવમાં વિદ્યન આવવા હર્ષશ નહીં. મારા મનને એ ભાવ પર મજબૂતપણે બાંધે હું એ માર્ગે જતો હોઉં ત્યારે એને વિકલ્પની કલ્પનાઓની પાખો ફૂટવા હર્ષશ નહીં.

આતા કેશીરાજા હેત્રિ વિનવણી । મસ્તક ચરણી ઠેવીતસે ॥
 દેહ અસો માણા મલતીયે ઠાયો । ચિત્ત તુજ્યા પાયીં અસોં થાવે ॥
 કાઢાવેં લઢણ ઘઢાવે ચિંતન । તનમનપન વિન્મુડતા ॥
 કપવાતપિત્ત દેહભવસાનોં । ઠેવાયીં વાહ્ની દુરિતેં હીં ॥
 તુકા મ્હણે તૂ યા સકલાવા જનિતા । દેયેં જૈક્યતા સકલ્સરી ॥
 વારવાર હાંચી ન પઢાવા વિસર । વસવાવેં અતર તુજ્યા ગુણોં ॥
 લામાચીયેં બોઢોં ઉતાવીઠ મન । ત્યાપરી ચિંતન ચરણાવેં ॥
 તુકા મ્હણે જીવીં જીવન બોલાવા । પાદુરોં ચાવા સીમ્ર આતા ॥

આતાં માફ્યા માવા । અતરાય નકો દેવા ॥
 માગ્યા બાલે તેં કરીતોં । તુજેં નામ ઉન્ચારીતોં ॥
 રઢ માવેં મન । યેથે ઠેરાવેં યાધૂન ॥
 તુકા મ્હણે વાટે । નકો ફુટોં દરુ પાટે ॥

મારા મનના ભાવનું તને રમરણ થવા દેવા માટે હું વારવાર તને કહું છું તે સાંભળ. ગયો સમય પાછો આવતો નથી. અવિધ્યની આશા હું સેવતો નથી. ગુણ અને

અવશુભનો જીવન પર પ્રહાર થવાથી તે વ્યથ થાય છે. તારો કાંઈજ આધાર જણાતો નથી. હે વિકૃત ! તું સમસ્ત પ્રજ્ઞાંડનો જીવ છે તો પછી અમારે દયાની લીજ શા માટે માગવી પડે છે ? મંસારનાં દુઃખો અને ભવરોગ મટતા જ નથી, તેથી આ સોનેરી તક મેં સાધી લીધી છે. વિચાર પ્રમાણે ઇદ્રિયો વંતે છે અને પ્રારબ્ધને યોગે ગર્ભવાસ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી, હે ગોપાળ ! વિચારનાં સઘળાં ખીજોને ખાળી નાખ. હે નારાયણ ! મારી દરેક વાસનાનો વિષય તું થા. વીણી વીણીને શું કહું ? તારા વિના મારો એવો ખીજો કયો મિત્ર છે કે જેની આગળ હેયું હળવું કરું ? મારા જીવનું તું જીવન છે. મને સંતોષ આપવાનું તારા હાથમાં છે.

बारवार तुज दावया आऊव । आईक तो भार माझा कैया ॥
 गेला मग नये पिरोनी दिवस । पुढिलाची आस गणित नाही ॥
 गुणावगुणाचे पडती आघात । तेणें होय चित्त कासावीस ॥
 काहों एक तुझा न देखी आघार । म्हणऊनी धीर नाही जीरा ॥
 तुका म्हणें तू मझाडाचा जीव । का आम्हीं कोंब भारीतसों ॥
 दिकचि नाही ससार सवग । तुटेना या बाधा भररोगाची ॥
 तातडीमें बरी म्हणऊनी तातडी । साभिली हे घडी सोनीयाची ॥
 सकल्पाचीं बीजें इन्द्रियाची चाली । प्रारब्ध तें घालीं गर्भवासी ॥
 तुका म्हणें बीजें जाळनी सकळें । करावें गोपाळें आपुले माट ॥
 जे जे मज काहीं होइल वासना । ते ते नारायणा तूची होइ ॥
 काय भार एक निवडू निराळा । जाणसी तूं कळा अतरींची ॥
 तुजविण मज कोण आहे सखा । जे रागों आणीका जीवभार ॥
 तुका म्हणें તૂં જીવાવેં જીવન । માझे સમાધાન તુજેં હાતીં ॥

શરણાગતોને તારું સ્થાન આપ્યું છે

હે પ્રભો ! તે મને અપનાવ્યો છે તે હું કેમ જાણુ ?
 વિચાર કરી બેતાં જણાય છે કે હું પહેલા હતા તેવો જ

છું; કારણે હૈયું પલટાયું નથી ત્યાં સુધી તેમ માનવું તે માત્ર આત્મવંચના જ છે. તેં જો મને અપનાવી લીધો હોય તો તેવો ભાવપરિવર્તનનો અનુભવ મને કેમ થતો નથી ? અગાઉ તારે શરણે આવેલા અનેક માણસોના ગુણ-દોષ તરફ ન જોતાં તેં તેમને તારું પોતાનું પક આપ્યું છે; તેમના પછી તદ્દન છેલ્લે, મને સ્થાન આપ. મને મોટપણની ઇચ્છા નથી. હે સર્વજ્ઞ ! તારા મનમાં આવતાં જ તું ભક્તોનાં મહાન પાપોનો-દોષોનો નાશ કરે છે. મુખથી તારું નામ દેવાય, આંખોથી તારું રૂપ જોવાય અને ઠાનોથી ધરાઈને તારી યથોગાથા આંશજવાનું મુખ અને વિશ્રાંતિ મને આપ. મારા સમસ્ત દેહભાવને તારા વિના બીજો આશરો નથી. તેને તારી સેવામાં જોડાવા દે. મોટેથી શા માટે બોલી બતાવું ? પણ એટલું તો જરૂર કહીશ કે તને સર્વના મનો-ગત ભાવો કળાય છે; તેથી તારી કરુણા થાયું છું, તે મળે એટલે બસ. પછી તો શું કરવાનું છે તે તને ખબર. મારા દેહનું તને પિંડદાન કર્યું છે. તો પછી વારંવાર તે વિપેની કાળજી હું શા માટે રાખું ?

માફા તુમ્હી દેવા, કેલા ઁલીકાર । હૈં મજ સાચાર કેસેં જલે ॥
 કાં હો કાંહી માફ્યા નયે અનુભવા । વિચારિતો દેવા આહે સેવા ॥
 તુમ્હ મ્હે નહીં વાલટ બંતરી । દેવેં દિસેં હરી ટચઝી ॥

પદા કિતી ગાલે । શરણ સમાનર્થી કેટે ॥

નાહી વિચારિલે । ગુણદોષ કોળાવે ॥

મજ સેવટીંચા દાસા । ટાવ તયાંર્ચાવે દેવા ॥

નારીં કરીત દેવા । કાંહી ધોરપમાવા ॥

તુમ્હ મ્હે સર્વે જાણા । તુમ્હા આન્વારગી મન્યા ॥

કેલા સો રગાળા । પદવ્યા મદાદોવાંચા ॥

येणें मुखें तुजें वणीं गुण नाम । तेंचि मज जेम् देई देवा ॥
 होळे भक्तीया पाहे तुजें मुख । तेंचि मज मुख देई देवा ॥
 कान भक्तीयां गेळे तुझी कीर्ती । ते मज विधावि देई देवा ॥
 तुका म्हणे माझा सर्व देहभाव । आणीक नको ठाव चित् यासी ॥
 मुखें बोलावें तें जीर्णच जाणसी । विदित पायापासीं सर्व आहे ॥
 आतां हेंचि भलें माझानी करुणा । विनियोग तो जाणा तुम्ही त्याचा ॥
 तुका म्हणे देह दिला पिडदान । वेळोवेळीं कोण चिंता करी ॥

हे प्रभो ! लक्ष्मिनी धर्म्या मनमां उत्पन्न धर्म, ज्ये
 तमारी कृपा. हेवे लक्ष्मिने अनुग्रह तमारी प्रसन्नतानुं हान
 भणे तो ते कौतुक पणुं हुं निहाणुं. आपना तरुंधी अभय
 भणवानी आशाने शिरसापंडन करीश. अमात्रे तो तमारी
 सेवा करवानी छे. तेमां सक्षणता आपवानुं क्षम आपनुं छे.
 मे' सेवेला आश्रयनुं कांछ समायान करे. अगाळि धर्म
 गयेला संतोने भणेली तमारी कृपाना क्षणनी धर्म्या राधुं
 छुं. पणु तेभनुं जण मारा अगमां नथी; तोय ते संतोने
 तमे आपेडु स्थान भने आपो. ते भद्रापुरयोनी पंक्तिने
 लाभ भने का न भणे ? तारा मोटा मोटा लक्ष्मि तो
 स्वर्गपने। विचार करे छे; जप, तप करे छे पणु माराधी तो
 तेभने। विचार पणु करातो नथी, ज्येष्ठो ज्यो हुं हीन छुं.
 'हुं' करुण वचनोधी तमारी दयानी वाचना करुं छुं. मारी
 आटवीय अटप सेवा स्वीकारे.

उपजलें मनीं । हे तो स्वामीची करणी ॥
 होईल प्रसादाचें दान । तरी हें फवतुक पाहेन ॥
 येईल अमय जरी । तरी हे आशा वदीन शिरां ॥
 तुका म्हणे आळीकरा । त्यासी योजवें उत्तरा ॥
 पुढिलाचे इच्छी फळ । नाहीं वळ तें अर्गी ॥
 सव गेले तया ठाया । देवराया पाववी ॥

જ્યેષ્ઠાંત્રી કાં અમ્હાં જોડી । પરવડી ન લામે ॥
 તુકા મ્હણે કરી કોઢ । પુરવી લાડ અમુચે ॥
 તુજે ધોર ધોર । મરુ કરિતી વિચાર ॥
 જપ તપાદિ સાધને । મત્ર ચિત્તવેના મને ॥
 કદળાવચને । મ્યાં માત્રાવી તુમ્હાં રીને ॥
 તુજા મ્હણે ઘેરે । માત્રે શોરે ફાર ઠાયી ॥

દુસ્તર કુર્મોધી છાંડવ

પ્રભો ! અમારા હિતનો અમને બાધપાક આપીને થોડા
 ભાગે લગાડવા, જે જ ખરી નીતિ; તું અમને તરછોડીશ
 નહીં. જે ધર્માધર્મની વાતો તારા મુખેથી જ અમારી પાસે
 આવી છે. મારા વિષેનું તારું માત્સર્ય શા માટે છુપાવે
 છે ? પિતાએ પુત્રનું હિત સાધવું જ જોઈએ. ધર્માધર્મ તારે
 હાથે છે, માટે, કદજુ દાર્થોમાંથી મને છોડાવ. મને અપનાવ-
 વામાં તને મારો શો ભાર લાગવાનો છે ? કરવા ધારે તો શું
 ન થાય ? મેં ઘણાં કષ્ટો વેઠ્યાં; હવે કાળચક્રમાંથી મને છોડાવ.
 મારું પ્રારબ્ધ મને ઈવવા દેતું નથી; હું મરું તોય પ્રારબ્ધ ખૂટતું
 નથી. એટલે તારા ચરણોના ચરણ વિના હવે બીજો કોઈ
 ઉપાય રહ્યો નથી.

શિશૂર્ના હિત । મોચી ભાવિ દે નીત ॥
 ત્યાગ કરુ નયે સરે । એવે વિચારોને કરે ॥
 તુમચીયા તોરે । પર્માપર્મવિ મેરે ॥
 મનસાટી દેવા । કાં હો સ્વચિત્ત હેગ ॥

x x x

મત્ર સંઢવી દાત્રાગ । કર્મા પામૂની દુગ્ગણ ॥
 કર્ત્તરી મર્મીદાર । તરી કાય માગા માર ॥

x x x

કરાલ તેં વાય નહોં જી વિદ્વાન । ચિત્ત વાવેં ઘોલા ઘોડીયા ॥
સોડ્ડૂની ધ્યાવેં કલ્પચક્રા દાર્તી । વહુત વિપત્તિ મોગીયેલ્યા ॥
જિયાલેં જીવેં નેદી મારલેંચિ મરેં । પ્રારબ્ધ તેં ડરે માગુતલેં ॥
તુકા મ્હણે દુજા ક્ષુટ્કા ઉપાય । મ્હણ ડની પાય આઠગલે ॥

કરુણ વચનોથી તારી થોડી સેવા મેં કરી છે, આટલે સુધી તે મને આપ્યો; હવે તરછોડીશ નહીં. હે નારાયણ ! હવે મને તારો કહે. મારી યુક્તિ અને વાણી તારે ચરણે નિવેદન કયાં છે. મારી ભૂલ માફ કરો એમ કહી મેં તમારા ચરણ આપ્યા છે. હવે તમારો કંઈ આધાર મળવો જોઈએ, નહીં તો ધીરજ કેમ ધરાય ? ધણીની ગેરહાજરીમાં બોલની રજૂઆત કઈ રીતે થાય ? સેવામાં ગાળેલા દિવસોનો હિસાબ કેની આગળ મગાય ? સમર્થનો અર્થ-દીનોનો કૃપાળુ; અને એ શુભ તમારામાં છે. તમે દયાના સાગર; દયા એ તમારી પૂજા તો હવે મારા પર તમારી કૃપાનું અમૃત છાટો. એ માટે મારો જીવ આશાવત થયો છે.

આળિલેં શેવટા । આતો કામા નયે ફાટા ॥
મજ આપુલેસેં મ્હણા । ઉપરિ યા નારાયણા ॥
વેચયેલી વાણી । યુક્તિ અવધો ચરણી ॥
તુકા ધરી પાય । હમા કરવૂતી અન્યાય ॥

કાહી એક તરી અસાવા આધાર । કાસવાનેં ધીર ઉપજાવા ॥
મ્હણવિલ્યા ગોઠી કેસેં પઢ રૂઝ । ધની નાહીં ઉત્ત સન્મુખ તોં ॥
વેચલ્યા દિસાન્યા કોણાવરી લેલા । ઘાલાવા હા મુહામુલેં આમ્હી ॥
સમર્થ યા નાવેં દીનાવા કૃપાલ । હેં તવ સકલ સ્વામીઓં ॥
દયાસિંધુ તુમ્હા માડવલ દયા । સિંચાવે આતા યા કૃપાપીયૂપે ॥
તુકા મ્હણે અહો પઢરીનિવાસા । વહુ જીવ આસા લાગલાસે ॥

ભક્તોનું પતન અબ્જગતું નથી શું ?

મમે તેમ હોય, અમે તારા દાસ છીએ. તારા દાસોનું

પતન થાય; ગળામાં તારું નામ હોવા છતાં સંસારનાં ડુંખોથી ત્રાસ થાય; કાળ અમને સ્પર્શ કરે; એ સઘળું શું અનુગતું નથી? એ ક્યાંની ધર્મનીતિ? સમર્થનું બાળક સહેજ ભાવે બ્યાં રમતું હોય ત્યાંનું બધું તેની સત્તા હેડળ હોય છે. તેનો બાપ સમર્થ હોવાથી દશે દિશા તે બાળક માટે મોકળી હોય છે. એવું હોય તો જ તેના શરીર પરના વૈભવ દેખાડનારા અલંકારો તે બાળકને શોભા આપે; અને જો એમ ન હોય તો તે અલંકારો માત્ર ભારરૂપ જ નીવડે. હે પ્રભો! મારે એવી સ્થિતિમાં મુકાવાની ઇચ્છા છે. એટલા માટે અનન્ય-ભાવે હું તારી સેવા કરું છું. સમર્થનું બાળક લાચાર દેખાતાં જગત તેનાં માબાપને હસે છે. તેથી તે ગમે તેવું ગાંડું થઈ હોય તોય તેની સંભાળ રાખવી પડે છે. તેવી જ રીતે હું તારો આશાંકિત દાસ હોવાથી હું પતિત-અધમ હોઉં તો પણ તારે મારી સંભાળ લેવી ઘટે.

આમ્હો તુજ્યા દાસો । જરી જાવેં પતનાસી ॥

તરી હું દિસે વિપરીત । કોઠેં ચોલતી હે નંત ॥

તુમેં નામ કંઠી । આમ્હાં સંસારાચી આટી ॥

તુકા મ્હણે કાઠ । કરી આમ્હાસી વિટાઠ ॥

ચોલતાં નિજમાત્રે સમર્થાંચેં ઘાઠ । ત્યાગ્યા સઠ્ઠ સત્તેલાલો ॥

તરી લેવલિલા શોમે અલંકાર । નારોતરી માર માનાવિન ॥

અવધીચ દિશા અસાચી મોઠઠી । માયવાઝ ઘટ્ટી મ્હણોનીયા ।

તુકા મ્હણે માસેં મેંસેં આદિ દેવા । મ્હણઝની સેવા સમર્પીલી ॥

સમર્થાંચેં ઘાઠ કેવિલગણેં દિસે । તરી કોણા હશેં જન દેવા ॥

અવગુણી જરી જાલેં હેં ઘોંગઠ । કરાવા સાંમઠ લાગે ત્યાચા ॥

તુકા મ્હણે સેવા આદે મી પતિત । દાસ મુશંખિત જાગેં તુજા ॥

હું તારો કહેવાઉં, પણ તને બાવતો નથી; એ કેવું જીવન? વળી મને આધાર કોનો? તારો લેટો થયો નથી;

અમારે શું માત્ર તારું વર્ણન જ સાંભળ્યા કરવું ? હે પંઢરી-
નાથ ! હવે દર્શન દર્શ અભય આપ. હું છું છું ત્યાં સુધી
મને બંધનમાં રાખી, શું ત્યારે મર્યા પછી મોક્ષ આપવાનો
છે ? આવી સંશયઋત્વ દશામાં કેટલા દિવસ મારે રહેવું
અને એમાં સેવકની મહત્તા યજ્ઞ તેં શી જાળવી ? મારા-
તારા વચ્ચે લેહનો પડદો રહે તો મને તારા માટે પ્રેમ
ઉત્પન્ન થાય નહીં; પછી તારાં શુભજ્ઞાન કરી નાચવાની, મારી
ધમ્મજા કેમ પાર પડે ? તું અનુકૂળ ન હોય તો શું થાય,
એના કેટલા દાખલા આપું ? અમને દાસોને તારા આશ્વા-
સનથી જ વિશ્વાસ બિપન્ને છે. સેવામાં ખાડો થતો નથી.
ખોટાની મહત્તા કઈ રીતે રહે ? તમારા બોલવાથી અને અભય-
પણથી સુખ ભાસે છે. અમે કાંઈ ખાવાનું માગતા નથી,
પણ અમને તદ્દન ઠેરા રાખ્યો નહીં. જીવ-શિવનો લેહ
મટતાં અમે તમારા જ ને ? તો પછી અત્યારે જ લેહ મટાડી
અમ લાડકવાયાઓનાં લાડ પૂરાં કરો. હું બીજાઓની સેવા
કરવાનું જાણતો નથી. તારા ચરણોમાં સ્થાન મળવા માટે
આશાવંત છું.

તુજા મ્હજવૂન તુજ નેજે । બેસે કાય માસે જિણે ॥

તરિ મજ કવળાવા આપાર । કરોનીયા રાહોં ધીર ॥

કાય શબ્દચી એકિલા । મેટી નવ્હતા વિઝ્જા ॥

તુવા મ્હજે આતા । અમય વેઈ પઢરીનાથા ॥

મેલ્યાવરી મોક્ષ સતારસવધ । અરાલિયા વ્હ ઠેવા આમ્હા ॥

વાગવીત સદેહ રાહોં કોઠવરી । મગ વાય ચોરી સેવકાચી ॥

ગાળે ગાત આમ્હા નાચણે આનદે । પ્રેમ કોઠે મેદે અગા ચેતે ॥

તુકા મ્હજે કિતી સામગ્ગે દશાત । નસતા ત્ અન્ન સાનુકૂલ ॥

આશ્વાસવે રાસ । તરી ઘડતો વિશ્વાસ ॥

નાહોં જુક્ત ચાકરી કોઠે લટવયાચી ચોરી ॥

સ્વામીચ્યા ઉત્તરે । મુઠ્ઠા વાટે અમયે કરે ॥

મેદ તુલિયા વરી । આમ્હીં તુમચીંચ હો હરી ॥

આતાં પાઠાવે પાઠાવે । આમ્હીં લલિવાઠાચે લાગે ॥

આણિકાચી દેવા । નહીં જાણત મી સેવા ॥

તુકા મ્હણે હેવા । માક્ષા હેત પાચીં દેવા ॥

દેવ ! મારી ઉપેક્ષા ન કરીશ

હવે છેવટે મારાં આ વાણીરૂપી પુખ્તો તમારે ચરણે
લલે રહે, જગતમાં તમે કૃપાનું દાન કરનારા છો. તો અમ
દીન જનોની ઉપેક્ષા કરશો નહીં. દેહપુદ્ધિને ત્યાગ કરી
શુભ-શિવના ભેદો છોડી દીધા છે. હવે મન તમારા ચરણોમાં
લીન રહે એવી મારી ઇચ્છા છે, તેને તમે પૂર્ણ કરો. મારું
પ્રેમાળ બોલવું ધ્યાન દર્શ સાંભળો. પ્રેમપીયૂષની ઇચ્છાથી
હું તમારે ચરણે આબ્યો છું, એટલા માટે હું પ્રભો ! મને
સુખ બિપજે તેમ કરો. અમ બાળકોને સંતોષ આપ્યાથી
તમારા સર્વોત્તમપણામાં બિલુપ નહીં આવે. તમારે થેરે
કૈવલ્ય-મોક્ષ-નો ઢગલો પડ્યો છે તો પછી મારે માટે તેની
ખોટ કેમ પડે છે ? તમારા જેવા સર્વશુભમંથર પિતા છે
ત્યારે તેમાંનો ભાગ મને કેમ મળતો નથી ? ॥ પાંડુરંગ !
મારે ભાગ માગવા માટે હું અત્યારે તમારી આગળ આવીને
બિલો છું, મને જવાબ આપો.

આતાં હે રોયટી અસો પાયાવરી । વદતી વૈત્તરી વાત્-પુરે ॥

નુપેદાવે આમ્હાં દીના પાંડુરયા । કૃપાદાની જગામાર્ગી તુમ્હી ॥

પોઠ્યુની વેદ સોઢવિલી શુદ્ધી । તોડિયેલે મેદ જીવંદિવ ॥

તુકા મ્હણે મન તુમચે ચરણીં । અમ્હીં આયળી પુરવારી ॥

આર્દકાચી માક્ષી વરુણા ઉત્તરે । દેઝની સાદરે વિત્ત દેવા ॥

વોરમે આમ્હીં અમ્હોં પાયાગારીં । હો તે મનેસી મુગ કીરે ॥

તુમચે ન મગે સર્વોત્તમણ । કરિતાં સમાવાન લેઠાવે ॥

કૈવલ્યાન્યા તુમ્હાં ઘરોં । રાણી હરીં ઉદંઢ ॥
મજસાઠીંં કા જી વાણીં । ન્હદે ઘની વિમાળા ॥
સર્વગુણોં સપુરતા । મૈસા પિતા અસોની ॥
તુકા મ્હણે પાહુરગા । ગાલોં સાંગા સન્મુસ ॥

સેવક માટે લોકો ચૈસા અચ્છે છે, જ્યારે અમે મક્ત તારી સેવા કરવા માટે તૈયાર છીએ. તું નજીક નહિ હોય તોય જીવને લોએ તારું હિત કરીશ. પ્રયત્નપૂર્વક તારી કીર્તિમાં વધારો કરીશ. આટલું કરવાની અમારી તૈયારી હોવા છતાંય તું અમારે વિષે ઉદાસીન કેમ છે? અભયનુ વચન સુદ્ધાં કેમ બોલતો નથી? મેં તમારા વચનનો ભંગ કયો નથી તો પછી, હે નારાયણ! તું શાને મારાથી આઘો જતો રહ્યો છે? નિશ્ચયપૂર્વકતુ સમાધાન ન હોવાથી મન શકિત બને છે. હુ મારા પર તમારી કૃપા થવા માટે તમને વિનવું છું. તમારા ચરણોમા સઘળા ધર્મ અને નીતિ રહેલા છે. પોતાના દાસને ચિંતાના પ્રવાહમા ડુબાવતાં તમને શરમ નથી આવતી? મેં તમને ક્યારેય ઠક્કણ જવાબ આપ્યો નથી છતાંય છેટું શા માટે પાડ્યું? તમારાં દર્શન માટે અધીરો બન્યો છું. મારાથી વિયોગ વેઠાતો નથી. હુ મેશાં તારું નામ લેવાથી પ્રેમ વધતો જ રહે છે અને તને મળવા માટેની ઇચ્છા પ્રબળ થાય છે. હે માતા! હવે એક બાળુ લઈ જઈ મારી સમજૂતી કર.

મોલ વેચૂનીયા ખુટીતી સેવક । આમ્હી તરી ફુકા માગો બઢે ॥
નસતા જવઢીંં હિત ફાર કરુ । જીવિમાવ ધરુ તુફ્યા પાર્યીં ॥
નેદૂ મોગ આમ્હી આપુલ્યા શરીરા । તુમ્હાસી દાતારા ન્હાવે મ્હૂણ ॥
કીર્તિં તુઢીંં કરુ આમુચે સાયાસ । તૂ ॥ રે ઉદમ્મ, પાહુરગા ॥
તુકા મ્હણે તુજ કાલ માગોં આમ્હી । ફુકાચેંં કા નામી મ્હણસીના ॥
નાહોંં ઉદ્ધખિલેંં કોળાચેંં વચન । તરીં કા મારાવળ ડુરી કાલા ॥

આશંકિતે મન, કરી અંત્રવણ । નહીં સમાધાન નિર્ધિર્તાને ॥
 દાસાચા વિસર હું તો અનુચિત । અસે સર્વ નીત પાયાપારી ॥
 તુકા મ્હણે તુમ્હાં છાજ ચેત નહીં । આમ્હાં વિંતા હોઈ યુઝવીતાં ॥
 નહીં દિલે ક્યારી કઠીણ ઉત્તર । મગ ક્યાં અંતર પઢિયેલે ॥
 મ્હણઝની આતાં વિયોગ ન સાહે । ભાવાલેલે દેહે સંપટળે ॥
 વેઝાંવેઝાં વાવે આઠવિતો નામ । અધિકવિ પ્રેમ ચઢે પેતાં ॥
 તુકા મ્હણે પાંડુરંગે જનનીયે । ધેઝનિ કઢિયે યુઝવીજે ॥

મારું રૂપ અને આપ

હે વિકુલ ! તારું દેહું વાળવા માટે હું તારો ચાકર થયો, હવે હિસાબ આપો. દેહ તમને અર્પણ કરીને મેં કરજ ચૂકવ્યું, તો હવે સઘળાં પાપોનો નાશ થવો જોઈએ. અત્યાર સુધી દેહનું કરજ માથે લઈને ફરતો હતો અને તેથી પાપરૂપ બ્યાજથી જોયેન બન્યો. હવે ફક્ત હું મારા શરીરમાં છે, એવો મારો ભાવ છે. મારું જ માગવાને માટે શું મને હક્ક નથી ? પણ તારી આબરુ જવાના ભયથી હું ખુલ્લી રીતે કહેતો નથી. અત્યારે ને અત્યારે જ આપણે એ વાતનો નિવેડો કરી લઈએ. મારું જ મને આપો. હું કંઈ નહું માગતો નથી. તારાં કથનથી મોક્ષ મળવાનું મારું હક્કનું હેણું છે. હજારો નામોવાળું તારું રૂપ, ભક્તો તરફનો તારો પક્ષપાત સૂચવે છે, આ મારો મુદ્દામાલ છે. સંતોની શ્રાદ્ધી વિના જો હું આ બોલતો હોઉં તો મને સજા કરો. મને મારું આપણું ન હોય; અને આપણી અસલની-પૂબ બૂની, જોળખાણ બૂલી જવી હોય તો સુખેથી તમે બૂલી બાઓ; પણ તેમ થવાથી તમારું ઈમાન જશે અને મારું પતન થશે. મેં તમારી પાસે મૂઠી છાંટેલી મોક્ષની ધાપણ ડુબાવવાના છે કે ? એનો વાજબીપણે વિચાર કરજો.

ઋણાચ્યા પરિહારા જ્ઞાલોં વોઝાળા । શાવી, નારાયણા, વાસલાતી ॥
જ્ઞાલોં ઉતરાઈ શરીર-સકલ્યે । ચુકો ઘાવી પાપે સ્વચ્છી ॥
આજવરી હોતોં ઘસૂની જીવાસી । વ્યાજેં કાસાવીસ ઘડુ કેલેં ॥
તુકા મ્હણે મના આણિલા મ્યાં ભાવ । તુમચા તેથેં ઠાવ આહે દેવા ॥

આપુલેં માગતાં । કાચ નાહીં આમ્હાં સત્તા ॥
પરિ છોકિકાઠારણે । ઉરોં ઠેવિલેં ધોલણે ॥
ચેચિ આતાં ઘડી । ફરું યસો તેચિ ફેડી ॥

x x x

માણેં મજ શાવેં । નાહીં કરવીત નવેં ॥
સહસ્ર નામાવેં સ્પર્ધેં । મક્ક કૈનારી ચોચેં ॥
સાક્ષીવીળ ધોલેં । તરી મજ પાહિજે દહિલેં ॥
તુકા મ્હણે માલ । માજા હો સરા વિહલા ॥
ઠાર્યોંચી ઓઝલી । ચેઈલ ટાકૂં ટાકા સુચીં ॥
તુમચેં જાઈલ હમાન । માજે કપાઝીં પતન ॥
ઠેવિલા તો ઠેવા । અમિલાવેં ચુઢવાવા ॥
મનીં ન વિચારા । તુકા મ્હણે જી દાતારા ॥

પાંદુરંગ ! આ મારા શબ્દો ઉપરછલ્લા, ઠકામશ્કરીના કે કિલ બહેલાવવા માટેના છે એમ માનીશ નહીં, હું અકળાઈ જઈને આ બોલું છું. કીર્તિના ફેલાવાને મારે શું કરવો છે ! મારે ખરેખરો અનુભવ બોધ્યો છે; અને તે માટે જ મારો બકવાઠ મેં આહુ રાખ્યો છે. તું મારી આશા પૂર્ણ કરીશ એવી આશાએ જ અને એ વિચારથી મેં બેલાપણું અપનાવી લીધું છે. તારા શ્રીમુખનું દર્શન કરવું છે; તેની જ મને હ્રદય છે. તારું નામ જેના મુખમાં છે તેને માથે સંકટ પડે એ માટે જ મને તો ભારે આશ્રય લેખો છે. પ્રભો ! મા-બાપ ! તું ભંધે છે કે શું ? તને આ કેમ સમજતું નથી ? તારા નામથી સર્વમાન્ય રૂપે છે એ સત્ય, મારે વિષે સાર્થક કેમ થતી નથી ? એટલા માટે મારું મન ભડકે

છે અને તારી સેવા માટે કરેલી મહેનત ફેાક થતી જણાય છે. તારા વિયોગથી મન શ્રમિત થાય છે; અને ઉદ્વેગને લીધે વૈરાગ્યનો સંચાર થવાથી જંગલમાં નાસી છૂટવાની મરજી થઈ આવે છે. મારા મનનું સમાધાન કેમ કરતો નથી ? પંદરપુરથી કોઈ બોલાવવા માટે આવતું નથી, તેમ તારા ગાળા-માની માળા પણ તું મોકલતો નથી. આવું પ્રીતિ વગરનું, નીરસ જીવન જીવવું શા કામનું ? એવી સ્થિતિમાં સેવા કરતા રહેવાનું શરમભર્યું નથી શું ?

નકો માસે માનૂ આર્હાવ તે શબ્દ । કલ્પલયાવા વાદ કરીતસે ॥
 કાય મજ ચાડ અસે યા લૌકિકે । પરી અસે નિકે અતુંમવાચે ॥
 લાવાવલ્યાસાઠીં વચનાવી અલ્લી । ટકલ્યાનેં પોઠીં જવલીં મન ॥
 વાદતસેં આસ પુરવિસી બેસેં । મ્હણોનીયા પિસેં લાવીયેતેં ॥
 તુકા મ્હણે માફીં ચેથેંચિ આવડી । શ્રીમુસાલી જોડી દરછીતસેં ॥
 તુસેં નામ મુક્તી તયાસી વિપત્તિ । આધર્યે હેં ત્રિતીં વાદતસેં ॥
 કાય જાળોં દેવા હાંસીલ નિજેલા । નેળોં જી વિઠ્ઠા માયમપા ॥
 મવવધનાચે તુટતીલ ફાસે । તે કાં ચેયે ઐવેં અધેરીલેં ॥
 તુકા મ્હણે માફેં દલકલેં મન । વાટે વાયારીળ ધમ કેઝા ॥
 વૈરાગ્યાવા અંગેં જાલાસે સંવાર । દન્છી વનાંતર સેવામયા ॥
 કાં જી માર્તેં કરુ નયે સમાધાન । વિયોગાનેં મન શિળતસેં ॥
 નયેવિ ન્યારયા પદરીચેં મૂઠ । ન દેવેવિ માઠ કંઠીની હી ॥
 તુકા મ્હણે જાઠેં અપ્રીતીચેં જિણેં । તાજિરેં હેં વાળેં સેવા કરી ॥

અનન્ય ભાવ હોય તો જ કૃપા કરશે

મારા ભાવના સાચાપણા વિષે શંકા આણીને શું તમે કૃપા કરતા નથી ? જો એમ હોય તો સાંભળો મારી પ્રતિજ્ઞા. મારા બોલવા પ્રમાણે મારું મન પણ તડપે છે. અંદર અને

બહાર એક જ ભાવ છે એવું જો ખરેખર તમને લાગે તો જ મને તમારા ચરણોમાં આશરો આપજો. હું સાચો દાસ, નજીકનો સેવક છું, એવી ખાતરી તમને મારે માટે થાય તો જ તમારા પ્રેમનું ભાતું મને આપજો. મારું અંતઃકરણ વિશુદ્ધ બધાય તો જ મારા પર કૃપા કરજો, અમથી નહીં; એવી મારી પ્રતિજ્ઞા છે. અમારો ભાવ અનન્ય છે. અમે ફરી જનારા નથી. ભક્તિની જડી આવેલી આ પગદંડી અમે છોડનાર નથી. એટલા માટે અમારી કાળજી તમારે રાખવી જ જોઈએ. તમારા ચરણો જ મારું બુદ્ધિબળ છે. વધારે બોલવામાં ક્ષાયદો નથી મનનો મન જ સાક્ષી હોય છે. હે જીવોના જીવન ! નારાયણ ! મારા આ ભાવનો તું જ સાક્ષી છે.

ઐસં સત્ય માણેં યેદલ અતરા । તરીચ મજ કરા કૃપા દેવા ॥
 વચનાસારીજેં તલમલી ચિત્ત । વાહેરી તો આત હોઈલ ભાવ ॥
 તરીચ મજ ઠાવ યાવા પાયાપાશીં । સત્યત્વેં જાણશી દાસ સરા ॥
 તુકા મ્હણે સત્ય નિકટ સેવક । તરીચ માતુકેં પ્રેમ થાવેં ॥
 એકવિધ આમ્હી ન ઘરુ પાલટ । જ સહ હે વાટ સાપડલી ॥
 મ્હણવૂની કેલા પાહિજે સામાલ । માણેં બુદ્ધિલ પાવ તૂજે ॥
 ધનુત બોલતા ન વલે પ્રકાર । અતરા અતર સાક્ષ અસે ॥
 તુકા મ્હણે અગા જીવીન્યા જીવના । ત્વિ નારાયણા સાક્ષ માજ્ઞા ॥

પરંતુ હું પણ કૃપાની માયના માટે આટલી બધી માધલ શા માટે કરું ? મારા કરવાથી શું થઈ શકનાર છે ? પ્રભો ! તું કરીશ તે જ થશે સર્વ પ્રાણીઓમાં વસનારો ઈશ્વર શું મારા હૃદયમાં નથી કે ? તો પછી તેના પ્રસાદથી મારા ચિત્ત અને મનને જેવું વલણ મળશે તે પ્રમાણે હું રતીશ. મારી સર્વ શક્તિઓ કુઠિત થઈ ગઈ છે. મારા કરવાથી કાંઈ જ થતું નથી. કંઠપૂતળીને સૂત્રધાર નચાવે છે તેમ

પ્રકરણમાંની વ્યક્ત થયેલી સઘળી ભાવનાઓ તેમના ઉત્કટ રૂપમાં પ્રકટ થયેલી દેખાશે; માત્ર આશાનું સ્થાન નિરાશાએ ધીમે ધીમે લીધેલું જણાશે અને તેને લીધે, થોડો વખત તો, શ્રદ્ધાની ઇમારત તૂટી પડશે કે શું એવી દહેશત લાગ્યા કરે. આ સ્થિતિમાંથી ભક્તવત્સલ પાંડુરંગે તેમને કંઈ રીતે ઉગાથા તે હકીકત આગળ આવનારા ‘સાક્ષાત્કાર’ નામક પ્રકરણમાં જોવા જણવા મળશે. આ ચાલુ પ્રકરણમાં વર્ણવેલા નિરાશાના ઘોર અંધારાને ક્રિશ્ચિયન ધર્મના સાક્ષાત્કાર વિવેચનમાં—
Dark Night of the soul—‘જીવાત્માની અંધારી રાત’ કહેવામાં આવે છે. તે સ્થિતિમાંના તે વખતના અનેક સંતોએ પોતાના અનુભવો કાલાનુક્રમ પ્રમાણે લખી રાખેલા છે. તેમના આધારે એ સ્થિતિનું વિસ્તૃત વર્ણન અનેક અંગ્રેજી અંથોમાં કરેલું મળી આવે છે.

તુકારામ સાચા સાધક હતા. ભક્તિ કરીને પોતાને શું મેળવવાનું છે, એની તેમને સ્પષ્ટ કલ્પના હતી અને સખત-પણે આત્મનિરીક્ષણ કરીને પોતાને તેનું ફળ મળ્યું છે કે નહિ તે જોતા રહેતા હતા. પોતાના અવત્તોમાં તેમણે કંઈ ખામી કે મણા રાખી ન હતી; તેમાં કાંઈ પણ કહેવાપણું—સરખું રહેવા દીધું ન હતું. પોતાના જીવનની જાનજાની હોળી કરીને તેમણે પોતાનો જીવભાવ ઈશ્વરને સમર્પણ કર્યો હતો. આટલું કર્યા છતાંય પ્રભુ દયા કરતો નથી એવું જણાઈ આવતાં તેમને ઘણું દુઃખ થયું. તેમણે ઈશ્વરને હાંક મારવા માડી, વિલાપ કર્યો; સર્વનાશના દુઃખથી તેમનું હૈયું કાટવાની તૈયારી કરતું હતું તોય ઈશ્વરને દયા આવતી નથી ત્યારે
Hope long differred maketh the heart sick—
આશા પૂરી થવામાં ઘણું લાંબાવું પડે તો હૈયું દુભાય છે—
એ નિયમ પ્રમાણે તુકારામ ત્રાસી ગયા; કંટાળી જઈ ઈશ્વરને

ગાળ ભાંડવામાં પણ તેમણે ક્યાશ રાખી નહીં; પ્રભુની શરમ પણ તેમની આંખની આડે ન આવી. આખરે, ‘ઈશ્વર જેને ખાતર હોય તેને તે મુખારક, મારી નજરે તે મરી ગયો છે; હવે હું આપઘાત કરીને તેનું પાપ તેને માથે નાખીશ.’ એવું બોલતાં નિરાશાની ટોચે તેઓ પહોંચી ગયા.

મોટી આશા રાખીને, મર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને, કઠણ તપ કરીને પણ ઈશ્વરની કૃપા થઈ નહીં, ‘દેવના સંસાર’ દુનિયામાં દેવ જ નથી, એવી ભાવના થવાથી નિરાશાનું દુઃખ સહન કરવું ઘણું કપરું થઈ પડે છે અને એવા દુઃખમાં ફસાવાથી તુકારાએ વિલાપ કર્યો. અરે, એવો વિલાપ તો એકના એક જ દીકરાના મરણના દુઃખથી કોઈ માતાએ પણ ભાગ્યે જ કર્યો હશે. એ સ્થિતિનું વર્ણન તો કોઈ મોટો કવિ જ કરી શકે. એ નિરાશાની રાત્રિનું પ્રા. રા. દ. રાનડે એમણે નીચે પ્રમાણે દરેક વર્ણન મનન કરવા યોગ્ય છે.

ભક્તિમાર્ગમાંની નિરાશા : સૂર્યોદય પહેલાની રાત

‘સાધકદશામાંના ભય કર વિશ્વોનો અનુભવ દરેક સાધકને હોય છે. નાના પ્રકારના વિકલ્પો અને વિકટ પ્રસંગોને લીધે અનેક પ્રકારની શકાઓ સાધકના મનમાં ઉદ્ભવે છે. અને મૃગજળ પ્રમાણે સાધ્ય આવે ને આવે હોવાનું જણાવાથી નિરાશા નીપજે છે. એ નિરાશાની સ્થિતિ આત્મરૂપ સૂર્યના ઉદય થવા પૂર્વેની ગાઢ અધકારવાળી રાત્રી હોય છે. એ સ્થિતિમાં જાગતો રહી સૂર્યોદય થવાની રાહ બેતો જે બેઠો હોય છે તે જ પોતાનું ધ્યેય સાધી શકે છે, તોપણ એ સ્થિતિમાં કોઈનેય મનમાં તો ભયકર ગડમથલ ચાલતી હોય છે. એ વાત તુકારામના અનુભવ પરથી જણાઈ આવશે.’

તુકારામ વચનામૃત : પ્રસ્તાવના (પા. ૮)

આ કપરી નિરાશાની અવસ્થા, એટલે કેટલાક પ્રમાણમાં ઈશ્વરની કૃપાથી અને સાક્ષાત્કારના સુખનો અનુભવ થયા પછી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. શૃંગારિક કાવ્યોમાં, ‘મને આશા આપીને હવે શા માટે દેસાવે?’ એવાં વચનો મળી આવે છે. પ્રિયજનના બોલવા અને વર્તવા પરથી આનંદ જણાતાં આશા પેદા થયા પછી તે જ્યારે પાર ન પડે ત્યારે એવા ઉદ્ગાર નીકળે છે; અમથા નીકળતા નથી. તેવી જ રીતે, પરમાર્થમાં પણ હે પ્રભો! તે પ્રથમ મને ચસકો શા માટે લગાડ્યો?’ એમ તુકારામે કહ્યું છે. એક શ્રેષ્ઠ ભક્ત તરીકેની તેમની કીર્તિ જગતમાં ફેલાયેલી હતી એ ઉપરથી પણ, તુકારામ સાધક દશામાં ખૂબ આગળ વધી ગયા હતા એવું જણાય છે. તેઓ પોતે પણ ભક્ત તરીકે ફેલાયેલી પોતાની કીર્તિ ખોટી છે, જમવાળી છે, એમ કહેતા હતા. પણ એ વાત જુદી છે. એ દષ્ટિએ જોતાં, એ અવસ્થા સાક્ષાત્કારની શરૂઆત પછીની હોવી જોઈએ. કેટલાક પ્રમાણમાં સાક્ષાત્કાર થયો, તે વિષેનો આનંદ મેળવ્યો, ઈશ્વરની પૂર્ણ કૃપાથી આશા જણાવા લાગી, પણ તે પૂરી થવાની સંભાવના ન જણાય ત્યારે એવી નિરાશાયુક્ત મનઃસ્થિતિ ઊપજે છે, એ જૂલવું ન જોઈએ. સાધકાવસ્થાના આરંભમાં તેમ થવું શક્ય નથી. એટલું જ નહીં, પણ આ નિરાશાની સ્થિતિમાં પણ, નામ-સ્મરણ વગેરે સાધન કરતી વખતે સાક્ષાત્કારનો આનંદ સાધક અનુભવે છે; પણ તે સાક્ષાત્કાર ઉચ્ચ કોટિનો હોતો નથી; તે હાયમ માટે ટકતો નથી અને એ અપૂર્ણપણાની જાણ થવાથી એ આનંદથી સાધકના મનને સંતોષ થતો નથી. સારી સ્થિતિના કોઈ એક માણસને પોતાના પુત્ર અથવા પત્નીના મરણથી દુઃખ થાય છે ખરું; પણ ઈષ્ટ મિત્રોની મુલાકાત,

કીર્તિનેા લાભ, દ્રવ્યપ્રાપ્તિ અને પોતાનાં બીજાં બાળકોના ભાવી દુઃખનની ઉત્તતિના ખ્યાલથી તેને સુખ લાગે છે. માત્ર એ સુખ સાથે મરણ પામેલા પુત્ર, અથવા પત્નીના દુઃખના તીવ્ર જ્ઞાનને લીધે ગમે તેવા સુખથી થોડા વખત માટે પણ તેને પૂર્ણ સંતોષ થતો નથી; મન પર દુઃખ અને નિરાશાનાં વાહણ આખો વખત છવાયેલાં રહે છે. તેવી જ એ નિરાશાના અધિકારમાં સાધકની અવસ્થા હોય છે. ઉચ્ચ કોટિના સાક્ષાત્કારની અને અખંડ આનંદની ભૂખ અનિવાર્ય બનતાં તેમાંના અનુભવ અને આનંદ પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ આનંદ અપૂર્ણ જણાય છે અને નિરાશાની વેદના મનને સતત થયા કરે છે, એમ જણાય છે.

ભક્તિ કરીને તુકારામને શું મેળવવું હતું એનું થોડુંક અવલોકન કરીને, તે પછી તેમની નિરાશાની અવસ્થાનો વિચાર કરીશું. તુકારામને નીચે જણાવેલી વાતની ચિંતા ચતત લાગેલી હતી. પ્રભો ! મારા પર કૃપા કરશે કે ? મારો ઉદ્ધાર થશે કે ? મારા પાછલાં કર્મો અને પાપપુણ્યો મટી જશે કે ? ભુદ્ધિ સ્થિર રહીને મેં અખત્યાર કરેલો માર્ગ ક્યારે પૂરો થશે ? હું પ્રભુનાં ચરણોને લેદું, મારો કંઠ ગદગદિત થાય. એ સુખ જોઈને મારી આખોને ટાઢક વળે. લાલા એવું પુણ્ય મારા નસીબમાં છે ખરું ? મારી વાસનાને કેવાં ફળો આવશે ? પ્રભુનાં દર્શન થયા પછી તેની કૃપાથી બધાં માણસો પ્રહાર્ય થયાનું હું જોઉં, અને તે અપાર આનંદ લોગવવો, કામાદિ છ શત્રુઓના તડાકામાંથી છટી જઈ, ક્ષમા, દયા, શાંતિ વગેરે મારા અંગમાં નિવાસ કરે. અગ્નિ જેવાં તેજસ્વી, વિવેક અને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય અને એ બધા પર નવધા ભક્તિનો સુકુટ ચઢે; એવું ભાગ્ય પ્રાપ્ત થવા માટે

તુકારામ દેવને વીનવતા હતા. ઈશ્વરના ચતુર્ભુજરૂપતું દર્શન થયા વિના ઉપર જણાવેલા સઘળા લાભો પ્રાપ્ત થઈ પૂર્ણ સંતોષ મળવાનો સંભવ ન હતો; એટલા માટે દેવનાં દર્શન તેમજ સ્પર્શ અને તેમની સાથે વાતચીત કરવાની તાલાવેલી તેમને લાગેલી હતી; અને ‘અગાઉ અંતોની ભાવનાના બળને લીધે તું અનંત હોવા છતાં નાનો થયો હતો તેવો જ અત્યારે પણ થા અને સચુષ્કરૂપે મને દર્શન આપ, પછી હું તારી સાથે વાત કરીશ અને તને ભેટીશ,’ એવી કાંકણી ભરી વિનંતિ તેમણે ઈશ્વરને કરી, એ બધી વાતનો અનુભવ થયા પછી જ તેમને પૂર્ણ સંતોષ થઈ કૃતાર્થતા જણાનાર હતી. અને તેમ થવામાં વિલંબના વધવા સાથે નિરાશા પણ વધતી ચાલી.

ભારી વાસના પૂરી કર

કાય મી સદ્ગુણ પાવેન । કૃપા કરીલ નારાજાન ॥

કાય હૈં સ્વર્ગલ કર્મ । પારપર્તીલ વર્માધર્મ ॥

કાય સ્થિર રાહેલ બુદ્ધિ । કાહી અરિષ્ટ ન ચેલ મર્ધી ॥

ધરીલ તેં જાઈલ સિદ્ધિ । શેવટ કથીં તો મત્ર ન કરે ॥

ઐસેં પુણ્ય હોઈલ ગાઠી । પાલીન પાયાં દેવાચે મિટી ॥

મગ તો વુદ્ધવાટીલ જગજેટી । દાદ્યેન કઠી સદ્ગદિત ॥

કાય હે નિવર્તાલ કોહે । મુઝ તેં દેલ્નિ સોહહે ॥

સચિત વૈસેં ન કરે । હોર્તાલ કોહહે વામનેસી ॥

ઐસી ચિતા કરી સદા સર્વકાલ । રાત્રદિસ હેચી તરુમરુ ॥

તુકા મ્હણે નહીં આપુરેં બલ । જેણેં પઠ પાવેન નિષ્કલેસી ॥

ઐસેં મામ્ય વડેં લાહાતા હોઈન । અવધેં દેસેં જન મદ્દસ્ય ॥

મગ તયા મુઝા અત નહીં પાર । આનદે સાગર હેલાવતી ॥

શાન્તિ, શમા, દયા મૂર્તિમત અંગી । પરાવૃત્ત સર્ગો કામાદિકાં ॥

વિવેકસહિત વૈરાગ્યાચેં કર । ધનપન્થિતો જ્વાલ અમિ રસા ॥

મક્તિ નવવિધા મન્નશુદ્ધ વરી । અલ્પાસત્રી મુગટ મળી ॥
તુલા મ્હને માણી પુરવી વાસના । કોળ નારાયણા તુજવોળ ॥

સમ્પ્રાપ્તે સમાધાન । નવ્વે દેરિત્યા વાચૂન ॥
રૂપ દાસની રે આત્મા । સદૃશમુજાત્યા મહિતા ॥
શરત ચક્ર પદ્મ ગદા । ગદ્ગદાસહિત ચે મોવિદા ॥
તુલા મ્હને વાન્દા । મૂઠા સાગરી મયના ॥

ભાવ પહેં ફેરતા જ્ઞાનાસી લહાન । માર્ગે સતી ધ્યાન વર્ણિયેલે ॥
તેં મજ ઉચિત કરૂનીયા દેરા । દાસના ક્ષણ માયના ॥
પાહોનીયા દોહા ચોરેન મી ગોષ્ઠી । આત્મિગુની મિકી દેહન પારી ॥
તુલા મ્હને ઉત્પલિત રે વાસના । પુરવી નારાયણા આતે માણે ॥

હવે તુકારામની પ્રભુને મળવા માટેની વધતી જતી ઉત્સુકતા, ભેટો ન થવાથી જણાતો તીવ્ર ઉદ્વેગ, પ્રભુના નિષ્કુરપણાની ચીઠ અને ખિજવાટ વગેરે ભાવનાઓનું વિગત વાર વર્ણન, ઈશ્વરને ઉર્દશીને તુકારામે કરેલા સ્વગત ભાષણ ના રૂપે, કરવાનો પ્રયત્ન અહીં કરવામા આવ્યો છે. પાછલા પ્રકરણમા આ જ સ્વગત ભાષણનો આધાર લીધો હતો. તુકારામ ઈશ્વરને કહે છે :

‘નારાયણ ! મારું મન ઉતાવળુ થઈ તારી રાહ જુએ છે તારા ચરણોનું સ્મરણુ થઈ એઠસરખી તને મળવાની અધીરાઈ જાગી છે. હવે તુરત આવી મને ભેટ હે વિકૃલ ! તમે મને અપનાવ્યો નથી ત્યાં સુધી ભક્તિને બહાને ભવનદી તરીને પાર જઈ શકાશે નહીં. સાગેલે તૂબડેથી કેણુ તરી શકે ? લોકો મને ભક્ત કહે છે, પણ તારો પ્રેમ મારે વિષે નથી. પ્રભો ! મને શા માટે વ્યર્થ ચલિત કરે છે ?

પુણ્યશ્રાવણી ગોવાળિયાઓને તારા દર્શન થયા તે જ પ્રમાણે મને પણ થાય, એટલા માટે મારો જીવ તલસે છે.

તારાં દર્શનથી તારું ઉત્તજવળ સુખ ભેનારાઓને મળતું
સુખ કેવું હશે ? તું આવીને મને, આલિંગન આપીશ એવું
મને હંમેશાં લાગ્યા કરે છે.

ક્ષણક્ષણા જીવાં વાટતસે સતી । આઠવતી ચિત્તીં પાય દેવા ॥

ચેંદે વો, ચેંદે વો, ચેંદે લવલાહીં । આલિંગૂની વાહીં ક્ષેમ દેઈ ॥

ઉતાવીલ મન પથ અલોકી । આઠવે તેં ચુની વાય જાલી ॥

તુકા મ્હણે માદ્યા જીવીજ્યા જીવના । ધાલી નારાયણા ઉઠી વેગીં ॥

નાહીં તુમ્હી કેટા । અગીકાર તો વિદ્રા ॥

સોંઘેં ન પવોજે થદી । માદ્યા ફુટકી સાગદી ॥

પ્રેમ નાહોં ભંગીં । મલેં મ્હણવંલેં જગીં ॥

તુકા મ્હણે દેવા । મજ વાયા વા ચાલવા ॥

કૈસા તૂ દેવિલા હોસીલ મોપાલીં । પુણ્યવંતોં હોલીં નારાયણા ॥

તેણેં લોમેં જીવ જાત્રાસે થરાહી । આમ્હી એસી જોઢી વડેં લામો ॥

અસેલ તેં કૈસેં દર્શનાચેં મુક્ત । અનુભવેં શ્રીમુલ અનુભવિતા ॥

તુકા મ્હણે વોટેં દેસી આલિંગન । અવસ્યા તેં ક્ષણાં હોત અસે ॥

મને લાક્ષ્મીની પંક્તિમાં બેસાડ

શિષ્ટ પુરુષોને મળેલા સુખના અનુભવનું સ્મરણ થતાં
તે સુખ મેળવવા માટે મારા જીવ તલસે છે. હવે માન
જીવનું બલિદાન લઈને મને સંતોની પાથરીએ લઈ જા
અનુભવ વિનાના માત્ર કોરા શબ્દો મારે મોઢે શા માટે
બોલાવ્યા ? પ્રભો ! હવે હું નિર્વાણ લાવી વળ્યો છું. કાંઈ
બાકી રાખતો નથી, ઉદ્ધવ અને અકૂર વગેરે લાક્ષ્મીને તેં દર્શન
આપ્યાં છે તે જ પ્રમાણે મને તારા શ્રીસુખ અને ચરણોના
દર્શન આપ. તે માટે મારું મન અધીરું થયું છે એટલા
માટે મારા મનના કોડ પૂછું કર. તારું શંખ-ચક્ર-ગદા

ધારણ કરેલું ચતુર્ભુજ સ્વપ્નમાંય મને કેમ દેખાતું
નથી ? પ્રભો ! કાંઈ નહીં તો, સ્વપ્નમાં પણ મને દર્શન આપ.

ચેઈલ અતરા શિષ્યને અનુમ્મવ । તઢમલેં જીવ તયા સુસા ॥
આતા માક્ષા જીવ ધેઠ્ઠનીયા વર્તી । વૈસપાવેં ઓઢી સતાચીયા ॥
વિસ્તારિલી વાવા, ફલેવીળ વેલ । કરડેચ ચાલ ફોસ વાક્ષે ॥
તુકા મ્હણે આલેં નિર્વાળાચ વરી । રાહો નેરી ડરી નારાયણા ॥

ઉદ્ભવમ્કરાણી । આળીક વ્યાસમવગ્નિ ॥
રક્તમાગદપ્રહાદાસી । દાવિલેં તેં દાવગા ॥
તરી મી પાહેન પાહેન । તુક્ષે ધીમુલ્લ ચરણ ॥
ડતાવીઠ મન । તયાવારણેં તથે ॥
તરી તૂ બનાવાયા દાતા । માળનીયા શરણાગતા ॥
તુકા મ્હણે આતા । વાઢ પુરવી હે માક્ષે ॥

સ્વપ્ન હી તૂ કેસા ન પડસી ઢોઢા । સુદર સાવઢા ઘવપવીત ॥
ચતુર્મુજ રુઢે માઢા એકાવઢી । કસ્તૂરી નિઢઢીં રેસિયેલી ॥
શક્ત વક્ત ગદા રુઢે વૈજયંતી । કુડલેં તઢ્ઠમતીં શ્રવણીં દોન્હીં ॥
તુકા મ્હણે સ્વપ્ન આતા દાવી પાય । પાડુરગે ગાય શૃપાવતે ॥

તારા દર્શન થયા નથી, તારી કૃપા થઈ નથી તોપણ
તે ભારી કીર્તિ વધારી છે, પણ તે બ્યર્થ છે, તે તો તાવથી
પીડાતા કોઈ દરદીને મિષ્ટાન્ન ખવડાવવા જેવું અથવા તો
મહદાને શણગારવા જેવું છે. તુ ભારી આવી ક્ષેત્રી કેમ
કરે છે ? પાડુરગ ! મારો પહેવાનો અનુભવ હવે મારામાં
રહ્યો હોય એમ લાગતું નથી. નફે થવો તો બાબુએ
રહ્યો પણ મૂડી જ ઘસાતી ચાલી છે. મને મોટાઈ મળવાના
હેતુથી બીજાં-જોનાં છિદ્ર ચોધુ છું, તેમને ખરુખોટું કહું
છું. પ્રભો ! હવે મને તારા ચરણોમાં કઈ રીતે સ્થાન મળશે

તે હું બળતો નથી. પુરાણોમાની જ્ઞાનવાર્તાઓનો વિચાર કરતા મન બેચેન થાય છે. હું ઇદ્રિયોના તડાકામાં સપડાયો છું. વિષયોથી મારું મન રંગાયું છે. હે અનન્ત ! હવે બે તું મારો ત્યાગ કરીશ તો હું ક્યાયનોય નહીં રહું.

પોટોં ફૂલ અંગીં ઉડી ચઢનાચી । આવઘી મુગાચી કોળ તયા ॥
 તૈસેં મજ કાં ગા કેલેં પઢરીણયા । સૌંવિક હા વાયા વાઢવીઝા ॥
 તુકા મ્હણે મઢેં શુગારિલેં વરી । તેચિ જ્ઞાલી પરી મજ દેવા ॥
 માગેં જૈસા હોતા અંગીં અનુમવ । તૈસા એક ઠાવ નાહીં આતાં ॥
 ઈસેં ગ્વાહી મન માણેં મજપાણીં । તુટી મુદલેસી દિસે પુઢેં ॥
 પુર્નાલાંચે મના આળી ગુણદોષ । પૂજ્ય આપળાસ કરાવયા ॥
 આતાં મીં અનન્ય ચેધેં અધિકારી । હાર્દન કોળેંપરી નેળો દેવા ॥
 પુરાણીંચે અર્થ આણિતાં મનાસ । હોય જ્ઞાસાવીસ જીવ માષા ॥
 ઇન્દ્રિયાચીં આમ્હીં પાગિલોં અકિતેં । ત્યાંચે રંગીં ચિત્ત રણલેસેં ॥
 તુકા મ્હણે જરી મોકલીસી આતાં । તરી મીં, અનન્તા વાયા ગેઝોં ॥

લક્ષિતનેા ઢોંગ કરું છું; તારો પ્રેમ મારામાં નથી

હે નારાયણ ! હું મહાપાપી છું. ચાકરીમાં ગફલત કરનારો છું. લોકો પાસેથી હું સેવા લઉં છું. મને સખ કરો. મારું અપમાન થવા દો. ઇશ્વરેય નહીં, ને સસાર પણ નહીં, એમ બન્ને પક્ષે ચોર થયો છું. હું તારો દાસ ઠહેવાઉં છું, પણ મારામાં અંદર અને બહાર, બે જુદા જુદા ભાવો છે, ઉપર ઉપરથી તો ગાર્હ, નાચીને લક્ષિત કરવાનો ઢોંગ કરું છું, પણ અતઃકરણમાં પ્રેમ નથી દલમાં દૂળી ગયો છું. તને પ્રાપ્ત કરવાનું રહસ્ય હું બાણી શક્યો નથી. આયુષ્યરૂપી પૂજ્ય માત્ર ઝોછી ને ઝોછી થતી જાય છે. આ દશામાં તારા આધાર વિના આગળ બોલી શકાય

તેમ નથી. પ્રેમરસની મારામાં વૃદ્ધિ થાય નેવું કાંઈક કર. તારે પ્રેમ લગાડીને લક્ષિતના લાવની સીમાવૃદ્ધિ થવા દે. કેરા શબ્દોથી જ વાણીને મહત્તા આપીશ નહીં. મારા પર તારી કૃપા થવા માટે હું તને વીનવું છું.

પાપાંત્રી મી રાણી । સેવાચોર પાપમાર્ગો ॥

કરા દલ, નારાયણા, । માફ્યા માનાંત્રી સંકળા ॥

જના હાર્તો સેવા । ઘેતો લડપળે દેવા ॥

તુમા ના સસાર । તુજા દોન્હીકડે ચોર ॥

મ્હણવિતો દાસ ત નાહીં કરણી । આત દોન્હી વરી મિત્ર ભાવ ॥

ગાતો નાચતો તેં દાસવિતો જના । પ્રેમ, નારાયણા, નાહીં અર્ગી ॥

પાવિજે તેં વર્મ ન કલે તેં વાહીં । ઘુડાલોં યા ઢોહીં દમાર્ચીયા ॥

ભાડવલ કોલેં હાર્તોહાર્તી નેલે । માપ યા લાગલેં આયુષ્યાસી ॥

કાહીં આધારાવાચૂન । પુંડ ન ચલેં વચન ॥

વાલેં એસા રસ । કાહીં કરાવા સૌરસ ॥

મક્ષિમામ્ય સીમા । યાવા જાહોર્નયા પ્રેમા ॥

કોરબ્યા ઉત્તરી । નકો ગૌરવૂં વેરારી ॥

કરી વિજ્ઞાપના । તુજા પ્રસાદાંત્રી દાના ॥

ઉપર ઉપરથી મેં ઢાંગ તો કર્યો છે, પણ અતરમા ત્યાગ ઉદ્ભવ્યો નથી. બાગૃત દશામાના અનુભવ સ્વમાવસ્થામાં બૂલી બાઉ છું. દુનિયાદારીમાથી બહાર પડ્યો નથી. પહેલાના જ વ્યવહાર કરતા રહ્યો છું, પણ મારા ગુણદોષ તું શું જોયા કરે છે! હું પાપોનો પુજ છું તેથી તું પાપન કરનારો છે માટે તારી માથે મુજ અધમનો સંગ થયો છે. જોડે મેં તો મારો પતિતપણાનો ધર્મ બાળવી રાખ્યો છે, પણ તારે તારો પાપન કરવાનો ધર્મ બાળવાનો છે. મને

નષ્ટ થનારું દાન આપનાર દાતાનો શો ઉપકાર ? રડતા બાળકને છોડી જનારી માતાની મહત્તા શી ? પ્રભો ! કીર્તિ વધારનારો ધર્મ એવો ગહન છે. તે કરવાથી જ તારી કીર્તિ વધશે. હે કૃપાવંત ! તું યોગ્ય અને ઉચિત દાન આપનારો છે, તો પછી હું હાક મારું છું ત્યારે મારી પાસે કેમ દોડી આવતો નથી ? શું તારામાં બળ, બુદ્ધિ, શક્તિ-કાંઈ જ નથી કે ? તું વિશ્વભર છે તો પછી મારું અંતઃકરણ તારા વિના ખાલી કેમ છે ?

નાહીં ગાલેં મકિસુલ્લ અનુમવા । તો મીં જ્ઞાન, દેવા, કાય સાગો ॥
 નસાવેં, જી, તુમ્હી કાહી નિશ્ચિતીનેં । માક્ષીયા વચનેં અમેદાચ્યા ॥
 એકાએકીં મન નેહી સમાધાન । દેલિલ્યા ચરણ વાચૂનીયાં ॥

સરેં અલેં જ્યાવેં દાન । સ્વાચે કોણ ઉપકાર ॥
 નકા વાદ્દ એસેં કાવેં । દેઈં વો સાવેં, વિઠ્ઠલા ॥
 રડત મારેં સાઢી પોર । તે કાય થોર માડલી ॥
 તુકા મ્હણે કીર્તિ વાદે । ધર્મ માટે તે બેસે ॥
 ઉચિતાચા દાતા । કૃપાવતા તૂ અનતા ॥
 કા રે ત વાલિસી ઘાવ । તુમે ઉચ્ચારિતા નાવ ॥
 કાય યલ્લ યુક્તિ । નાહીં તુમે અગીં શક્તિ ॥
 તુકા મ્હણે તૂ વિશ્વમર । આસ મારેં કાં જતર ॥

હે પાડુરગ ! તું પતિતપાવન છે એમ મેં લોકોને પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક કહ્યું છે તે શું ખોટું કરશે ? મારી તે પ્રતિષ્ઠા સાચી કરી બતાવ, મારે બીજા કોની આગળ જઈ કાકલૂદી કરવી ? હું માત્ર તારા ચરણોને ઓળખું છું. હું ત્યાં જ સુખી થઈશ. મારી ઇદ્રિયોને જો મને વિષયોમાંથી પાછી વાળતાં આવડતી હોત તો, અને હું તેનના સંકંબમાં ન સપડાયો

હોત તો તારો દાસ શા માટે કહેવડાવત ? નિરાંત છવે બેસી રહ્યો હોત. ઇંદ્રિયોના સયથી તારું ચરણ અહું, પણ તે મારી આશા પાર ન પાડી. હવે તારી મોટાઈ ક્યાં રહી ? અગાઉ પોતાના તપના પ્રભાવથી ભક્તોનો ઉદ્ધાર થયો અને તેમના તપના ફળરૂપે તેં તેમને તાર્યા, એમાં તેમના પર કઈ કૃપા થઈ ? તારા તે અનન્ય ભક્ત હતા અને તેથી તું તેમનો અનન્ય થઈ રહ્યો. મારા જેવા નિષ્ફળતાને પામેલા કોને તેં તાર્યા છે ? 'પતિતપાવન' નામ પ્રમાણે તારાં કામ નથી, એ વાત ધ્યાનમાં રાખજે.

કાપ માણા પળ હોઈલ ઇટિકા । બ્રીદાવલી લોકા દાવિલી તે ॥
 ચરી કરૂનીયા વેઈ માણી આઝી । ચેલની કુરવાઝી, પાઙુરગે ॥
 આળીક મ્યા કોળા મ્હળવાવેં હારીં । નચે કાકુલ્લી દુજીયાસી ॥
 તુકા મ્હણે મજ ચેયેંની ઓઝ્ઝી । હોઈન તો મુસી પાયાપાસી ॥
 માણોં મજ જાતોં આવરલીં, દેવા । નવ્હતા યા ગોવા ઇન્દ્રિયાચા ॥
 કાસયા મી તૂજા મ્હળવીતોં દાસ । અસતો ઉદાસ સર્વભાવેં ॥
 મયાચીયે મેળેં ધરીયેલી કાસ । ન પુરતાં આસ કચ ધોરી ॥

x x x

તરલે તે મારોં આપુલીયા સત્તા । કર્માઈ અનતા કરૂનીયા ॥
 ડસળેં ફડિતા ધર્મે તથેં કોળ । ત તુજ અનન્ય તુમ્હી સ્યાસી ॥
 મજ એજા કોળ સાગા વાયા ગેલા । તો તુમ્હી તારિલા પાઙુરગા ॥
 તુકા મ્હણે નામાસારહી કરણી । ન દેહેંની મનીં સમજાવેં ॥

કંઠાળશેા તોય હું તમને છોડનાર નથી

અમે ભક્તો જો કંઠાલ અને લાચાર જણાઈશું તો વેદો ખોટા ઠરી લજવાશે. સતોના વચનો નિષ્ફળ નીડવશે. વેદો અને સતોએ જણાવ્યું છે કે તું ભક્તોની વહારે ધાય છે

નહ થનારુ દાન આપનાર દાતાનો શો ઉપકાર ? રહતા
 બાળકને છોડી જનારી માતાની મહત્તા ગી ? પ્રભો ! કીર્તિ
 વધારનારો ધર્મ એવો ગહન છે તે કરવાથી જ તારી કીર્તિ
 વધશે. હે કૃપાવત ! તુ યોગ્ય અને ઉચિત દાન આપનારો
 છે, તો પછી હું હાક મારું છું ત્યારે મારી પાસે કેમ દોડી
 આવતો નથી ? શુ તાગમા બળ, બુદ્ધિ, શક્તિ-કાંઈ જ નથી
 કે ? તુ વિશ્વભર છે તો પછી મારું અત કરણ તારા વિના
 ખાલી કેમ છે ?

નાहीं थालें मक्तिमुख अनुमदा । ता मा ज्ञान, देवा, काय सागों ॥
 नसावें, ची, तुम्हीं काही निर्वितीने । मापाया वचनें अमेदाया ॥
 एकाएकी मन नही समापान । देखित्या चरण वाचूनीया ॥

સરે બસે યાચે દાન । ત્યાંને કાળ ઉપકાર ॥
 નવા વાદ્દ એસે કાચે । દેઈ વો સાચે, વિઠ્ઠા ॥
 રટત મારે સાદી પાર । ત કાચ થાર માડલા ॥
 તુકા મ્હણ કીર્તિ વાટે । ધર્મ ગાદ ત એસે ॥
 ઉચિતાચા દાતા । કૃપાવતા તૂ અનતા ॥
 વાં રે ન ધાગ્તિસી ધાવ । તુપ ઉચ્ચારિતા નાવ ॥
 કાચ વડ યુક્તિ । નાહી તુમે બગી શક્તિ ॥
 તુદા મ્હણે તૂ વિશ્વભર । ગાસ માંસે વાં બતર ॥

હે પાડુરગ ! તુ પતિતપાવન છે એમ મે દોડોને
 પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહ્યું છે તે શુ ખોટું કર્યો ? મારી તે પ્રતિજ્ઞા
 સાચી કરી બતાવ. મારે બીજા દોની આગળ જઈ કાકલૂદી
 કરવી ? હું માત્ર તારા ચરણોને ઓળખું છું હું ત્યાં જ સુખી
 થઈશ મારી ઇદ્રિયોને બે મને વિષયોમાથી પાછી વાળતા
 આવડતી હોન તો, અને હું તેમના મકબલા ન સપડાયો

હવે પણ મારે માટે એવી જ રીતે જોવાવો જોઈએ. મારી ટેક નિષ્ફળ નીવડી અને માત્ર શ્રમ જ લાગે આવ્યો. પાંડુરંગ ! તે મારાં દયાં લાડ પૂર્યાં છે ? મને કયો સતોષ આપ્યો છે ? સ્વપ્નમાં તારા દર્શનની ઝાંખી થતી નથી. ચોખ્ખું હૃદયમાં શી ફિકર છે ? હવે તો બક્ષત કહેવડાવવામાં શરમ આવે છે. તું મારે ત્યાગ કરશે એવી હવે હૃદય તરફ છે. તું અનાથનો નાથ છે એવી તારી કીર્તિ અને બિરદાવણી શાને વધારી મૂકી છે ? તું અનાથનો નાથ નથી, એવી હું દાંડી પીટીશ. પછી સંતોને હજી રીતે ચોડું દેખાડીશ ?

તે વાત ખોટી ઠરશે અને તારી સેવાનો સંપ્રદાય લાંગી પડશે. પ્રભો ! તમે અમને બૂલી ગયા હશે પણ અમારા બકવાદના શ્રમને અમે બૂલી ગયા નથી. પતિતપાવનનું બિરુદ તેં ધારણ કર્યું છે પણ તેવી તારી કરણી નથી, એનો શો જવાબ આપે છે ? હું પૈસાનો લોભી નથી; તું ગમે તે બહાનેથી મને દૂર દૂરી શકનાર નથી. મારું અભિમાન અને મારા પ્રાણ તારા પરથી ઓવારી નાખીશ. તમે અમારાથી કંટાળો તોય અમે તમને છોડી શકીએ તેમ નથી. અમે અમારો જીવ તમને આપી દીધો છે. હવે સુખેથી અમારી પાછળ લાગો, તારું શરણ અમારે છોડવું નથી એવો અમારો દૃઢ નિશ્ચય છે.

લાજતી પુરાણે । વેદા ચેક પાઠેં ઉળે ॥

આમ્હી નામાવેં ધારક । કેવિલવાળીં દિસોં રક ॥

બોલિલેં તેં સતી । બોલ વાયાવીણ જાતી ॥

તુકા મ્હણે દેવા । રોકી હે માંદે સેવા ॥

તુમ્હા હોઈલ દેવા પડલા વિસર । આમ્હી તે ઉત્તર ચલ કેલે ॥

પતિતપાવન વ્રીદેં મિરવિસી । ચાન્ના કાચ દેસી જ્ઞાણ, સાંગે ॥

આહાલ મી નન્હે અર્થાચેં મુકેલેં । મલત્યા એજા બોલેં વારેન તે ॥

તુકા મ્હણે વેદ દેઈન સાંઝેં । સહિત અભિમાનેં ઓવાઝની ॥

તુમ્હી કંટાઝાઝા તરી । આમ્હાં ન સોટ્ઝેં હરી ॥

પેલી જાંબેં સાટીં । આતાં મુચેં લાગા પાટીં ॥

તુકા મ્હણ ટાય । ન સાંઝેં હાવિ માય ॥

તમારે મારું રક્ષણ કરવાનું છે તેથી હું મારું બધું બૂલી ગયો છું. તમારે લીધે મંબધાનો ત્યાગ કરી લોક નિંદા વેડી. હવે તમારે ઋણ અદા કરવું જોઈએ. તમારો

ચસકો શા માટે લગાડ્યો? લોકોના જીવ લેવાની તમારા સ્વરૂપની હૃદયકાર્થ તમને ખબર જ છે, એવો ચસકો લગાડીને દર્શન ન આપવાનું દુઃખ અમને દેવા માટે તે આકાર જ શા માટે ધારણ કર્યો? શું કરું? જીવ બેચેન થઈને મૂંગળાય છે, એનું પડતું નથી. અદ્યાંક શૂન્ય-નિર્જન ભાસે છે. જીવ ગભરાય છે. શ્વાસ ભારે થાય છે. હે સઘળું બલ્લનારા પ્રભો! તારાં દર્શન આપી મને શાંત કર.

માફ્યા વઢિલાવી મિરાસી ના દેરા । તુક્તી ચરણસેવા, પાદુરગા ॥
 ઉપરાસ, પારણી રાસિંગ દારવંદા । ફેલા મોગરદા આમ્હાંસાઠી ॥
 વશપરપરા દાસ મી ઝંકિત । તુક્ત મોકલીતા તાજ કોળા ॥
 ફરાવા કંઠાઢ્યા હૈ નદે ઉચિત । આર્ધીચ ના પ્રીત લાવીયલી ॥
 જાળતસા તુમ્હી સ્વાંચે લાગવ । આપુલલે જીવ ઘેતે ઐસા ॥
 કાય મ્હુળનૂની આલેતી આકારા । આમ્હાં ઉઝગરા ફરાવયા ॥
 કાય ફરુ જીવ હોતાં રામાવીસ । કોંડલેપ્રે દિસે ગમેચિ ના ॥
 પઢિલે હૈ દિપે પ્રજ્ઞાઢવી વાંસ । દાટોની રુદ્ધાસ રાહતસે ॥
 તુક્ત મ્હુળે અગા સર્વજાળનીયા । નિશ્ચરે કાયા નીવવાવી ॥

તારી ખાતર મેં મારો રૂ સાર ખાઉયો એ કેમ ભૂલી જાય છે?

હે પ્રભો! અમારા સંસારની અમે ધૂળધાણી કરી લઈ શા માટે એમાં અમે પૂજો મૂક્યો? સઘળી આશાઓ છોડી દઈ, ઉદાસપણે કેને માટે ફરીએ છીએ, એનો વિચાર તમે શા માટે કરતા નથી? મારા પ્રેમરસનો ભંગ તમારાથી કેમ કરાય છે? મેં તમને દેહ અપ્યા છતાય મારી સૂગ ચડાવો છો? એ માટે તમને શરમ કેમ આવતી નથી? સસારપ્રપંચમાથી પાછું વળીને મારું મન તમારા ચરણોને માર્ગે નીકળ્યું છે, મારી એ પુદ્ગિ જો કે ભક્તિને સહાયક થઈ; પણ તમારી

કૃપા પ્રાપ્ત કરી લેવાનું જળ મારા અંગમાં ન હોવાથી નેત્રમાંથી અશ્રુ સરે છે અને હું તમારી રાહ જોઉં છું. પવનને જ તમારે વિષે પૂછું છું. હવે મને લવનદી પાર કરાવવા માટે જલદી આવ. મારાં હથિયાર હેઠાં પડ્યાં છે. હવે તું જ કૃપા કર. અમીનજરે મારા લણી જોઈ મારું હૈયું ટાડું કર; મને ઉપાડીને મારી ભૂળ-તરસ વિષે મને પૂછ-હડપચી બાલીને મારી સમજૂતી કર. મારી આંખ ઉઘાડ, તારાં પીતાંબરથી મારું મોડું લૂછ.

કલાસાઠીં આમ્હી જાહિલા સસાર । ર કરા વિચાર ઐસા દેશ ॥
 કેસે મેળોં તુમ્હાં ફરવતે ઉદાસ । માજા પ્રેમરસ મંગાવયા ॥
 સમર્પની ઠેલો વેહ હા સક્કલ । ધરિતાં વિટલ્લ'ન લજા માજા ॥
 તુકા મ્હણે અવધી મોકલિલી આસ । ફિરતોં ઉદાસ કોણાસાઠીં ॥
 ધહનીયાં સોદ પરતલેં મન । અનુલક્ષીં ચરણ કર્હનીયાં ॥
 દુદ્ધિ જ્ઞાલી સાઘ, પરી નાહોં બલ । અવલોકિતો જલ વાહે નેત્રોં ॥
 વિશેજ્યા કરિતો ધારિયાસી માત । જોડોનિયા હાત વાટ પાહે ॥
 તુકા મ્હણે વેગ કરાવા સત્વર । પાવાવયા તીર મગ્નસીચે ॥
 ભાગલોં ની આતાં આપુલ્યા સ્વમાવેં । કૃષા કરોનિ દેવેં આશ્વાસીજે ॥
 અમૃતાચી દષ્ટિ પાલ્હનિયાં વરી । સીતલ હા કરી જીવ માજા ॥
 પેઈં ઉવલોની પુસે તાનમૂક । પુસી માજેં મુપ પીતામરેં ॥
 શુસાવૂની માજી ધરી હનુવટી । ઓવાહૂની દિઠી કર્હની સાંઘી ॥

તે કલ્યાણકારી દિવસ હું ક્યારે જોઈશ? આયુષ્યની છેલ્લી ધડીએ પણ તારાં દર્શન થવાથી હું તરી જઈશ. મારાં પ્રારબ્ધકર્મો જળી જાય એ હેતુથી હું ઉતાવળો થયો છું. મનમાં અનેક પ્રકારના વિકારોના તરંગો ઊડવાથી હું દુઃખી થઈને તને કરગરું છું. હજી કેટલી કસોટી કરવી છે? તારી

કૃપા થઈ હોત તો અમારાં સુખો દીન ન દેખાતાં તેજસ્વી
 દેખાયાં હોત. અને સુખ પર તેજસ્વિતા દેખાય એ જ તારી
 કૃપા થયાની એંધાણી. પ્રીતિના ચબ્દો નિષ્કળ જતા નથી.
 સત્ય પરખાઈ આવે છે. તેનું પરિણામ ચોખ્ખું દેખાય છે.
 ઉપવાસને અંતે માણસ જેવી ઉત્કંઠા અને પ્રેમથી લોજનને
 લેટે છે તેવી જ રીતે. મને તારા ચરણો સાથે લેટવા દે.
 ધણી દિવસોના વિરહ પછી મા-દીકરાનો લેટે. થતાં તેમના
 હૈયામાં જેવો પ્રેમ ઊભરાય છે તેવો પ્રેમ મારામાં આવવા
 દે. નારાયણ ! મુજ દાસની એ અભિલાષા પૂર્ણ કર.

કઈ તો દિવસ દેલેન મી ઢોલ । કલ્યાણ મગ્ગામગ્ગાવે ॥
 આયુષ્યા શેવટી પાયાસવે મેટી । કાઠવેલ તુટી જાલ્યા તરે ॥
 સરો હે સચિત પદરીચા ગોવા । હતાવીલ દેવા મન જાલે ॥
 પાઠલ પાઠલી કરિતા વિચાર । અનત વિચાર ચિત્તાઅગી ॥
 મ્હળવુની મયામીત હોતો જીવ । મારીતસે કીવ અઘાદામે ॥
 હુ જાન્યા ઉત્તરો આઠવિકે પાય । પાહજે તો કાય અનુની અત ॥

નસતોં કેવિઠ્ઠાણે । કાહીં તુમયા કૃપાદાને ॥
 દેવિ તયાચિ ઓઠહી । ધાલે ટવટવીત મુચી ॥
 વાયા જાત નાહીં । વચન પ્રીતિવેં તેં કાહીં ॥
 તુકા મ્હજે દેવા । સત્ય ચેતે અનુમવા ॥

ઉપાસાશેવટી અઘાસવે મેટી । તેસી મામ્તી મિટી પડો પાયી ॥
 પુરવી વાસના સાન સર્વજાણાં । આમ્હો, નારાગ્રણા, એકિનાંચી ॥
 શ્દુ દિસાં પુત્રા માનમ્વે મેટી । તેમ્રા દાટો બોટી પ્રેમ હમટ ॥

કૃપા વરસાવ, જીવ તરસ્યો થયો છે

તારી રાહ જોતાં મારી આંખો યાકી. તું મારી મા છે
 તો પછી તેં મારો ત્યાગ કેમ કર્યો ? મને કેને આશરે

છોડ્યો ? આપનું મન મારે વિષે કઠોર ચાથી થયું ? હે પાંડુરંગ ! તને આલિંગન આપવા માટે મારા હાથો ઉત્સુક થયા છે. તારાં દર્શન થવા માટે શો ઉપાય કરું ? દેહને કરપત પર કે અગ્નિમાં નાખું ? અત્યગ કરી ઉપવાસ કરું ? જીવ કાઢી નાખું ? કહે ! શું કરું ? હું તારથો થયો છું. મારા પર તારી કૃપાનો વરસાદ વરસાવ. મેં આકાશ બણી મીટ માંડી છે. તમારી કૃપા થવાથી જ મારા પ્રેમનો અંકુર વધવા માંડશે.

વાદુલી પાહતાં શિળલે ઢોલુલે । દાવિસી પાડલે કે વો ઢોલાં ॥
તુ માય માઝલી કૃપેચી સાઝલી । વિઝ્લા પાહિલી વાસ તૂમી ॥
કાં વા મોકલીલે, કોણા નિરવિલે । કઠીળ કેસે જ્ઞાને હૃદય તુમે ॥
તુકા મ્હણે માફ્યા આસાવલ્યા વાજ્યા । તુજ હેમ શાયા પાંડુરંગા ॥
કાય વેદ વાલ્દે કર્વતીં કર્મરીં । ઝઠું મીતરીં અગ્રીમાર્જી ॥
કાય ત્યજું અન્ન કરુની ઉપવાસ । કાય કરુ નાશ આધુવ્યાવા ॥
તુકા મ્હણે કાય કરાવા ઉપાય । ઐસા દેડે માવ પાંડુરંગા ॥
કરાવા વર્વાવ । તૃપામ્લત જ્ઞાલા જીવ ॥
પાહે આકાશાચી વાસ । જાણતા તુ જગચીશ ॥
સયામેં વિસ્તાર । વાઢી જાગે તો બજુર ॥

તારા વિના મને સઘળી દિશાઓ શૂન્ય ભાસે છે. સઘળે બચકરતા લાગે છે. આવા અરણ્યમાં કોઈ મિત્ર નથી. કામકોધાદિ હિંસક ગ્રાણીઓનાં ટોળાં ફરતા દેખાય છે, એટલે ધીરજ રહેતી નથી. આગળ અધકાર છવાયો છે, માર્ગ દેખાતો નથી. શરીરે કાંટા ભોંકાશે એમ લાગે છે. એકલો છું, કોઈની સોબત નથી. અનેક કેડીઓ ફંટાયેલી દેખાય છે. પગલું મૂકવા માટે સરખી જગ્યા નથી, હવે શું કરું ? તારે માટે મારો જીવ ઘેલો થઈને ચારે દિશાઓમાં ડાકેડિયાં મારે છે. કાનોએ તારી મહત્તા સાંભળેલી હોવાથી

તારું સ્વરૂપ જોવા માટે મારાં નેત્રો ઉત્કંઠિત થયાં છે. પ્રાણ વિકળ બની જોયેન થાય છે. તારા ચરણ પામવા માટે હવે કયો ઉપાય છે? તારા દર્શનની તરમથી મેં તારી ઘણી આજીજી કરી. એવી કાંકડૂદીથી જ અનેક સંતોને તારા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થઈ છે. પણ મારાં પાપો તે યોગ આવવા દેતાં નથી. હું વેઠની ભક્તિ કરું છું. ચિત્તને સંતોષ નથી. પાંદુરંગ ! હવે મને ક્યારે વિશ્રાંતિ આપીશ ?

ઔસ કાલ્યા દિશા મજ મિગુન્ઘાળે । જીવલગ નેળે મજ કોળી ॥
મય વોટે, દેસે શ્રાપદાવે માર । નવ્હે મજ ધીર પાંદુરંગા ॥
અચ્ચાર પુરે ન ચલવે વાટ । લાગનીલ લુંટ કાટે અગા ॥
અક્લા નિ સગ કાકની મારગ । મિતો, નવ્હે લાગ ચાગવયા ।

x

x

x

તુજલાગી માક્ષા જીવ કાલા પિસા । અલોકિતો દિશા, પાંદુરંગા ॥
આફલે કાનીં તે દપ લાંચન । દેરામયા સીળ કરીતાતી ॥
પ્રાણ હા વિકલ્લ હોય ફાસાગીમ । જીવનારીણ મલ્લ્ય તવામરી ॥
તુકા મ્હણે આતા કોણ તો ઉપાવ । કરું તુમે પાય આતુડે તો ॥
તલ્લમરું ચિત્ત દર્શનાચી આદા । તદ્દુ અગરીશા ફરણા પેલી ॥
વચનીંવ ધત પારલે સ્વસ્પ । માત્રે નેરી પાર વાગ ચેડ ॥
પેઠીમૈલા કરી મચિનેવમાર । ન પવેચિ જીવ સમારાન ॥
તુકા મ્હણે રૂં દેલીન વિમાંતા । પાંદુરંગે, પાંચ ચેતે મન ॥

તમારી મારી માવેની મુલાકાતની આડે કાળ કાં આવ્યો ? મને દર્શન આપવા માટે તમને શો વિચાર થઈ પડ્યો ? કયું મદદ આવી પડ્યું ? મનમાં શું દેવભાવ ધારણ કર્યો છે ? શું દર્શન આપવા જેવું લાગતું નથી ? મારાં પાપો બગવાન થયા છે કે તું દુર્બળ થયો છે ? મા, વિરૂંવ ! હું ધવો દુઃખી થઈ ગયો છું. પ્રેમભયાં નેત્રે મારા બન્ને જો. મને તારાં સ્વનપાન કરવાની ઇચ્છા છે. આ અલંકારની

ભાષા નથી, પણ સાચો ભાવ છે; એટલા માટે આ શબ્દો બોલું છું. ઉપર ઉપરથી કવિત્વ દેખાડવા માટે રમૂજ ખાતર બોલતો નથી. મારો જીવ કર્તવ્યના ભારથી ચાકેદો છે, તેથી જ આજીજ કરી તારી દયાની ભીખ માગું છું. હું તમારા આંગણમાં દંડવત પ્રણામ કરતો ગળડી પડ્યો છું. મારા પર તમારા ચરણોનું ઉઠક છાંટેા, જેથી મારો તમ દેહ શીતલ થશે.

કા હો વેધે કાલ આત્ર આમ્હા આઢ । તુમ્હાપાર્શી નાઢ કરાવયા ॥
કા હો વિચારાવેં પડલેં સાકરેં । એસેં કાય કોરેં ઉપજલેં ॥
કા હો ઉપજેના ઘાવી ભેસી મેટી । કાય દેત પોટીં ધરિલેં, દેવા ॥
વાપ કાર કિંવા જ્ઞાણસી દુવેલ । માગિલે તેં જલ નાહોં આતા ॥

x

x

x

પાહે મજકહે મરોનીયા દટિ । બહુત દિપુટી જ્ઞાલોં દેવા ॥
કરાવેસ વાંટે જીવા સ્તનપાન । નઠ્ઠે હેં વચન શૃંગારીક ॥
સત્યાસાટીં માણી શબ્દવિવચના । જોડિલ્યા વચનાવેં હેં નઠ્ઠે ॥
તુજા મ્હણે માણી કલ્લવલ્લયાચી કોંવ । માગલામેં જીવ કર્તવ્યામેં ॥
ઘાલેની લોઠળીં પડલોં અગળીં । સિંચા સિંચવળી તીર્થ વરી ॥
વોલ્લવેલ તનૂ હાર્લે શીતલ । જાલી હલ્લલ્લ બાહુ તાપેં ॥*

વિઠ્ઠલ ! હે વિઠ્ઠલ ! હવે દોડી આવ

વિઠ્ઠલ ! હે વિઠ્ઠલ ! હવે દોડી આવ, એટલું બધું મોહું શું કામ કર્યું ? તને વિનવતા મારો સાદ કાટી ગયો. ભયકર ચિંતાના આ ઘોર વનમાં હું ફસાયો છું. જીવ ઘણો દુઃખી થયો છે. તમે મને આલો રાખો છો એમ ભાસે છે. મારે વિષે કૃપાવત કેમ થતા નથી ? મૌન સેવીને તું મારી મશ્કરી કરે છે. ખરેખર તું નીચ છે. તને ભેટવા માટે મારો જીવ, કલાડામાં શેકાતી ઘાણીની જેમ ફૂટે છે. મા ! હવે દોડતી આવ. શાની રાહ જુઓ છે ? તારા વિયોગથી પીડાઉં છું. ઉકળાટ ઘણો વધી પડ્યો છે તે શાંત

૪૨. તારા ચરણો પર હું ક્યારે માથું ટેકવીશ ?

ચેઈં ગા વિઢ્ઢા, ચેઈં ગા વિઢ્ઢા । ગ્રાણ હા ફુટલા આઢ્ઢીતાં ॥
પઢિયેલોં વનોં ચોર ચિંતવનોં । ડગીર ફાં અઢુની લાવીયેલા ॥
તુકા મ્હણે બહુ સુંની વાટે જીવાં । ધરિયેલેં દેવા દુરી દિસે ॥

વિઢ્ઢા વિઢ્ઢા । કઠ આઢ્ઢિતા ફુટલા ॥
ફાં રે કુગાઢ્ઢ ન હોસી । કાય હાજે મજવિસી ॥
તુકા મ્હણે નઢા । અવોલખ્યા તુડ્યા ચેચા ॥

× × ×

તલ્લમઢ્ઢી ચિત્ત પાતલેં ડાપરી । ફુટતસે પરી લાહીચીયાં ॥

× × ×

ઘાવ ઘાલી આઈ । આત્ત પાહતેસી ફાઈ ॥
ધીર નાહીં માસેં પોટોં । જ્ઞાલોં વિયોગેં હિંપુડી ॥
ફરાવેં સીતઢ્ઢ । ઘહુ જ્ઞાલી હઢ્ઢઢ ॥
તુકા મ્હણે ઢોઈ । કધી ઠેવીન હે પાયી ॥

હયાણુ સંતો ! તમને ખબર હોય તો, કહો કે વિકૃત
કયા ગામમાં છે. જે કોઈ મને પાંડુરંગ દેખાડે તેને હું મારો
શુભ અર્પણ કરું. તેના શુભ અને રૂપન વર્ણન કરનારા સંતોને
આલિંગન આપતા મને આનંદ થાય છે. તેનો ભેટો થતો
નથી તેથી ગાય વાછરડાનો વિયોગ થવા જેવું દુઃખ મને
હરધડી થાય છે. ઈશ્વર મારા પર કૃપા કરી મારી લાજ
રાખશે કે ? એ વાત, મને જે કોઈ પણ મળે તેને,
પૂજવાની ઇચ્છા થાય છે. એ કહેનારો કોઈ મળશે કે કેમ,
એની ચિંતા મને થયા દરે છે. નાશવંત શરીર ધડીભરમાં
નાશ પામશે. ગોપીનાથ મને કેમ મુલાકાત આપેના નથી.
હયાના સાગર જેવા સંતો ! તમે તો ઈશ્વરને ખબર આપો
કે, ‘ તુકા અનાથ અને અજ્ઞાન છે, તેનું કોઈ નથી, તેને

તમારા ચરણોમા સ્થાન આપો.' તમે મને તેના ચરણોમા મૂકી દો એટલે તે મારું રક્ષણ કરશે.

કોળેં ગાવીં આહે સમ્મા હા વિઢલા । જરી યમા ગસેલ તુમ્હા કોળા ॥

ગુણરૂપ યાચે વાનીતા યા સતા । મજ ક્ષેમ દેતા સુખ વાટે ॥

સર્વસ્વે હા જીવ ઠેવીન ચરણીં । પાહુરગ કોળી દાવી તયા ॥

તુકા મ્હણે ગાર્હવસા તડાતોરી । તૈસી જાતે ઘડી એકી મજ ॥

પુસાવેસેં હૈંચિ વાટેં । જૈં જૈં મેટેં તયાસી ॥

દેવ કૃપા કરીલ મજ । કાચ લાજ રાહીલ ॥

તુફા મ્હણે ચિંતા વાટે । કોળ મેટે સમેસા ॥

જાયાવેં શરીર જાઈલ ક્ષણાત । કા હા ગોપીનાથ પાવેચીના ॥

તુમ્હો સત સારે કૃપેચે સાગર । નિરોપ હા ફાર સાગા દેવા ॥

અનાથ અજ્ઞાન કોળી નાહીં ચાલા । પાયાંવેં વિઢલા ઠેવી મજ ॥

તુકા મ્હણે ઐસી કરા નિરવળ । મગ તો રક્ષણ કરીલ માહોં ॥

હે વિશ્વના ભુવન ! મૌન કેમ રાખ્યું છે ? મારા સચિત, પૂર્વપુણ્ય, સત્કર્મ, સ્વધર્મ, નિત્યનિયમ વગેરે બધું તું જ છે. તારા કૃપાવચનોની હું રાહ જોઈ રહ્યો છું. દયાનો વરસાદ વરસાવતા કાઈ જવાબ આપ.

તારી કૃપા નથી. તારો ભેટો થતો નથી, તો પછી મારી જાતને ભક્ત કહેવડાવી દુનિયાને બનાવતા રહી પેટ ભર્યાં કરતું કે ? અક્ષરો ગોઠવ્યા કરી કવિતાઓ ક્યાં કરવી ? ભક્તિની ગુંજરી ભરી પોતાનો ઘાવ કરી લેવો કે ? અરે ! એ સિવાય મારા ભાગ્યમા બીજું કાઈ જ નથી કે ? એમ હોય, તો એ પણ એકવાર કહી નાખ, મારો ભવ બેચેન બને છે.

મૌન કાં ઘસિલે જીવાળ્યા જીવના । ઉત્તર વચના દેઈ માફ્યા ॥

તૂ માણે સચિત તુચિ પૂર્વપુણ્ય । તૂ માણે પ્રાચીન પાહુરગ ॥

તું માણે સત્કર્મ તૂ માણા સ્વર્ગમ્ । તૂંચિ નિત્યગેમ નારાયણા ॥
કૃપાવચનાની વાટ પાહતસે । કરુણાવોરસે મોલા કોહી ॥

x

x

x

કાય આમ્હી આતાં પોટની મરાવે । જગ વાઝાવે મજા મ્હૂણ ॥
ઝેસા તરી એક સાંગા જી વિચાર । મહુ હોતો ફાર જાસાવીશ ॥
કાય કવિત્વાની પાલનીયાં રૂઢી । કરું જોઠાજોઠી મજારાની ॥
તુકા મ્હણે કાય ગુણોની ડુકાન । રાહો નારાયણા કરોનિ ઘાત ॥

તારી પાછળ લાગવાથી નાશ થયો

હવે તને છોડી દઉં તો બધી રીતે રૂખી ગયા જેવું
થાય. સગાંવડાલાંએ મારો ત્યાગ કયો છે. લોકોમાં મારી
ફજેતી થઈને હું નફરત કયો. મેં જાતે જ મારો ફજેતો કરી
લીધો, કોઈની આગળ જવા જેવું મોહું રહું નથી. તારે
મજતો ઘણા એટલે તારી પાસે પણ આશરો નથી. જ્યાં
જઈ છું ત્યાંથી પગ પાછો પડે છે; લાભ ક્યાંય નથી. મારું
નસીબ સારું હોત તો આવું દુઃખ જ કેમ પડત ? તમે પણ
મને અપનાવતા નથી. આ બાબત મારી હુનિયાય રૂખી ગઈ
છે. દુઃખ લોગવવાનું કર્મમાં આવ્યું; કાતાતમા ભગવાને
આયુધ્યનું માપ કાઢી જ રાખ્યું છે. હે પ્રભો ! ક્યાંથી તમારી
વઠાઈ સાંભળી તમારી પાછળ લાગ્યો, કોને ખબર ! નહિ તો
આમ બધી રીતે રૂઢ ના થઈ જાત.

માતાં સાંઘ તરી જાનો ન વદરી । સતીસહોદગી મોહુનીનો ॥
જનાવારા મધ્યે સદાજા પાતળ । જાનો નિગમરા મ્હનકનો ॥
કોલાનીયા દારો જાવનામે જાલે । મ્યંવ નિટનિટે આપણાંથી ॥

x

x

x

જેવું જાનો તેવું વજનો મારુંજી । મ દેમિત્રે કોઢો જામ કરી ॥
જરાઈની રેસા અણગી રતામ । તરી થાં દા મમ પાણો મી ॥

મોગ તર ફાલા ચરા મોગના તો । માંદગલ નેતો આયુષ્ય કાઠ ॥

કોઠે તુફી કીર્તિ અર્ધકમી દેવા । મુક્તોં કા જીવા તુકા મ્હને ॥

મારી જાતને, 'તારો છું' એમ કહેવડાવ્યાથી મેં
શું શું શુભાવ્યુ એ વિષેનાં તારાં વખાણ ચાંલળ. મારી
હુનિયાદારી મેં ફના કરી નાખી. કુટુંબની માયામમતા છોડી,
ધનને માટીના ઢેશ જેમ તુચ્છ ગણ્યુ, પોતાનુ કે પારકું
જાણ્યુ નહીં, વધુ શું કહું! દેહ ઉપર પણ ઉદાર થયો; પણ
હવે તારો તોટો થડવાથી હું ઉઘાડો પડી ગયો. તારે નાદે
લાગવાથી કયાંચનો ન રહ્યો. સંસાર છોડ્યો, જીઠવા-એસવાનુ
ઠેકાણું શુભાવી બેઠો. હવે મને તારાથી વેગળો કરીશ નહીં.
હલકા ધણીના દાસ થવા કરતાં મરણું સારું' સમર્થનું કૂતરું
થવું સારું. આમ બોલવાનુ મને કેમ સૂઝ્યુ તેનો, હે પ્રભો !
તમે જ વિચાર કરી બુઝોને !

તુમે મ્હણવિતા કાય નાશ ફાલા । અંકેં યા વિક્રમ કીર્તિ તુફી ।

સમૂલીં સત્તાર ફેલા દેશબદી । સાઢિલી આવડી મમતચી ॥

મૃતિકા પાપાળ તૈસે કેલેં ઘવ । આપલેં તેં કાળ પર નેળોં ॥

તુકા મ્હને ફાલોં વેહાસી ઉદાર । આળીક વિચાર કાય તેવેં ॥

ફાલીં તાઢાતોઢી । અવધી પડલોં ઉઘડીં ॥

મઢ્ઠોં કોળાચી ॥ કાઢા । તુજેં મરલીયા વાઢોં ॥

પાછપલા સંસાર । મોઢલી વૈસમ્યાવી ધાર ॥

આતા મ્હને તુઝા । દેવા અતરેં રાણોં નકા ॥

ધિક જિણેં ત્યાચા સ્વામી હીનવર । મરણ તેં વરેં મલેં મગ ॥

દેશેદેશીં ધાક જયાચ્યા ઉતરેં । તયાચેં કુતરેં પરિ મલેં ॥

તુકા મ્હને હેં કા મુચલેં ઉત્તર । જાળોની અતર બોલ્લયાવેં ॥

તેં મારી પ્રીતિના ભાંગ કર્યો, હવે તને ખુલ્લો કરીશ

જાતે દુઃખ વેઠીને અમે ભક્તોએ તારી કીર્તિ વધારી.
તને નિશ્ચિને દેવ વરીકે કોઈ બોળખતુ નહોતુ. અમે તને

જે તું મને નિરાશ કરીશ તો હું લોકોમાં ચાંડી ખાઈને તારી કીર્તિનો નાશ કરીશ. તારું નામ લેવાનો નથી. તારું કુળ ડુખાડીશ. તારા જેવા સમર્થને પેટે અમારા જેવાનો જન્મ થવાથી તારા નામનો ફગેતો થયો છે. હવે છવ્વન નકામું છે.

ફલોં આલેં બેસેં આતાં । નાહીં સત્તા તુમ્હાંસી ॥

તરીં વીયેં નાહીં નામા । જાતો પ્રેમા સગ્ગત ॥

આઝ એસેં ચેતેં પાપ । વાઢેં તાપ આગ્ગ ॥

તુકા મ્હણે ગુણે જ્ઞાલા । હા વિદ્વલ શક્તિહીન ॥

ફરુની વાહાલી । અવધીં બુઢવીન જોડી ॥

જરીં હોઝનીં ઉદાસ । માઝીં મુઢવિસીં આસ ॥

ચેથેં ન કરીં કામ । મુરેં નેથેં તુમેં નામ ॥

તુકા મ્હણે વુઝ । તુમેં બુઢવીન સમૂલ ॥

સમર્પાચે પોટીં । આમ્હીં જન્મતોં કરોટીં ॥

એસીં જ્ઞાલીં જમીં ફીર્તીં । તુક્યા નામાચીં કમીતી ॥

તુકા મ્હણે જિજેં । ગાતોં ચોટોં જીવણેં ॥

તું ભિખારી છે છતાં તેં વૈભવનો ઢોંગ આજ્યો છે

જે કે બોલવું ઉચિત નથી, પણ મોકે હોવાથી બોલવું પડે છે. બધી દુનિયા તારા નામની બૂમ મારે છે. તું ભિખારી છે, બહાવસલ, ઉદારોનો રાજા વગેરે કેવળ ઢોંગ છે. અમે નિર્લજ્જ હોવાથી ધીર ધરી તારો આધાર માનીએ છીએ; પણ એ આધાર સાચો કરતો નથી. મારી એવા લે છે, પણ કૃપા કરવાની તો વાત જ કરતો નથી. એ ગુ' તને ચોખે છે કે? મને દીનનો પણ દીન શા માટે કયો? તારી શક્તિ જતી રહી છે કે ગુ? મારા અભંગોમાં કે કીર્તનોમાં તારા પ્રેમની મધુરતા વર્ણવું છું તેનો મને અનુભવ થયો નથી. તારો દાસ કહેવડાવવામાં મને શરમ લાગવા માંડી છે. એ

વાત હું વિનોદ ખાતર બોલતો નથી. આ મારા શબ્દોને મશ્કરી માનીશ નહીં; છુવ ઉપર આવીને બોલુ છું. તે ભક્તોને આપેલું દુઃખ જોઈ મારું મન કંકળી ઊઠ્યું છે. વેઠાયુ ત્યાં સુધી વેઠ્યું; પણ હવે જો, હે પ્રભો! આવો ને આવો મને અહીંયા રાખશે. તો તમને ભક્તોના સોગંદ છે.

ન ઘોલાવેં પરી પડલા પ્રસંગ । દાકારિતે જગ તુડ્યા નાવેં ॥
લટિકેંચિ સોંગ માઢિલા પસાર । મિકારી તૂં કરા ફલોં અલેં ॥
નિલાજરી અમ્મહી ફરોનીયા ધીર । રહિલોં આધાર ઘરોનીયા ॥
તુકા મ્હજે કાહોં ન ઘોલસી દેવા । ઉચિત હે સેવા પેસો માફો ॥

કા ગા કેવિલવાળા કેલોં ઘીનાવા ઘીન ॥
કાય તુફી ઘીન શક્તિ કાલીસી દિસે ॥
લાજ ચેતે મના તુફા મ્હજવિતા દાસ ॥
ગોરી નાહોં રસ ઘોલલિયા સારણી ॥
લાજવિલી મારોં સતાન્ની ઉચરેં ॥
વળોં ચેતેં ચોરેં દુજેં એકાવસ્તી ॥
ઘોલતોં નિશુરેં । નમ્હતોં સલગીચી ઉચરેં ॥
માફેં સતાપલેં મન । પાપીડા એકોન ॥
ભંગાવરી અલેં । તોંવરી જાઈલ સોસિલેં ॥
તુજ મક્કાચિ આજ દેવા । જરી તુકા ચેથેં ઠેવા ॥

હશે, તારી આગળ હવે કેટલું બોલવું? મારું નમ્રીખ જોશવર, કે તું મારી આગળ નખજો. ઠયો, એ વાત ખરી. હવે ‘ભક્તોનો સમર્થ રક્ષક,’ ‘પતિતપાવન’ વગેરે તેં ધારણ કરેલાં ગિરુદો, હું તારી પાસેથી છોડાવીશ. દેવ ખોટો છે, ઈશ્વર છે જ નહીં એવું પણ હવે તો મને લાગવા માંડ્યું છે, તારા અસ્તિત્વ વિષે સંશય પેઠા થવા લાગ્યો છે. તારી સેવા કરીને, તું નથી જ એવો મને અનુભવ થાય છે. ઈશ્વર, ધણે અર્પણ હોવાથી તે ક્યાય મળતો નથી. અમને લોકો ઠગે

છે; અમારો પિતા નારાયણ શું ત્યારે મરી ગયો કે? અમે બાળકો, નિરાધાર થયા. લોકોથી અમારે બીલું પડે એ માટે શું દેવને લાજ નથી આવતી? હાં, આપું જગત ઈશ્વરરહિત થઈ ગયું છે, એ જ સાચું.

અસો, આતા કિતી । તુજ યાવેં કાસ્ટની ॥
 માજેં પ્રારબ્ધ હૈં ગાઠેં । તૂ લાપુડેં તયણુડેં ॥
 સોઢવીન આતા । વ્રીદેં તુસીં પઢરીનાયા ॥
 લલિકા દેવ મ્હળતા ઁસા । સઢેહસા યાદત મસે ॥
 એસેં આલેં અનુભગ । મજહી સેવા કરિતા ॥
 તુફા મ્હણે સાઠી નાહોં । દુકે ઠાવોં ચપચપેં ॥
 આમ્હોં ગાજી જન । સરી ફા મેંગ નારાયણ ॥
 જાલોં ધોરટીં નિટલેં । ઠાવ નાહોં ચૂડ આલેં ॥
 આમ્હી જના બ્યાવેં । તરિ ફા ન લાજિજેં દેવેં ॥
 તુજા મ્હણે દેશ । જાલા દેવાર્વાણ ઁસ ॥

ઈશ્વરદર્શન

મારી નજરે તો દેવ મરી પડવાયો છે, પછી જેની ખાતર તે હોય તેને મુખારક. મારી સાથેનો તેનો સંબંધ તૂટી ગયો છે. હું હવે તેનું નામ પણ સેવાનો નથી. તેનાં વખાણ અને વગોવણી પણ ખૂબ કપાઈ. હવે નિરાને બેસી રહીશ. અત્યાર મુખી બહિષ્કાર વધારું જન્મારો શુભાગ્યો. હવે જીવતા રહીનેય શું કરવું છે? વળી મારા નમીબ આગળ દેવ પણ શું કરવાનો છે? મારું જીવન શરમભર્યું થઈ પડ્યું છે. પ્રભો! તું પતિતપાવન છે, એ આગ્રાને વગગી રહ્યો; પણ તું નિષ્કુર થયો છે. હવે મને કોણ અપનાવશે? તે મને નિરાશ કર્યો; તેથી હવે મારો જીવ કાઢી નાખીને

તને હૃત્યા ચોંટાડીશ.’

માझे लेखों देव मेला । असा त्याला मसेल ॥

गोष्टी न करों नाद नेघें । गेलो दोघें खडोनी ॥

स्तुति समवेत निंदा । केला घदा उदह ॥

तुका म्हणें निवात ठेलो । बेचित आलों जीविस्व ॥

कल्लें मासा तुज नहे रे आठव । काय बाज जोर ठेवू आता ॥

तू काय करिसी भाङ्गीय सचिता । म्मि हें अमता झालें जिणें ॥

पतितपावन रहिले ये आशा । अर्क्षोनी ठसा कीर्ति तुझी ॥

तुका म्हणें मार्गी माढिली निरास । करितो जीव नाश तुजसाठी ॥

આ પ્રમાણે આપણે આપણા અગ્રીમ પ્રયત્નો કામે લગાડ્યા; ઈશ્વર ખાતર પોતાનું જીવન ધૂળધાણી કર્યું; પોતાને જીવ તેને ચરણે ધર્યો, પ્રભુને લાકડૂદીભરી વિનંતિ કરી; નિઃકુરપણે તેને વગોળ્યો, છતાંય તે દર્શન દેતો નથી, કૃપા કરતો નથી એણે જોઈને તુકારામને જીવન ચરમભર્યું અને નિરર્થક જણાવા લાગ્યું અને છેવટે પોતાનો જીવ કાઢી નાખી દેવને હૃત્યા ચોંટાડવા મુધીની ભયંઠર નિરાશાએ, તેમનું અંતઃકરણ હડપી લીધું.

‘ઈશ્વરદર્શન ન થવાથી જીવણ નિરર્થક છે!’ એવી ભાવના કરતા બીજી અનન્યપણાની ભાવના તે કઈ? એવી અનન્યતા પેદા થયા પછી દેહભાવ પૂર્ણપણે આધમી જતા દેવની કૃપા થાય છે એવો પોતાનો અનુભવ અનેક સતોએ જણાવ્યો છે, ‘દયાભરી નજરે જોનારો રામ પોતાના ભક્તોની ઉપેક્ષા કરતો નથી’ એવો અનુભવ તુકારામને પણ આ વખતે થયો. પોતાને તેમના દર્શન થવાથી પાપ, તાપ, હેન્યનો નાશ થઈ પરમાનંદ થવાની કૃતાર્થતાનું વર્ણન કર

નારા તેમના સેંકડો અલંગો છે. તેમાંના એકનો અહીં ઉલ્લેખ કરીને આ પ્રકરણ પૂરું કરીશું. ‘સાક્ષાત્કાર’ એ વિષયનો વિશદ વિચાર આગલા પ્રકરણમાં કરવાનો છે.

નિરાશાની રાત્રિનું ઘોર અંધારું નાશ પામી સાક્ષાત્કારના સૂર્યનો ઉદય થવા વિષે તુકારામ કહે છે : ‘આ ઉદય ઘણો સારો થયો; ઇચ્છિત પદ મને પ્રાપ્ત થયું; ઈશ્વર ના ચરણોમાં દંડભાવ રહેવાથી જીવને વિમામો મળ્યો. પ્રભો ! તારાં કર્ણેન થવાથી થાક મટી જઈ જન્મમરણની ઘટમાળ પણ પૂરી થઈ. આ ઠેકાણે પહોંચ્યો તે ઠીક થયું. કાયપરિવર્તન થયું, બ્રહ્મભાવ ઊભટ્યો. અમૂર્તમૂર્તિ મધુસૂદનના ચરણો દીકા. એ અવિનાશી આનંદમયધન છે. તે ક્યારેય ખૂટતું નથી, આ ઘણી જૂની થાપણ અજ્ઞાનને લીધે શુભાવાઈ ગઈ હતી તે પ્રાપ્ત થઈ છે. પ્રાણ બચ તોપણ હું હવે તે છોડનાર નથી.’

બરવા સલા વેવસાવ । પાગલો ચિંતિલાચિ ઠાવ ।
 દદ પાર્વી રહિલા માય । પાગલ જીવ વિપ્રાંતિ ॥
 બરવા ફલ્લગ શવુન । અવધા નિવારીલા શીળ ॥
 તુમચે જ્ઞાત્રીયા દર્શન । જન્મમરણ નાહી આતા ॥
 બરવે જ્ઞાલે બાલો ચા ઠારાં । હોતે સચિત ઠારોંચા વાયા ॥
 દેરુમાવ પાલટની કાયા । પડલી છાયા પ્રદીપ્તી ॥
 જોહલે હેં ન સેરે ધન । અવિનાશ આનદધન ॥
 અમૂર્તમૂર્તો મધુસૂદન । સમચરણ દેરિતે ॥
 જુનાટ જુગાડીચે નાળે । દુત કાલ્લાચે ટેવળે ॥
 મોપલે હોતે પારિવર્ણે । ઠાવ વળ જુવનિગ ॥

૯ : સિદ્ધાવસ્થા : સાક્ષાત્કાર

લવણ મેઢવિતાં જલ્લે । કાચ ડરલે નિરાલે ॥

તૈસા સમરણ જાલો । તુજમાર્જી હારપલો ॥

તુકા મ્હણે હોતી । તુક્ષી માક્ષી એક જ્યોતિ ॥

પાણીમાં મીઠું આગાળતાં તેનાથી ભિન્ન તે કઈ રીતે રહી શકે ? તેવી જ રીતે હું તારામાં એકરસ બની લીન થઈ ગયો છું. તારી અને મારી મૂળની જ્યોત એક જ છે.

મધ્યરાત્રિનું ઘોર અંધારું નષ્ટ થયા પછી પ્રભાતમાં સૂર્યનો ઉદય થાય છે. તે પ્રમાણે તુકારામના આધ્યાત્મિક જીવનમાંની ઘેરી નિરાશા હ્રાસ થઈ સાક્ષાત્કારનો આરંભ થયો; એ પાછલા પ્રકરણમાં આપણે જોયું. આ પ્રકરણમાં તેમના સાક્ષાત્કારનો અને તેને લીધે પ્રાપ્ત થયેલી સિદ્ધાવસ્થાનો વિચાર કરવાનો છે.

— સાક્ષાત્કાર એટલે ઈશ્વરનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન. પરમેશ્વર મન અને બુદ્ધિને અગમ્ય છે, તો પછી તેનું જ્ઞાન કેમ થાય ? આ પ્રશ્નનો શાસ્ત્રદષ્ટિએ ઉત્તર એ છે કે, તે સ્વાનુભૂતિગમ્ય પોતાના અનુભવે કળાય એવો છે અને અપરોક્ષ જ્ઞાનનો વિષય છે. દેવ બનીને દેવને જાણવો પડે છે. એ બધાં તરવો ખરાં છે, તોપણ કોઈ પણ પ્રકારનું જ્ઞાન મનુષ્યને મન અને ઇન્દ્રિયો મારફત મળે છે; એ સિવાય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું અન્ય સાધન તેની પાસે નથી. એટલા માટે સાક્ષાત્કાર ઇન્દ્રિયાતીત હોઈને પણ તેનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયજ્ઞાન જેવું હોય છે. ‘આંધળાએ જોયું, બહેરાએ સાંભળ્યું,’ એ વિરોધાત્મક વચનમાં તે જ્ઞાન ઇન્દ્રિયથી પર હોઈને પણ ઇન્દ્રિયજ્ઞાન

જેવું છે, એમ સચવાયેલું છે અને તેવા જ પ્રકારનો સાધકો નો અનુભવ પણ છે.

પાંચ વિષયો અને ઇદ્રિયોના સંયોગથી તે જ્ઞાન થતું નથી, એ દષ્ટિએ તે અતીન્દ્રિય છે; અને ઈશ્વરનું જ્ઞાન પૂર્ણપણે ક્યારેય થઈ શકતું નથી, (‘અલ્પ સ્વલ્પ કલ્લોનિ રાદે સમાધાને’) થોડુંધણું પણ તેના વિષેનું જ્ઞાન સંતોષપ્રદ હોય છે; એટલે કે તેનું થોડું પણ જ્ઞાન થાય તોય ઘણું : એટલા માટે તે મન અને બુદ્ધિથી પર છે એમ કહેવામાં આવે છે. તાત્પર્ય એ છે કે ઈશ્વર ઇદ્રિયોથી અતીત અને (ખરી રીતે) ન જાણી શકાય તેવો હોઈ ને પણ તેનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે. અજ્ઞેય(ન જાણી શકવા) પણ અને સાક્ષાત્કાર એ બેમાં વિરોધાભાસ નથી એવો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરવા માટે સંતોનાં વચનોનો ઘણો આધાર મળી આવે છે. આ વિષય પર પુષ્કળ મતભેદો છે અને વિષય પણ જટિલ અને મોટો છે તેથી તેની વધુ ચર્ચામાં ન જીતરતા તુકારામના સાક્ષાત્કાર ઊંણી વળીએ.

1. અનેક સંતોએ તેજ, રૂપ, વર્ણ, અનાહત ધ્વનિ, અમૃતનો આસ્વાદ, સુગંધ અને સ્પર્શ એ સર્વ પ્રકારે ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર થયા વિષેનો પોતાનો અનુભવ લખી રાખ્યો છે. મહારાષ્ટ્રમાં થઈ ગયેલા સંતોમાંના જ્ઞાનેશ્વરે અને એકનાથે પોતાના અભગોમા એ અનુભવોનું વિસ્તૃત વર્ણન કરેલું છે. પાછલા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તુકારામનું લક્ષ ઉચ્ચ પ્રકારનો સાક્ષાત્કાર અને તેને લીધે ઉત્પન્ન થનારા પ્રેમ પર લાગેલું હતું; એ કારણથી તેમણે પ્રાથમિક અનુભવનું વિશેષ વર્ણન કરેલું જણાતું નથી તોય પ્રાથમિક અનુભવો વિષેના તેમના અભગોનો વિચાર ‘તુકારામ :

મત્તિચા હાંગોરા (ભક્તિનો ઉદ્ધોષક તુકારામ)' એ નામના પુસ્તકના ' સાક્ષાત્કાર ' નામના છેલ્લા પ્રકરણમાં મેં કયો છે. તેથી તેની પુનરુક્તિ ન કરતાં દૂકમાં તેનો સારાંશ આપવાનો અને સાક્ષાત્કારનું શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક પરિણામ જ સાધકને માટે અતિ મહત્વનું હોવાથી તેનો વિચાર વિસ્તારપૂર્વક કરી સાક્ષાત્કારના પરિણામરૂપ સિદ્ધાવસ્થાનાં લક્ષણો તુકારામમાં કઈ રીતે આપ્યાં એનું વિવેચન કરવાનું નક્કી કર્યું છે.

‘ અનુદ્વાર્તી ગુતલા નેળે વાહ્યરગ, ’ ‘ રક્તચંતકૃષ્ણપીત પ્રમામિત્ર । ચિન્મય ઍજન મુદલેં ઢોઢાં, ’ ‘ ન કલે દિવસ રતી । અસઢ લાગલીસે જ્યોતિ, ’ ‘ અણચિયા ભેસેં । અસેં મરલેં પ્રકાશેં, ’ ‘ તિલાયેવહેં ચિંદુલેં । તેળેં ત્રિમુવન કોદાટલેં ’ ‘ મુલાચેં ઓતલેં । દીસેં શ્રીમુપ ચાંગલેં, ’ ‘ હિરા શોમલા કોંદળોં । જઢિત માળવાચી સ્વાળી । હેસા શોમે નારાયણ, ’ ‘ નામ ઘેતા મન નિવેં । જિઠ્ઠેં અમૃતચી થવેં, ’ ॥

આ અભંગમાં તુકારામે પોતાને થયેલા અનાહત ધ્વનિ, રંગ, જ્યોતિ, તેજ, રૂપ અને અમૃતારવાહ વગેરે અનુભવેાનું વર્ણન કર્યું છે. આ જ વિષય ઉપર તેમના બીજા પણ અભંગો છે. પરંતુ એ વિષયનો વિસ્તાર કરવાનો ન હોવાથી તે અહીં અત્યંત સંક્ષેપમાં કહીને એ અનુભવોના માનસિક, નૈતિક અને બૌદ્ધિક પરિણામોનું વિવેચન કરવાનો આરંભ કરીશું.

સાક્ષાત્કાર અને તેનાં માનસિક, નૈતિક પરિણામો

પરમેશ્વરના ચતુર્ભુજ રૂપનાં દર્શન કરવાની તુકારામની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. દયાળુ પ્રભુએ તે પાર પાડી. પરમેશ્વરનું શ્રીમુખ જોઈને તેમને અત્યંત આનંદ થયો. કાયા શીતલ થઈ. તેમના આનંદમાં ઇદ્રિયસુખ તો શું, પણ દેહભાવેય વિસારે પડ્યો; તો પછી પાપ-વાસના તો ઉદ્ભવે જ કયાથી ?

પાપનો નાશ થયો. દુઃખ દૂર થયું. ઈશ્વર જ કર્તા છે અને તે ભક્તવત્સલ છે એ વિષેની ખાતરી થઈ. એને લીધે ચિંતા અને દુનિયાના પ્રપંચનો ભાર દૂર થયો. મન ઈશ્વરના ચરણોમાં સ્થિર થયું. દેવે તેમના શરીરમાં નિવાસ કર્યો. આગળ જતાં ‘અહં ब्रह्मास्मि’ એ બ્રહ્માત્મભાવની પ્રતીતિ થઈ અને છેવટે ‘सर्वं खलु इदं ब्रह्म’ આ સઘળું બ્રહ્મ છે. એ દેવલાઠૈતનો પદવી પણ તે મહાત્માએ પ્રાપ્ત કરી લીધી. એ બધા અનુભવો વિષે તેમણે લખેલા અભંગોનું વિવેચન કરી, અંતમાં એ અદ્વૈત અવસ્થામાં કે સિદ્ધાવસ્થામાં તેમના આચારવિચાર કેવા પ્રકારના હતા એ પણ જોવાનું છે. ‘સિદ્ધાવસ્થા અને વ્યવહાર’ એ એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે અને તે વિષેના પણ તુકારામના જાતઅનુભવના ઉદ્દોગક અભંગો મળી આવે છે.

ઈશ્વરદર્શનનો આનંદ

પ્રભુની પુણ્યમૂર્તિનો આનંદમય સાક્ષાત્કાર થયા પછી તે આનંદના ઉત્સાહમાં કૃતજ્ઞતાથી તુકારામ કહે છે : ‘પાંડુરંગ ! આજે મારું એવું તે કયું પુણ્ય ફળ્યું કે જેને લીધે તારા ચરણોનાં મને દર્શન થયાં ? આજનો આ મંગળ દિવસ કયા લાભકારી શુક્રનને લીધે જિગ્યો ? પ્રભો ! તારા દર્શનનો આવટો મોટો લાભ શાને લીધે થયો એ જ મને કળાતું નથી. મંત્રોએ મુજ દીનની સંભાળ રાખી; અને મને આવું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કરાવી આપ્યું. તારું શ્રીમુખ જોતાં અત્યંત મુખ થયું. નેત્રોને તૃપ્તિ જ થતી નથી. ‘વિઠ્ઠલ’ એ ત્રણ અક્ષરોના રસ આગળ અમૃત પણ નીરસ લાગે છે. કાન પવિત્ર થઈ તે દ્વારા આ રસ અંતઃકરણમાં દાખલ થાય છે અને તેને લીધે ભેદબુદ્ધિનો નાશ થયો. મનનો

ગંદવાડ ધોવાઈ જઈ તે અત્યંત શુદ્ધ થયુ. મારા જીવનું
જીવન જે વિઠુલ તેની પ્રાપ્તિથી એ સઘળો લાભ થયો. હે
વિઠુલ ! તારાં દર્શન થવાથી તારા રૂપમાં મારી આંખો જડાઈ
ગઈ. મુખ-દુઃખ કળાતાં નથી. તારા દર્શનના આનંદથી
દેહભાવ નષ્ટ થયો છે. ભૂખ-તરસ રહ્યા નથી. તારાં દર્શન
થયા પછી મન તને ઓડીને ફરીથી સંસાર ભણી કે દેહબુદ્ધિ
પ્રતિ વળતું જ નથી.

કોણ પુણ્ય પાઠા આલે । માજિ દેવિની પાડલે ॥

બૈયે નેળો નાગવળા । ધંતો સાંમાઠિલે દીના ॥

કોણ લામવાલ । દિન આજીવા મળલ ॥

તુકા મ્હણે જ્ઞાતા । એવઠા લામ કાં વિજ્ઞા ॥

પાહતા શ્રીમુર મુરારીલે મુલ । ઢોલીયાંની મૂલ નવલે માહ્યા ॥

જિન્હો ગોઠ તીન અક્ષરાવા રલ । અમૃત જયાસ ફિકે પુરે ॥

શ્રવણીની વાટ ચાલાઠ્ઠી શુદ્ધ । ગેલે મેદામેદ નિવારોની ॥

મહામલે મન હોતે જે ગાદલે । શુદ્ધ ચોરાઠ્ઠે સ્ફટિક જેસ ॥

તુકા મ્હણે માહ્યા જીવાંને જીવન । વિજ્ઞા નિધાન સાપડલે ॥

હરી જઠલે હોચન । પાવી સ્થિરાવલે મન ॥

દેહમાવ હારપલા । તુજ પાહતા વિજ્ઞા ॥

કઠો નયે મુલદુલ । તહાન હારપલી મૂક ॥

તુકા મ્હણે નઘે પરતી તુજ્યા દર્શને માણતી ॥

ભાગ્ય ફળ

સંતોના દર્શનથી અને સગતથી આજે ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ
થઈ; હવે હૃદયસંપુટમાં દેવને પૂરી સખીશ. એ મારી
જૂની થાપણ હતી; તે મારી સફલાવનાને લીધે મળી આવી.
વિઠુલ સમસ્ત વિશ્વનું જીવન છે. તે મારે ભાગે આવ્યો છે.
તેને અનન્યભાવથી મારા હૈયામાં જકડી રાખ્યો છે. તે
નિર્ગુણ, નિરાકાર હોવાથી અગમ્ય હતો; તેને મારી ભાવના

ના બળથી સગુણ અને આકાર બનાવી સુગમ કરી મેં
મારી પાસે ઊભો કર્યો છે. મેં તેને મારો દાસ બનાવ્યો
છે; એટલા માટે મારા કહેવાથી તે નીચે, આકાર ધારણ
કરીને આવ્યો છે. એ ઈશ્વરરૂપ બ્યોત મારા અંતઃકરણમાં
જ હતી પણ તે અસાનને લીધે ઢંકાઈ ગયેલી હોવાથી
હેખાતી ન હતી; તે અત્યારે પ્રકટ થઈને પ્રકાશમાં આવી
છે. તેના દર્શનનો આનંદ પ્રહ્લાંડમાં સમાતો નથી. તે સુખને
થાની ઉપમા આપું ? સદા નિર્ગુણરૂપે રહેલું પ્રહ્લાદાવની
ગડમથલને લીધે સગુણરૂપમાં પરિણમ્યું. અને તનું જ રૂપ
અહીં ઈંટ ઉપર ઊભું કર્યું છે. એ પ્રેમની સ્મૃતિ પંદરપુરમાં
હોવાથી અમારે માટે એ પંદરપુર પ્રહ્લાંડ જ છે.

उजळलें भाग्य आता । अबधी चिंता वारिली ॥

संतदर्शनें हा लाभ । पद्मनाभ जोडला ॥

सपुट हे हृदय पेटी । कस्नी पोटीं साठ्ठ ॥

तुका म्हणे होता ठेवा । तो या भावां सापडला ॥

आमच्या हें आलें भागा । जिन्हार या बगवें ॥

धस्नीया ठેનો जीव । घळ्ळट भावें एकविध ॥

आणूनीयां कंला रुपा । कभा सोपा जवळी ॥

तुका म्हणे अकित केला । खालीं माला दचने ॥

अतરીची ज્યોતિ, પ્રકાશલી સીપ્તિ । મુર્તીની જે હતી આચ્છાદિલી ॥

તેથીન્ના આનંદ પ્રગ્લાદો ન સમાયે । ઉપમેલી કાયે દેડ મુલા ॥

માવાવે મથિજે, નિર્ગુણ સંચલે । તે હેં ઉમેં કેલે વિટેવરી ॥

તુકા મ્હણે આમ્હા પ્રગ્લાદ પદરી । પ્રેમાર્ચી જે ચોરી સાઠવળ ॥

દેવના દર્શનથી કૃતાર્થતા જણાઈને અંતઃકરણમાં
આનંદતુ પૂર આવતું હતું; તે જ વખતે તુકારામને આશ્ચર્ય
પણ લાગતું હતું કે ભાગમાં કર્યો શુભ જોઈને પ્રભુએ મને
દર્શન આપ્યું. એટલું જ નહીં પણ મારી હાક સાલણીને

દોડતાં આવી તે મારી મામે લિલો ગ્હે છે. છેલ્લે ઈશ્વરની કૃપાના ઉપદ્રારના ભારથી દબાઈ તેઓ કહે છે : ‘ પ્રભો ! હું શું તને એવો મોટો ભક્ત બણાયો છું ? ખરું જોતાં હું પાપી અને નીચ છું. ગયા ભવનાં કર્મોની તો મને કાંઈ ખબર નથી પણ આ જન્મમા તો આર્તુ મૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થવા જેવું કોઈ પુણ્ય મેં કર્યું નથી. ખરેખર, તારી ઉદારતાની ગ્રીમા જ નથી, એ વાત માયી છે. તારી એવા ન કરવા છતાંય તેં બધો ખર્ચનો મારે હવાલો કરી દીધો. ભાગ્ય દ્રવ્ય અને તારો ભેટો થયો; હવે વિયોગ થવા દેવાનો નથી. દૈન્ય, ચિંતા વગેરે સર્વ ઉપાધિ મટી ગઈ. હું ભાગ્યશાળી થયો. પ્રભુએ મારો ભાગ મને આપ્યો. હવે હું તેની માથે જ ખેલતો રહીશ. ’

काय पुण्य जैसे आहे मजपाशी । तातडी घावसी पांडुरंगा ॥
काय कैमा मक्का वाया गेलों थोर । तू मजसमोर होसी वेगा ॥
कोण मी नावाचा घोर गेलों मोटा । अपराधी, कटा, मारायणा ॥
तुका म्हणे नाहीं ठाऊकें सचित । येणें जन्में हित नाहीं केलें ॥

अवविताची हाता ठેवा । दिला सेवान करिता ॥
भाग्य फळें हल्ली मेटी । ने वे तुटी यावरी ॥
दैन्य गेलें हरली चिंता । सदैव आता यासी ॥
तुका म्हणे वाटा साला । बोलों बोला देवासी ॥ .

પરમેશ્વરના દર્શન થવાથી અતિ આનંદ થયો. હું ખ, ચિંતા તો ઠીક પણ દેહભાવ અને ભૂખતરમ પણ જતા રહ્યા. એનું મુખ્ય પરિણામ એ આબુ કે તેમના અંતઃકરણમા પ્રભુ વિષે ગાઢ પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. જ્યાં આનંદ ત્યાં પ્રેમ એવો નિયમ જ છે. આનંદ આપનારી વસ્તુ તરફ મન ખેંચાય છે; એનું જ નામ પ્રેમ. આનંદ અને પ્રેમની અનેક માનસિક

વિરોધી ગતિઓ થાય છે. એ જે ભાવનાઓનો વિષય ખરાબ હોય તો તેમનામાંથી હુશુંથો ઉત્પન્ન થાય છે, વિષય સારો હોય તો ભાવનાઓમાંથી સફળુષ નીપજે છે. ધનથી કૃત્રિમ-ખનાવટી આનંદ થવા માંડે તો તેને વિષે જોટો પ્રેમ કે લોભ પેદા થઈ, દ્રવ્યપ્રાપ્તિ માટે ગમે તેવા જોટાં કામો માણસ કરવા માડશે. એનાથી ઊલટું, બીજાઓના આનંદથી જે આનંદ લાગવા માંડે તો બીજાઓને આનંદ આપનારા પરોપકારના આચરણ પર પ્રેમ ઊપજી સ્વાર્થ અને સ્વાર્થ મૂલક અનેક હુશુંથો ફર થઈ તેમને સ્થાને ત્યાગ, દયા, સહાનુભૂતિ વગેરે સફળુષો પેદા થશે. એ જ નિયમ પ્રમાણે દેવ વિષેનો આનંદ અને પ્રેમ એ સધળા સફળુષોનું જન્મ સ્થાન છે એમ અનેક સતોએ કહ્યું છે. તુકારામના એ વિષય પરના વિચાર હવે જોવાના છે. ત્યારે પ્રથમ પ્રશ્નના દર્શનથી થયેલા આનંદથી તેને વિષે થવા માડેલા પ્રેમનું વર્ણન તેમના મોઢેથી સાલજીએ.

શ્રીમુખના દર્શનથી પ્રેમ ઊભરાવા માંડ્યો

પાછલા પ્રકરણમાં આપણે જોયું કે, ઈશ્વરનો પ્રેમ પોતાના મનમાં નથી એ વાતની તુકારામને ભારે ચટપટી લાગી હતી. પ્રેમની ગેરહાજરીમાં, ભક્તિનો ઉપરટપકેનો આચાર અને તેનાથી વધેલી કીર્તિ, એ તેમને કેવળ દલ જ જણાતા હતા. તેથી ‘તારો પ્રેમ આપ’ એમ ઈશ્વરને તેઓ વીનવતા હતા. દેવે તેમની ઈચ્છા પૂર્ણ કરી અને સાક્ષાત્કાર થઈને તેમણે ઈશ્વરનું શ્રીમુખ જોયા પછી પ્રેમનો પ્રવાહ થવા માડ્યો. તેનું તેઓ આ પ્રમાણે વર્ણન કરે છે: ‘એકાત્મા’ પ્રેમના વહનનું અમાપ સુખ હું લોગવીશ, તે સુખ ધન છે, તેને નજર લાગી જવાના ભયથી કોઈનો વાયરો પણ હું

તેને લાગવા દેનાર નથી. દુર્જનોની નજરે હું તેને પડવા
દર્શન નહીં. મને આપોઆપ પથે તે પ્રમાણે તેનું સેવન
કરીશ. તે અતિ નાબુક છે. શબ્દ તેનાથી સહન થતો નથી.
એ પ્રદ્ધરસનું જ હું સેવન કરીશ, ખીબા કથાની ઇચ્છા
કરવાનો નથી. ખરેખર, એ પ્રદ્ધપદનું અમૃત છે. પ્રભો !
તમારો આ ખજાનો મારે હાથ લાગ્યો છે તેને હું સાથ
વીશ. હવે તમારો સંતાવાનો પ્રયત્ન બ્યર્થ છે. મારી નજરથી
હર તમે થઈ શકતા નથી. તમારું આ સુંદર રૂપ મને
ધણું ગમે છે. પાંડુરંગ ! હું તારા ભણી જોતાં રહું ત્યાં સુધી
તું એવી જ રીતે મારી આગળ જિલો રહે. મારું મન-તારા
સ્વરૂપના દર્શન માટે લલચાયું છે. જીવજાય તોય તે તને છોડનાર
નથી. આ તારા લાડકા ભક્તનાં લાડ, મા-આપ ! તું પૂરાં કર.

આનંદેં એકાંતીં પ્રેમ વોસડત । પેઝં અગણિત પ્રેમસુલ ॥

ગોવ્ય ધન નયે વાગ ભગોં ચાસ । પાહોં નેદૂં વાસ દુર્જનોંવી ॥

ક્ષણી દૃષ્ટ લાગે આવહીચ્યા રસા । સેવૂં જિરે તૈલા આપણાસી ॥

તુકા મ્હણે હૈં બહુ મુકુમાર । ન સાહાવેં માર વચનાવા ॥

આતાં ન કરી સોસ । સેવીન હાં વ્રદ્ધરસ ॥

મુલેં સેવીન અમૃત । વ્રદ્ધાપવીચેં નિથિત ॥

તુમવા નિજ ઠેવા । આમ્હા પડીવેલા ઠાવા ॥

તુકા મ્હણે દેવરાયા । આતાં લપાલેતી વાયા ॥

આવહેં હૈં સ્મ ગોજિરેં સગુણ । પહતાં લોચન મુલાવેલેં ॥

આતાં દૃષ્ટિપુઠેં એસાચિ તૂરાહે । જો મી તુજ પાહે, પાંડુરંગા ॥

લાવાવેલેં મન, લાગલીસેં ગોડી । તેં જોવેં ન સોડી એસેં જાહેં ॥

તુકા મ્હણે આમ્હી માગાવેં લહિવાલીં । પુરવાસી આઠી માયવાપા ॥

પ્રેમના આનંદનું પૂર આવીને તેમા તુકારામ બાણે કે
મુકુમારણે રત્નરત્ન રોત્તમ એતું તેમના અભાગ. ખરથી લાગે છે :
‘વિકૃલ મારી મા છે તો પછી મારા સુખમાં જિણુપ થી

હોય ! તેના સ્તનમાંથી અમૃત ઝરે છે. તેનું પાન કરી હું તૃપ્ત થાઉં છું. તે વહાલી માનું મન સદા અમારામાં લાગેલું છે. શીળી છાયાની પેઠે તે પ્રેમાળ માતાને અમૃતનો ઝરો કૃત્યો છે. મારી મરણ પ્રમાણે હું તેનું સેવન કરીશ. તેની પાસેથી અમૃતસંલગ્નનીનું પૂર આવીને તે મારું રક્ષણ કરે છે. મારા ચિત્તમાં ઠસાયેલા આનંદને સાગરની ઉપમા અપાય તો તે પણ અપૂર્ણ. ઠરે. હું આઠોઅવળો કે વાકોચૂકો ચાલતાં પડવા માંડું તો તે મને બળવી લે છે. હવે ચિંતાનું નામેય મારે માટે રહ્યું નથી. એ માડીનું ધાવણ ધણું સારું છે. તેનો હંમેશાં સુકાળ હોઈ તેની વિપુલતાને લીધે સદા સંતોષ મળે છે. તેનો અનેક રીતે અમે ઉપભોગ કરીશું. અમારી સાથે સંતોને અમારી પંગતમાં લઈને પણ ને અમે એનું સેવન કરીએ તોય એ ધાવણ ખૂટે એવું નથી. ’

સાક્ષાત્કારને અનુભવેલા સંતોને અમૃતનો આસ્વાદ લેવા મળે છે. તેઓ દિવ્ય અમૃતરસનું પ્રાથન કરે છે, એવું અનેક સંતોના અનુભવ પરથી જણાય છે. એ અમૃતરસનો અને પ્રેમના આનંદરસનો તુકારામને એક જ વખતે અનુભવ થયાથી નીચેના અભંગમાં એક જ વખતે શબ્દથી તેનો એકત્ર ઉદ્ભવ કરેલો જણાય છે. નામરમરણથી ‘થનારા લાભમાં ‘જિહ્વે અમૃતાચિ સર્વે’ લાભમાં અમૃતના ઝરા-એમ તેમણે કહ્યું છે. આ અને એવા જ બીજા અભંગો પરથી તેમણે એ અમીરસનો અનુભવ લીધો હોવાનું સ્પષ્ટ જણાય છે.

માક્ષી વિઠ્ઠલ માય । આમ્હા મુરતી ઉળે કાય ॥

પેતો અમૃતાચી ઘણી । પ્રેમ ઓસડલે સ્તની ॥

તુકા મ્હને કૃપાવંત । ટેવી આમ્હાપાશીં વિત્ત ॥

શીતલ સાડલી આમુચી માડલી । વિઠાઈં વોઢ્ઢી પ્રેમપાન્હા ॥

જાલની વોસગા રિને વોસગેં । લાગેલ તેં ઇન્છે પિયીન વરી ॥
 કૃપા તનુ માફી સામાઢી દુમોની । અમૃતસજિવની લોટતસે ॥
 આનદાચા ઠાવ શાલ્ય માફે ચિત્તોં । સાગર તો કિતી ઉપમેસી ॥
 સૈર જાય પઢે તયેસી સાકઢેં । સામઢીત પુઢેં મારેં અસેં ॥
 તુકા મ્હણે ચિંતા કેસી તે મી નેણે । લઢિવાલ તાન્હે વિઠાઈચે ॥
 સુકાઢ હા દિવસ રજનીં । નિત્ય ધણી નવીચ ॥
 ફરુન સેચૂ નાના પરી । રાહે ડરી મોઢીનેં ॥
 સરે ઐસા નાહીં જ્ઞરા । પક્કિફરા સમચેત ॥
 તુકા મ્હણે ઘરવા પાન્હા । કાન્હાઘાઈ માઝ્લીચા ॥

મારા આનંદનો પ્રવાહ બ્રહ્માનંદ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે
 નામચિંતનનો અને પ્રેમનો પ્રવાહ અખડ બાદ્યો;
 તેને વિરામ નથી. તેને લીધે મારા મનમાં અમર્યાદ આનંદ
 ભરેલો છે. પ્રપચ અને પરમાથ-બ્રહ્મા તે આનંદ પૂર્ણ રીતે
 ભરેલો હોવાથી બ્રહ્મા સરખા જ થયા છે. તેમનામાં કાઈ
 ભિન્નતા રહી નથી હરિનામ એ જ એક વહાણ છે, તેનો
 સદ ચઢાવેલો છે. તે વહાણમાં બેસીને જગ્યા બ્રહ્માનંદની
 પછું પેલી પારના આનંદનું પૂર આવ્યું. એ મોક્ષપદનો ઉત્તમ
 માર્ગ મળી આવ્યો.'

આનંદાચ્યા કોટી । સાઠવિલ્યા આમ્હા પોટી ॥
 પ્રેમ ચાલિલા પ્રવાહો । નામ ઓઘ લવલાહો ॥
 અશ્વઢ સ્વડેના જીવન । રામકૃષ્ણ નારાયણ ॥
 ઘણી આદિકવ્ય પદ્ય । તુકા મ્હણે સમ તીર ॥
 લાગલેં ભરતેં । મદ્ધાનદાહી વર તેં ॥
 તુકા મ્હણે વાટ । ઘરવી સાપડલી નીટ ॥

પ્રેમના આનંદનું શારીરિક પરિણામ

તુકારામ કહે છે : 'આ પ્રેમના આનંદથી મારું શરીર
 હાલવાડાલવા લાગ્યું છે. આખો દેહ શીતળ થયો. માથ પૂરેપૂરું

ભરાઈ ગયા પછી માપ ઉપરનું અનાજ નીચે વેરાંચ છે, તે પ્રમાણે આનંદ અત કરણુમા ન સમાતા વેરાઈ જવા માટે ત્યારે આ શારીરિક લક્ષણો જણાય છે સુખમા સુખનું મેળવણુ નાખી જમાવેલા ફહીને મથીને કાઢવામા આવેલું માખણુ એટલે બ્રહ્માનંદ નારાયણુ સમર્થ છે તેણે શુણુ વડે શુણુને વધારીને આ આનંદ આપ્યો અખડ રામકૃષ્ણુ નામના સ્મરણુથી આવો આનંદ થઈ દેહ ગીતળ થયો. શુણુસ કીર્તન મા ખીજ બધા રસો વિસારે પડ્યા.

મુગ્ધ મુક્તા વિરજળ કાલે । તેં મયલેં નવનીત ॥

હાલે, હોલે, હૃદયેં કાયા । નિવતી બાપા નયન ॥

પ્રવળ તો નારાયણ । ગુણે ગુણ વાઢલા ॥

તુકા મ્હજે ભરત્રી સીંગ । વરી મગ તોલદે ॥

ગુણાંચી આનંદી વાલેચા પસદ । પઢિલા વિસદ સવ રતા ॥

ભક્ષણુ નામ માલા દે સાગિરી । ઓવિલી મોજરી કંટા ઐસી ॥

તુકા મ્હજે તનુ કાલીંચે કીતલ । અવધી સદ્ગત મદ્માનદે ॥

અત કરણુમા આત્મપ્રતીતિ થયા પછી વૃત્તિ સ્થિર થઈ, પ્રાણુ પરવશ બેન્યો, નેત્રો રાતા અને સતેજ ધર્મ અર્ધમિચાલેલા બેવા થયા. ગળુ ગદ્ગદિત થઈ શરીરે રોમાચ થયું. ઈશ્વરના સ્વરૂપના દર્શનથી મનને મુખ થયું અને તે સ્વરૂપમા ચીટકી બેહુ, ત્યાથી તે ખમર્તુ નથી રયામ રગનો પ્રકાશ બેયો, બાહ્યે કે દ્વિમ જ બિગ્યો હોય ને! જીવન આપનારા ચિદ્રૂપ અમૃતનું પાન કર્યું. જીવે ચદ્ર-સૂર્યને ચોપાયો જ્યા ત્યા આનંદ જ આનંદ થઈ રહ્યો. હવે હું મુખથી પ્રેમપૂર્વક ડોહુ છું. હું ચોક્કસપણે બ્રહ્મસ્વરૂપમા સમાઈ ગયો અને નિશ્ચિંત થયો.'

સ્થિરાવલી વૃત્તિ, પાંગુલ્લા પ્રાણ । અંતરીચી લૂણ પાવૂનીયા ॥
પુજાલ્લે નેત્ર જાલે અર્ધોન્મીલિત । કંઠ સદગદિત રોમાંચ આલે ॥
ચિત્ત ચાકટલે સ્વરૂપામાજારી । નરિ ધેં બાહેરી સુસ્વાવલે ॥
મુનોઠ પ્રકાશ ઉદેજલા દીન । અમૃતાચેં પાન જીવનકલ્પા ॥
શશિસૂર્યા જાલી જીવેં ઓવાઢળી । આનંદા દાટળી જ્ઞાનંદાચી ॥
તુકા મ્હણે મુલે પ્રેમેસી ફુલત । વિરાલો નિશ્ચિત નિશ્ચિતીને ॥

પ્રેમાનંદુ માનસિક અને નૈતિક પરિણામ :

જન્મનું દુઃખ દૂર થયું

દેવના ચરણોમાં મન સ્થિર થયું. ‘જીવરૂપી સુખને બ્રહ્મરૂપી સુખનો ભેટો થયો તેથી તે દૂર કરી શકાતું નથી. તેમાં ઐક્ય થાય છે. જીવ ક્ષુદ્ર છે; પણ પ્રેમબળને લીધે આકાશથીયે ભેટો થઈ બ્રહ્મને પણ તે આલિંગન આપી શકે છે. પ્રેમના આકર્ષણથી દરની વસ્તુ પણ પાસે આવે છે. તેથી ઈશ્વરપ્રાપ્તિ થવાથી મારું ચિત્ત તેના ચરણોમાં સ્થિર થયું. સંતોના મુખથી હરિના રૂપનું વર્ણન સાંભળ્યા પ્રમાણે તેવા રૂપનાં દર્શન થયા. શાસ્ત્ર, ગુરુ અને આત્મપ્રતીતિની ઐકતા થઈ. પ્રભો ! તે શ્રીમુખ જોયું અને જન્મ-જન્માંતરનાં દુઃખો નષ્ટ થઈ મન તારા ચરણોમાં સ્થિર થયું.

મુલ્લ મુલ્લા મેટું । મગ તોઢિલ્યા ન તુઢે ॥

‘દુરો તે જવલ્લો । સ્નેહે આજ્ઞાશ કવલ્લી ॥

તુકા મ્હણે ચિત્ત । માજે પાચી અચડિત ॥

ધાતોનીયાં જાલોં પહાગ્યા મુલ્લ । ગેલે માજે દુઃસ જન્માંતરીચે ॥

અંકિલેહી હોતેં તસેંચિ પાહિલે । મન સ્થિરાવલે તુડ્યા પાચી ॥

તુકા મ્હણે માઢી ફન્દા પૂર્ણ જાલી । કઢીં ન રાહિલી વાસના હે ॥

હું તારો દાસ થયો તેથી મારો થાક અને જેચેની દૂર થયાં છે. હું સંતુષ્ટ થયો. તારા ચરણ અહણ કરવાથી મારા મનનું સમાધાન થયું છે. હવે ત્યાંથી ખસવાની મરજી ન

થતી નથી. એથી મારાં સંચિત કર્મોના લોભોનું નિવારણ થયું. ઈશ્વરને અમે હૈયામાં સમાવ્યો છે, તો પછી અમને શી ઊણપ રહેવાની છે ? ગરીબાઈ અને દુઃખ તો અમારી પાંદરકતાં પણ નથી. સઘળા દોષો બંધીને ખાક થઈ ગયા છે. સઘળાં સુખો આદરપૂર્વક વંદન કરતાં આવે છે; પણ અમને તેમની દરકાર નથી.’

માગ સીળ ગેલ । માણા સકલ વિદ્યા ॥
 તુમા મ્હણવિતોં દાસ । કેલી ઉચ્છિદ્યતી આસ ॥
 રાહિલી તલમલ । તરૂંપાસુની સકલ ॥
 તુકા મ્હણે ઘાલે । પોટ ઐસે કઢોં આલે ॥
 કાલે સમાવાન । તુમચે ઘરિલ્યા ચરણ ॥
 આતાં ઉઠાવેસે મના । ચેત માહોં નારાયણા ॥
 મુરવાડેપણે । હૈં સાંપડલેં કેણે ॥
 તુકા મ્હણે મોગ । આતાં નિરાશિલા લાગ ॥

દેવ્ય દુઃખ આમ્હાં ન ચેતીં જવઢીં । દહન હે દોઢીં હોતીં દોંપ ॥
 સર્વ મુલેં ચેતીં મારેં છોલમળીં । કોળ યાત્રી આળીં દટીપુઢેં ॥
 તુકા મ્હણે પોટીં સાઝવિલા દેવ । ન્યૂન તો હા માર કોળ આમ્હાં ॥

પાપ અને દુષ્ટ પ્રવૃત્તિઓનો વિનાશ

‘પ્રભુ અનુકૂળ થયો; તેનાં દર્શન થયાં. તે સુખ અતિ મધુર છે. તેથી છવતૃપ્ત થયો. અંતઃકરણમાંનો મળ દૂર થયો. ખરેખર આ પવિત્ર પર્વકાળ મેં સાધી લીધો. પ્રભુના સાક્ષાત્કારના એક જ રનાનથી પાપપુણ્યનો અંત આવ્યો. ઈશ્વરનું આ સ્વરૂપ સર્વત્ર વ્યાપેલું હોવાથી બીજી કોઈ પણ ગમતી વાતનુંય રમરણ થતું નથી. જે બાબત મન દોડે તે બાબત સ્વરૂપ અને તેનો આનંદ સદા સિદ્ધ જ છે. તેથી વિષયો બણી દોહનારી ઇન્દ્રિયોની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિઓ બંધ પડી, તેમને વાજતી પડતી નથી. ઈશ્વરનો ચરણોદ્ગ્રાસી સ્તંબને મેં દહતાથી આદર્યો છે. હું હવે

મારાથી તેને દૂર થવા દેનાર નથી.

દેવ તિલોં આલા । ગોડ ગોડ જીવ ખાલા ॥

સાધલા હા પર્વકાલ । ગેઝા અંતરીચા મલ ॥

પાપપુણ્ય ગેલેં । એકા સ્માનેંચિ સુંટલેં ॥

તુકા મ્હણે વાળી । શુદ્ધ જનાર્દનીં જનીં ॥

ઘાઠવોંચિ નેદી આવઢી આળીકાં । મસ્ત્રીયાં લોક તિન્હી રાહે ॥

મન ધાવેં તેયેં તિચેંચિ દુમતેં । સંપૂર્ણ આર્જેં સર્વ કાલ ॥

ન લગે વઢાવોં ઈન્દ્રિયેં ધાવતાં । ઘ્રવ નાહીં રિતાં ડરી દિલા ॥

તુકા મ્હણે સમ પાડલાંચા સુંટ । કેલા શ્લકકટ હાલોં નેદી ॥

ભક્તોના ઘરમાં સદા શાંતિ અને ક્યા હોય છે

ભક્તિનું રહસ્ય જે જાણે છે તેની પાસે હમેશાં શાંતિ, ક્ષમા, ક્યા રહે છે. તેના અંતઃકરણમાં ચિદ્રૂપ પ્રભુને નિવાસ હોવાથી ત્યાં દુર્ગુણો રહી શકતા જ નથી. ચિત્ત સદા સંતુષ્ટ રહી ત્રિગુણોની ધમાધમ અને બેચેની મટી જાય છે.'

મર્કાંચે તેં વર્મ જયાવીયે હાતીં । તયા ઘરીં શાંતિ ક્ષમા દયા ॥

યેયેં દુષ્ટ ગુણ ન મિલે નિ શ્રેય । ચૈતન્યાચા વાસ ક્ષાલા માર્જી ॥

સંતુષ્ટ હૈં ચિત્ત સદા સર્વ કાલ । તુટલી હલ્લક ત્રિગુણોંચી ॥

પાછલા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ઈશ્વરને સાક્ષાત્કાર વિકાસાત્મક-Dynamic છે; Static-સ્થિત્યાત્મક નથી; તેમાં વૃદ્ધિ છે. સાક્ષાત્કારની વૃદ્ધિ થવા સાથે ઈશ્વરના અનંત ગુણોની ધીમે ધીમે પ્રતીતિ થવા માંડે છે અને તેને લીધે ભક્તની વૃત્તિમાં પણ પરિવર્તન થવા માંડે છે. પરમાત્મદર્શનના આનંદથી તેનામાં ગાઢ પ્રેમ ઉત્પન્ન થઈ ભક્તનાં પાપ અને તાપ નાશ પામે છે, મન ઈશ્વરના ચરણોમાં સ્થિર થાય છે. વિષયો બણી થતી તેની દોડ-વિરામ પામે છે. વિષયો વિસારે પડે છે, એમ અત્યાર સુધી

જેયું. હવે સાક્ષાત્કારથી થતા ખીજા થોડાક અનુભવો વિશે વિચાર કરીએ.

૧ : ઈશ્વરે ભાર ઉપાડી લીધાથી ચિંતા અને લાંબી દૂર થઈ પ્રભુનાં દર્શન થયા પછી ‘મેં’ હવે પ્રભુને ઋણી બનાવ્યો છે. તેણે મારો ભાર ઉપાડ્યો છે. તેથી મારી સઘળી ચિંતા મટી ગઈ. હવે તે હમેશાં મારી સાથે હોય છે. બોલતાં ને ચાલતાં તેનો જ મને આધાર હોય છે. એટલા માટે મને ધીરજ આવી છે. કોઈનો ભય લાગતો નથી. બધા પ્રાણુના જેવા પ્રિય મિત્રો લાગે છે. હવે મારા માથા પરનો ડુંગરા જેવડો ભાર ઊતરી ગયો. જવાબદારીની બધી ખટપટ મટી ગઈ.’ એવો અનુભવ તુકારામને થયો.

એસા માક્ષા અનુભવ । મક્ષિમાર મામ્યાચા ॥

કેલા ઋણી નારાયણ । નહ્દે ક્ષણ નિરાલ ॥

ધાલોનીયા માર માયા । અવધી ચિંતા વારીલી ॥

x

x

x

જેવેં જાતોં તયેં તૂ માક્ષા માગતી । વાગરીસી દુતોં ધરોનીયા ॥

ચાલોં વાંદેં અમ્હી તુક્ષાચી આધાર । ચાલવીસી માર મવેં માક્ષા ॥

વાલોં મક્ષા વરલ્લ કરીસી તેં નીટ । મેલી લાજ ઘીટ કેવોં દેવા ॥

તુજા મ્હણે આતા મેલ્લનોં કૌતુકેં । આતા તુજેં મુખ અંતર્વાદી ॥

આતા વેરેં જ્ઞાલેં । મામે માયાવેં નિષાલેં ॥

શુકલી હે મરમર । માર માયાવેં રોંગર ॥

જાગા જાગાગાગા । તુજા મ્હણે મેલી પીઠા ॥

૨ : દેવ કર્તા હોવાથી હવે કામ રહ્યું નથી.

કર્તાવ્યની જવાબદારી નથી. ‘મારે માટે હવે કાંઈ જ કામ રહ્યું નથી. હું નવરો થયો છું. હવે કેવળ દ્રષ્ટા બની મનને કાંવે તે મજા હું કરીશ. કારણ વગર હોદ્દો પોતાને માથે ભાર લઈ દુઃખી થાય છે. એવા હોદ્દોથી હવે હું બુદ્ધો જ

પડ્યો છું. ઈશ્વરે મારી કીર્તિ વધારી; તે જ તેને જાળવશે. કોઈએ મારી ક્ષિકર હવે કરવી નહિ. મારા બોલવાથી શું થવાનું છે? સુખ-દુઃખથી હું ભિન્ન છું,' એમ તુકારામે જણ્યું.

કામ નાહી કામ નાહી । જાણો પાહી રિકામા ॥
 કામત્યા ત્યા કરૂં વેગ ॥ નિશ્ચલ દ્રવ્ય ચસોની ॥
 નસત્યા છંદે નસત્યા છંદે । જગ વિનોદે વિઘ્નહર્ત્તે ॥
 એકાએકી એકાએકી । તુકા લોકોં નિરજા ॥
 ન માનારી ચિંતા । કાંદી માણે વિશી આતાં ॥
 જ્યાંને લોકીક હા ફેલા । તો હા નિવારતા મલા ॥
 માણે શબ્દે કાવ્ય । હોનાર તેં એક ઠાય ॥
 સુખ આળી દુરા । મ્હણે વેગજા મી તુકા ॥

અંતરમાં વિકૃત્તનું બાહ્ય રૂપ ભર્યું

તુકારામ કહે છે: 'જે ઉત્તમ હોય તે વસ્તુ દેવ મારા મુખમાં મૂકે છે; તે હંમેશાં મારી પાસે, મારી આગળ પાછળ છે. મારું સંકટ તે નિવારે છે; હું ગમે ત્યાં હોઉં તોય મને શંકા કે ભય લાગતાં નથી; કેમકે પ્રભુએ ભાર ઉપાડી લીધો છે. તેનું બાહ્ય રૂપ સદા મારા અંતરમાં સમાયુ છે. મારા બધા લાડકોડ તે પૂરા કરે છે. મને જોઈએ તે તેની પાસેથી માગી લેવાની સગવડ તેણે મને કરી આપી છે. ક્ષણભર પણ તે મને પોતાથી વેગળો રાખતો નથી.'

ઉત્તમ ઘાલાવે આમુવિયે મુક્તી । નિવારણે દુઃખી હાંઠ નેરી ॥
 ન વૈસે નવજે જવઢૂની દુરી । માગેપુઢે વારી ઘાતપાત ॥
 નાહો શકા અસો મલતીયે ઠાયો । માવઢલે પાહી દ્વિતાદ્વિત ॥
 તુકા મ્હણે માર ઘેતલા વિઢલે । અતરોં મરલે વાજ્રવપ ॥
 પાઢીયેલે લલે । માણે વિઢલે કૃપાલે ॥
 સવે દિલી લાગો । મારે આવડીવે માર્ગો ॥
 તુકા મ્હણે મિત્ર । નાહોં રાહોં દિલે ક્ષણ ॥

૩ : દેહાત્મભાવ અને દેહબુદ્ધિને દેશવટો.

‘હું દેહ છું’ એવા હુંપણાના જ્ઞાનથી વર્તનારો જીવ પોતાના એટલે કે દેહના સુખ માટે યત્ન કરતો હોય છે. ‘દેહ’ શબ્દથી સ્વૂળદેહ, સૂક્ષ્મદેહ અને કારણદેહ વગેરે સર્વ દેહોનો અહીં ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ પ્રયત્નમાં કામ ક્રોધાદિ વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. જીવ પાપપુણ્ય, સુખદુઃખ, રાગદ્વેષ વગેરે જોડકાઓને અધીન થાય છે. મૃત્યુ આવતાં તે બધાંનો અંત આવે છે. જીવની સુખપ્રાપ્તિ માટેની ધાંધલ શમી જઈ પૂરી થાય છે. સાક્ષાત્કારને અનુભવેલા લોકોને પ્રભુનો આનંદ પ્રાપ્ત થયેલો હોવાથી તેને સુખ માટે ધમપછાડા મારવા પડતા નથી; અને તેથી તેવી ધમાલથી ઉત્પન્ન થનારા દોષોથી તે મુક્ત હોય છે, એટલે એક રીતે તેનો દેહ મૃત મનુષ્યના દેહ પ્રમાણે જ હોય છે. દેહનું સંચાલન કરનારી વૃત્તિઓ નાશ પામે છે. એ રીતે ઈશ્વર કથનથી પોતે મરી ગયાનું કહી, તે સ્થિતિનું અંત્યેષ્ટિ-ક્રિયાના અને સંન્યાસદીક્ષાના રૂપથી અત્યંત તલપથી વર્ણન તુકારામે પોતાના અલંગોમાં કર્યું છે. ‘શરીર પ્રેતરૂપ થયું; તે જાણે શ્મશાનમાં ગયું. તે વખતે પોતાનો આધાર છૂટી ગયો એમ માનીને કામ, ક્રોધ, માયા વગેરે તેના આગલા જોડીદારો રહવા માંડે છે. વૈરાગ્યનાં છાણાં પર દેહને મૂકીને તેને બ્રહ્મરૂપ કરનારો અગ્નિ આંખ્યો અને ઈશ્વરના ચરણોમાં દેહબુદ્ધિનો ઘડો ફેાડી નાખીને, ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ, સર્વં ભ્રુત્ત્વં ઇદં બ્રહ્મ’ એવો ક્લૂવો મૂક્યો. કુળ, નામ, રૂપ એમને તિલાંજલિ આપી. દેવે આપેલો દેહ દેવને આપી દીધો. એ પ્રમાણે પોતાની મેળે દેહની રક્ષા થયા પ્રમાણે તે નિઃશ્વેષ થયો તેની આગળ શુરુકૃપાનો દીવો મેં પ્રકટાવી મૂક્યો.

संन्यासदीक्षा देती वज्रते कराय छे तेम भे' मारा देडने पोतानी भेजे गोलावीने पंचभूतोनी प्रकृतिने प्रह्लासिमां आणी नाभी. तेथी ओकी साथे सधणुं काम पती गयुं. केवळ 'नारायण, नारायण' गोलाता रडेवानुं काम जाकी रह्युं. दश धंद्रियो अने अगियारभुं मन ओ अधाने उपवास कराव्यो, तेमने विषयइपी जोराक आप्यो नही; अने दश धंद्रियो तथा अगियारमा मन उपरांत पारमो ओटवे के देव-तेनुं पारणुं कयुं. देवने ज पोतानी बुद्धिने विषय जनाव्यो. ओ प्रभाणे धडे झाड्या पछी सर्व कर्मोने नाश यध नाम मात्र अव शिष्ट रह्युं. डवे अही'तही, जधे धंश्वर अने तेने आनंद ज देलायेवो छे.'

झाला प्रेरण शरीराचा भाव । सक्षियेला ठाव स्मशानी चा ॥
रवती रात्रदिवस कामकोष माय । झणती हायहाय यमधर्म ॥
वैराग्याचा शेणी लगल्या शरीरा । ज्ञानाभि लगला ब्रह्मलेंसी ॥
फिरविला घट फोडिला चरणी । महावायव्यनि बाँव झाली ॥
दिली तिलाजुळी कुलनामरुपासी । शरीर ज्याचे त्यासी समर्पिलें ॥
तुका म्हणे रक्षा झाली आपोआप । उजळीला दीप गुरुकृपा ॥
बोळविला वेह आपुलेनि हातें । हुताशली भूते ब्रह्माभिसी ॥
एक वेळ झालें सकळ कारण । आता नारायण नारायण ॥
एकादश दिवस जागरण उपवास । बारावा दिवस भोजनाचा ॥
अवघों कर्म झाली घटस्फोटापाशी । सकळ एकेसी उरला नाही ॥
तुका म्हणे आता आनंदी आनंदु । गोविंदे गोविंदु विस्तारला ॥

४ : देहबुद्धिनाशथी देहमां देवने निवास

'रहिमन् गलि है सांक्डी । दूजो नहीं समाय ।

है आप तो हरि नहीं । हरि है आपुन नहीं ॥ '

. देहमां देवने निवास थये।

जवमां कां तो 'हुं' अथवा तो 'देव' ओ जेमांथी ओक

કરી શક્યા નથી તેનું હું જીભથી શું વર્ણન કરું ? તે જોઈને મારો જીવભાવ વિરમ્યો અને હું વિકૃત જ થયો. હું તરી ગયો એમાં શંકા નથી. હવે મને કાંઈજ હરકત થનાર નથી, કેમકે દેહભાવ બાકી રહ્યો નથી. એવા સુખદ અંત સાથે હું વિકૃતરૂપી પિયરમાં આવ્યો, હવે શબ્દો ખૂટી પડ્યા છે. હું કેવળ આત્માનંદનો ઉપભોગ લેતો રહીશ.

બોલીયાવેં દેવ ભાજિ ઉમેં ટેલેં । નિધાન દેખિલેં પઢરીચેં ॥
 કાચ તેં વાનાવેં વાચેવેં પાલવેં । વેદાં ન યોલેવેં સ્વ ય્યાવેં ॥
 બાનદાચ્યા રસેં બોતીવ વાગલેં । દેક્ષતાં રંગજેં ચિત્ત મારેં ॥
 તુકા મ્હણે મી તો સગલ્લંચ વિરાળેં । વિઠ્ઠલચિ જ્ઞાલેં દર્શનનેં ॥

ઉતરલોં પાર । સત્ય જ્ઞાલ્લ હા નિર્ધાર ॥
 આતા નઘ્હે ઘાષા । કોણાવિશીં કાંદી કદા ॥
 તુકા મ્હણે કાંદીં । આતાં ડરલેં ઐસેં નાદીં ॥
 સેવટ તો મલ્લા । માક્ષા ઘડુ ગોડ જ્ઞાલ્લા ॥
 આળેં નિજાત્વ્યા માહેરા । મેટોં રત્નમાઈચ્યા વરા ॥
 તુકા મ્હણે વાળી । ગેલી આતા વેઠ્ઠ ઘણી ॥

હું જ મારામાં જન્મી પોતાને પેટ આવ્યો.

મેં મારા હૃદયમાં દેવના સ્વરૂપની જ્યોત જોઈ. જીવ સાગર તરી જવા માટે મને તે નાવ મળી. અજ્ઞાનનો દેહ તે સ્વરૂપમાં મળી ગયો. પ્રભો ! ચિત્ત તારા સ્વરૂપમાં મળી ગયું. દેહ તારા ચરણોમાં સ્થિર થયો. તારા સ્વરૂપનું દર્શન કર્યું; એટલે મને લાગ્યું કે બાણે મેં મારે પેટે જ જન્મ લીધો છે. હવે મારી હોંશ પૂરી થઈ, હું કૃતાર્થ થયો. બધી આશાઓ મટી ગઈ. જીવભાવે મરીને શિવરૂપે બળવાન થયો. મને દેખાતા રૂપ બાળી અને મારા બાળી, એમ બંને તરફ જોતાં મને લાગે છે કે બંને રૂપો હું જ છું. ઈશ્વર અને મેં એકબીજાના ગોત્રનો ઉચ્ચાર કરી વંશની શુદ્ધિની ખાતરી

કરી લીધી છે. પૂર્વે સતોને કર્યા પ્રમાણે મને પણ ઐક્યનો અભિપેક્ષ કરી પ્રભુએ પાછલો કેમ અમલમા મૂક્યો છે. અને મને પોતાને પદે સ્થાપ્યો છે. ત્યાં સ્વાતન્ત્ર્યનું એકછત્ર અણકતુ હોઈ અનાહત નાદથી ગગન ગર્જે છે -

અજ્ઞાન હા દેહસ્વરૂપી મીન્યા । સર્વ આસાનના દેહમાવ ॥
જ્ઞાનસ્વરૂપાચી સમગ્ મિલાલી । અતરો પાદિલી જ્ઞાનજ્યોતિ ॥
તુકા મ્હણે ચિત્તસ્વરૂપી રાહિલે । દેહ વિસાવલે તુક્યા પાવી ॥
મીચ મજ વ્યાલો । પોટી આપુલીવા આલો ॥
આતા પુરલે નવસ । નિરસોનિ ગેલી આસ ॥
જ્ઞાલો બરા બઠી । મેલો મરોની તે કાઠી ॥
દોન્હીકહે પાહે ॥ તુકા આહે તૈસા આહે ॥

ગોધૂની અન્વય વશવશાવઠી । પરસ્પરાકુઠી ઉચ્ચારણ ॥
મ્હણવીલે મામે પુલે ચાલે તમે । કેલા સામરસ્યે અભિપેક્ષ ॥
એક છત્ર શલકે ઉન્મનો નિશાળી । અનુહાસ ધ્વનો ગગન ગર્જે ॥
તુક્યા સ્વામી સ્વામી નિજપદો દાસા । કરુની ઉલ્લાસા સપ્રેમતા ॥

પ્રભો ! મારા-તારામા ધરેખર લેહ નથી, લેહ હોવાનો આપણે માત્ર વિનોદ કરીએ છીએ. તે મારો આકાર ધારણ કર્યો છે હુય પ્રત્યક્ષ તારુ જ સ્વરૂપ છું. હું તારામા છું. તું મારી પાસેથી સેવા લે છે તારામા હું અચળરૂપે છું. મારા આ ચળદેહને તારુ બળ છે તાત્પર્ય એ કે આપણા માત્ર નામમા જ તેટલી લિપ્તતા છે-પાણીમા મીઠું ઓગાળ્યા પછી તેનાથી તે લિપ્ત કેમ રહી શકે ? તે પ્રમાણે તારામા એકરસ થઈને હું ઓગળી ગયો છું. મારી અને તારી અસલ જ્યોત એક જ છે. ઈશ્વરે ધરેખર મારા પર અનુગ્રહ કર્યો અને મારામા તથા ઈશ્વરમા લેહ હોવાનો જન્મ ફર કર્યો. હવે જીવશિવ-મારી અને પ્રભુની એક જ પથારી થઈ. અમે એકરૂપ બન્યા અને હું ચંદ્રકારના ઈશ્વરપદે બઈને

રહ્યો નહીં. એ પ્રલયમાં ઉદય અને અસ્ત અવશિષ્ટ રહેતા નથી. સઘળું વિશ્વ, દેવીશક્તિના વિલાસનું સ્થાન હોવાનું ખરું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાનો આજનો દિવસ આવ્યો. જીવભાવના ત્યાગથી એ મહાન રૂપમાં હું પણ વિલીન થઈ ગયો.

જિકઢે પાહેં તિકઢે ડગા । અવધ્યા ગમનાવા ગામા ॥
 ઢોલોં વૈસલેં વૈસલેં । રૂપ રાહોનીં સંચલેં ॥
 ન વજિંતાં દાહી દિશા । જિકઢે પાહેં તિકઢે સરિસા ॥
 તુકા મ્હણે સમપદીં । ડમા દિઠીંચીયે માધીં ॥
 નમોમય જ્ઞાલેં જલ્લ । એકીં સકલ્લ હારપલેં ॥
 આતાં કાવ્ય સારાસારી । ત્યાચ્યા ભહરી તપાંત ॥
 કૈવા ચેચેં યાવાસાંઢી । આપ કોંઈ આપણા ॥
 તુકા મ્હણે વલ્પ જ્ઞાલા । અસ્તગેલા ઉદયો ॥
 ઘવલ્લેં જગદાકાર । અધાર તો નિરસલા ॥
 ભપોં જાતાં નાહોં ઠાવ । પ્રગટ પાહેં પસારા ॥
 ચરીયાવા દિવસ આલા । વાઢી ન ચોલા પુરે ॥
 તુકા મ્હણે જીવેં સાટોં । પઢિલી મિઠી ધુરેલી ॥

પ્રભો ! સર્વ નામરૂપાત્મક જગતમા તારાં જ પગલાંઓ છવાયેલાં છે. સમસ્ત પૃથ્વી પ્રભુ માટે પાટ થઈ, સર્વ કાળ સુદિન થયો. સર્વદા ચિત્તમા પ્રેમ ભરાઈ રહ્યો. સર્વ કાંઈ તું જ થવાથી જગતનો વ્યવસાય પૂરો થયો. હું જે કાંઈ જોહું તે તારી સ્તુતિ અને જપ છે; ભોજન કરું, તાંબૂલ સેવન કરું (પાન ખાઉં), તે તારી પૂજા અને નૈવેદ્ય છે; ચાહું છું તે પ્રદક્ષિણા અને સૂઈ છું તે દંડવત્ પ્રણામ છે; જે કાંઈ ભેઉં છું તે સઘળું તારી મૂર્તિઓ છે; સઘળું જળ તે ગંગાજળ છે; બધાં ઘરો એ દેવળો છે; જે કાંઈ સાંભળું છું તે હરિનામ છે. એવા પ્રેમાનંદથી સદા તૃપ્ત થનારા અમે હરિના દાસ છીએ.

તેમને જોઈતું હતું તે સઘળું મળ્યું જ, પણ તેના કરતાં કેટલાય ગણું વધુ મળ્યું. એવો પાંડુરંગ ઉદાર છે. તેના દર્શનથી તુકારામને અસીમ આનંદ થયો. તેને લીધે શરીર શીતળ બની ઇન્દ્રિયોની દોડધામ મટી ગઈ. મન પ્રભુના ચરણોમાં સ્થિર થયું. ભક્ત અને ભગવાન એવી દ્વૈતની અનુભૂતિમાં એ બધું થયું. આગળ જતાં 'દેવ હું જ છું' એવા પ્રકારની બ્રહ્માત્મભાવની તેમને પ્રતીતિ થઈ, બધા માણસો બ્રહ્મરૂપ છે; સમસ્ત વિશ્વમાં એક માત્ર ઈશ્વર જ બ્યાસ છે એવો વિશ્વાસ બેઠો; એટલું જ નહીં પણ એ વિશ્વાસનું સહજ પરિણામરૂપ 'અહં બ્રહ્માસ્મિ; સર્વં ક્ષલુ ર્દં બ્રહ્મ; એકમેવ અદ્વિતીયં બ્રહ્મ; પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ' એવા કેવલાદૈતના ઉચ્ચતમ પદનો સઘળો અનુભવ થયો. ભેદ પૂર્ણપણે મટી ગયો—'ભેદ પૂર્ણવર્ણે નષ્ટ ક્ષાલા' એમ તુકારામે કહ્યું છે. આ કેવલાદૈતના, સર્વ કાંઈ ઈશ્વર જ છે એવા—અનુભવથી રામ એ જ રાજા, પ્રજા અને લોકપાલ થયો; બધું એકરૂપ થયું. મંગળકારી ઉચ્ચારણ સિવાય બીજું કાંઈ ઉચ્ચારણ જ થતું નથી. સેવ્ય અને સેવકપણાનો ભેદ જ મટી ગયો. સર્વ કાંઈ ઈશ્વરથી ઠસોઠસ ભરાઈ ગયું. ઈશ્વરની કૃપા થાય તો આ જ નેત્રો દિવ્ય નેત્રો બની તેમને થતું જ્ઞાન જ બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે, બહારથી કાંઈ જ લાવવું પડતું નથી; અથવા તો તરી જવા માટે કયાંય દૂર જવું પડતું નથી. તરંગો હોઈને પણ જેમ જળ જ સત્ય જણાય છે, તે પ્રમાણે ઈશ્વર પોતાનું રૂપ દેખાડે તે જ સાચું; જીવ અને વિશ્વ એ બ્રમ કળાઈ આવે છે અને જીવભાવ બાકી રહેતો નથી.

રામ રાજા રામ પ્રજા લોકપાલ । एकचि सकळ दुजे नाहीं ॥

મગ્લાવાચૂની રમટેના વાળી । અલ્લહચિ ક્ષાળી એકી રાહી ॥

મોઢલે હે સ્વામી ઠાચાટાવ સેવા । વાઢવાવા હેવા કોળન્યા અંગે ॥
 તુના મ્હણે અવધે દુમદુમલે દેવે । ડરલે તં ગાવે હેચિ આતાં ॥
 જરિ હા હો કૃપા કરીલ નારાયણ । તરી હેચિ જ્ઞાન વ્રદ્ય હોય ॥
 કોઠોનીયા કાંઠો ન લગે આગાવે । ન લગે કોઠે જાવે તરાવયા ॥
 જરી દેવ કાઢી ઘરીલ પૈ ચિત્તી । તરી હેચિ હોતી દિવ્ય ચક્ષુ ॥
 તુકા મ્હણે દેવ દાવીલ આપણા । તરી જીવણા યાર નાહી ॥

એવું મહાપદ પામનારા સંતો અત્યંત વિરલ હોય છે. તુકારામ દેવ થયા, બ્રહ્મ થયા, છવન્મુક્ત બન્યા. એ અવસ્થામાં તેમની વૃત્તિઓ, ભાવનાઓ વગેરે કેવા પ્રકારની હતી, તે સંબંધે તેમણે ઘણા અભંગો લખેલા છે. તેમાંના થોડાક અભંગો વિષે વિચાર કરીએ.

‘યદો મુક્ત્વમ્મુક્તિરિતિ વ્યાખ્યા ગુણતો મે ન વસ્તુતઃ ।

ગુણસ્ય, માયામૂલત્વાન્મમે મોક્ષો ન યંવન્મ ॥’

(મારા વિષે બદ્ધ અથવા મુક્ત એવું શુદ્ધોને લીધે ખોલાય છે, ખરાપણથી નહીં. શુદ્ધો માયામાંથી પેદા થયા છે તેથી મને બંધન કે મોક્ષ-બંનેમાંથી કાંઈ જ નથી.) એ શ્લોકમાં દર્શાવેલા વિચારો પ્રમાણે તુકારામ પણ કહે છે, ‘બંધન મૂળથી જ ખોટું, તો પછી સુખિત એટલેય શું? તે પણ ખોટી જ. મારું મન ભયને ભૂલી ગયું છે. હું સુખ-પૂર્વક અદ્વૈતભાવથી માત્ર કીર્તન કરું છું. નાશ જ ખોટો, એટલે નાશ થતો જ નથી તો પછી હુંમલો કેના પર કરું? અદ્વૈતભાવે નિર્વિકાર દેવ મને સહાયતા-મદદ કરનારો છે. સંસારની લીલિથી ક્યાંય નાસી જવાનું બની શકે તેમ છે જ નહીં. હવે શું કરવું? પ્રભો! હું તારો શું થાઉં છું કે જેથી આવી રીતે એકસરખો તું મારી પાછળ પડ્યો છે?

મુક્ત કાસયા મ્હણાવે । યવન તં નાહી ઠાવે ॥

મુક્તે કરીતો કીર્તન । મય વિમલે મન ॥

દેવિજેના નાશ । ઘાલુ કોળાવરી કામ ॥
 તુકા મ્હણે સાહે । દેવ આહે તેસા આહે ॥
 સસારાન્યા મેળે । પળે ન લાહેસે કેલે ॥
 જેયે તેયે આપણ આહે । આમ્હીં કરાવે તે કાવ ॥
 એકાતાસી ઠાર । તિહીં લોકીં નાહીં વાવ ॥
 તુકા મ્હણે નાયે । તુજે ઘેતલે મ્યાં આહે ॥

‘અમેણાહ અમેણ ત્વ અમેણોપાસકા જના ।

અમેણેશ્વરમાવત્વ અમમૂલમિદ જગન્ ॥’

દેવ જ પૂજની સામગ્રી થયા તો હવે પૂજ શાથી કરું ?

(હુ, તું, ઉપાસના કરનારા લોકો, ઈશ્વર અને સર્વ જગત, એ ભ્રમ છે. એમા સત્ય કાંઈ જ નથી.) આ શ્લોક માતૃ તત્ત્વ તુકારામના અનુભવમા આન્યુ. અને શ્રીમચ્છંકરાચાર્યની પરાપૂજમા કહેલા પૂજ કરવાના માર્ગમાના વિદ્ધો અદ્વૈતસ્થિતિમા તેમની આગળ પણ હાજર થયા. દ્વૈતભાવે ‘ઈશ્વર છે’ એવું જગતમા કહેવડાવવું, પણ અદ્વૈતભાવે તે અને ભક્ત એક જ હોવાથી ભક્તથી ભગવાન ભિન્ન નથી એવો અનુભવ લેવો. પ્રભો ! હવે તારી પૂજ શાથી કરવી ? જપ એ તારું સ્વરૂપ છે, ફળ, તાબૂલ (પાન) અક્ષત (ચોખ્ખા) તું જ આપે છે પછી તારું તને શું અર્પું ? ધાતુ અને અન્ન નારાયણ જ છે, તો પછી દક્ષિણા અને નેવેદ્ય શાના કરું ? ગાયન એટલે ઝંકાર, તાલ એ નાદ-પ્રહ્લન રૂપ, અને પૃથ્વી પણ દેવ જ છે, ત્યારે ગાયન, તાલ અને નૃત્ય પણ અશક્ય જ છે, ઠીક હવે તારું નામ બોલુ છું. તેમાં પૂજના સર્વ ઉપચારો આવે છે. સર્વત્ર, પ્રભો ! તું જ મારે માટે છે, એટલા માટે બીજા વિધિકર્મો કરવાના મારે માટે રહ્યા નથી. મન, વાણી અને કાયા તારા ચરણોમા અર્પ્યા છે, સર્વ કાંઈ તું જ છે. તો પછી ક્યા પથરામા દેવત્વનો ભાવ

મેહું; અને કયા પર પગ મૂકી ચાલું ? તું જ પિતૃસ્વરૂપ જનાર્દન છે, તો પછી તારાથી સ્વતંત્ર શ્રાદ્ધકર્મો શા માટે જોઈએ ? મારો જીવતો બગતો પિંડ જ તારે ચરણે ધરી હું નિશ્ચિત બન્યો છું.’

આહે એસા દેવ વદવાવી વાણી । નાહીં એસા મનીં અનુમગવા ॥

x

x

x

કાસયાનેં પૂજા કરૂ કેસીરાજા । હાચિ સદેહ માસા પેઢી આતા ॥
 ઉદકેં ન્હાણૂ તરી સ્વરૂપ તેં તુજે । તેંયે કાય મામેં વેચેં દેવા ॥
 ફલદાતા તૂંચી તાતૂલ અક્ષતા । તરી કાય અનતા વાહૂ તૂજ ॥
 વાહૂ દક્ષિણા તરી ધાતૂ નારાયણ । બ્રહ્મ તેંચિ અન દુજે નાહીં ॥
 ગાતા તો ઓંકાર ટાલી નાદેશ્વર । નાચાવયા ધાર નાહીં કાઠે ॥
 તુકા મ્હણે મજ અવચેં તુમેં નામ । ધૂપરીપ રામકૃણહરિ ॥
 કવણાચેં કારણ ન લગેંચિ કાહીં । સર્વ સર્વા ઠાયીં તૂ મજ એક ॥
 કાયવાચામન ઠેવિલેં તુજેં પાયીં । આતોં-ઝરલેં કાહીં ન દિસેં દેવા ॥
 કવણા પાપાણાસી ઘઠનીયા ભાવ । કવણાવરી પાય ઠેવૂ આતા ॥
 મ્હણવૂની નિશ્ચિત રાહિલોં મનીં । તૂંચિ સર્વ રાણીં દેહોનીયા ॥
 પિતરસ્વરૂપી તૂંચિ નારાયણ । સવ્ય તેં કરૂણ અપસવ્ય ॥
 તુકા મ્હણે જીત પિંડ તુજ્યા હાર્તીં । વેઠની નિશ્ચિની માનિયેલી ॥

આ રીતે પૂર્ણ અઢૈતનો સર્વોત્તમાવનો અનુભવ થયા પછી સાધક દશામા ભક્તિભાવની અને નામચિતનની સ્ફુરણા આપનાર પંઢરપુર તુકારામને કોક જુદા જ રૂપમાં દેખાવા લાગ્યું. પોતાની ટેવ પ્રમાણે એ લાવતું વર્ણન કરવા માટે તેમણે પહેલાના જ શબ્દો પસંદ કર્યા, પણ માત્ર તેમનો અર્થ બદલાયો. તેઓ કહે છે : ‘મારો દેહ એ જ પંઢરપુર, પ્રેમ એ પુંડલીક અને ભાવ એ ચંદ્રભાગા (નદી) છે. ત્યાં આત્મા એટલે વિકૃત વિવેકની ઈટ પર જીભેલો છે, એટલું જ નહીં પણ આત્મારૂપ વિકૃત સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે. દામા અને

દયારૂપ રાહી અને રુખમાખાઈ તેમની બન્ને બાબુએ હોઈ વિવેક અને વૈરાગ્ય એ ગરુડ અને હનુમાનની જેમ તેમની આગળ હાથ જોડીને બિભેલા છે. એવા પદ્મરુપનાં દર્શન કરી હું જન્મમરણમાથી મુક્ત થયો.'

દેહ તો પઢરી, પ્રેમ પુડલીક । સ્વમાત્ર સન્મુત ચદમાગા ॥
વિવેકાચી વીટ, આત્મા પઢરીરાવ । જેથે તેથે દેવ ઠસાવલા ॥
ક્ષમા દયા દોન્હી રાહી રહુમાવાર્દ । દોહીરુકે યાહી ડમી અસે ॥
વિવક-વૈરાગ્ય ગઢડ-હનુમત । કર જોહન તેયે સદા ડમે ॥
તુકા મ્હણે અમ્હીં દેચિત્કી પઢરી । ચુકવિલી ફેરી ચોર્યાયશીચી ॥ -

જે દેવ થયો તે જ બધાંને દેવ તરીકે બાણે છે

તુકારામે 'પોતાની જીવન-મુક્તાવસ્થાનું વર્ણન કર્યું' છે. તેમાં ધ્યેયપ્રાપ્તિનો ઉત્સાહ; આત્મવિશ્વાસ અને નિશ્ચિંતતાનું સાર્વિક અભિમાન અને આવેશ; આનંદના અતિ રેકનો દૈવી ઉન્માદ વગેરે અનેક ઉદ્દાત્ત અને જ્વલંત ભાવનાઓ નજરે પડે છે. તેઓ કહે છે : 'વેદોનો ખરો મર્મ મને જ ખબર છે, કારણ કે મને તેમાના તત્ત્વોનો અનુભવ છે. શબ્દોનું જ્ઞાન ધરાવનારા પંડિતો તો વેદોનો કેવળ ભાર વહન કરનારા છે. જમનારાને આવતો સ્વાદ બિલા બિલા જોનારાને કંઈ રીતે ખબર પડે ? ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહારનું કારણ પરમેશ્વર છે. તે પરમેશ્વર જેમના હાથમા છે તેમને એ ત્રણે વાતોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તે બીજા (એટલે પરમેશ્વર) અમને મળી આવ્યું છે. એટલા માટે અમને સકળ વિશ્વનું જ્ઞાન છે. દાખલા તરીકે સઘળા જીવો પ્રદા સ્વરૂપ હોવાનું વેદો કહે છે તેનો મને અનુભવ છે. હું પ્રદાસ્વ છું. એ અનુભવ પરથી સર્વ જીવો પ્રદા છે તે હું જાણુ છું. જેમને પહેલો અનુભવ નથી તેમને બીજો અનુ

પુસાલ તરી આમ્હાં વૈજુડીના વાસ । પરિ નાહીં રહ્યાસ ટાવ કોઈં ॥
તુકા મ્હણે આમ્હી રાજે ત્રૈલોક્યાચે । પરિ નાહોં કોળાચે ડોળે પુરે ॥

હું બ્રહ્મરૂપ ખની નિરંજન નિરાકારમાં રહું છું

સર્વવ્યાપક, અનંત બ્રહ્મ સાથે ઐક્ય પામીને તુકારામ
પણ સર્વવ્યાપક અને અનંત થયા. તેઓ કહે છે : ‘ અમે
નિરંજન બ્રહ્મરૂપમાં ઘર બાંધીને તે નિરાકારમાં કાયમનો
વસવાટ કર્યો છે. તેની સાથે અખંડ ઐક્ય પામીને તેમાં
એકરસ થઈ ગયા છીએ, તદ્વાકાર થયા છીએ; હવે ચંડકાર
રહ્યો નથી-તેથી વળે ભુવન અમારો સ્વદેશ છે. પારકાં-પોતાનો
ભેદ નથી એવા અમે મા-બાપ પાંડુરંગના લાડકા છીએ.
દેહ વડે નહિ તો બ્રહ્માત્મભાવે મેં સર્વ કાંઈ જોયું; મધ્યું
હું પોતે જ થયો. હાથપગથી કાંઈ ન લેવા છતાં બધું
લીધું; ન ખાતાં ખાધું; ન બોલતાં બોલ્યો; કાનોએ જે
ન સાંભળ્યું તે બધું ‘ મને ’ સાંભળ્યું.

નિરંજની આમ્હી વાધિયેલે ઘર । નિરાકારી નિરતર રાહિલોં આમ્હી ॥
નિરામાણી પૂર્ણ જ્ઞાલોં સમરસ । અલક ઐશ્વર્યાસ પાવલોં આમ્હી ॥
તુકા મ્હણે આતાં નાહીં અહકાર । જ્ઞાલોં તદાકાર નિત્ય શુદ્ધ ॥

આમુઆ સ્વદેશ । ભુવનપ્રયામયે વાસ ॥
આદ્યાશાચો લાડકી । ષટ્કોં આતે હૈં લોન્કિચી ॥
નાહીં નિપરાદ । કોળા આમ્હાંમયે મેદ ॥
તુકા મ્હણે નામ । મવયે આમવે હૈં પામ ॥
ન દેરોની વાહોં । મ્યાં પાહિલે સજ્જ હી ॥
જ્ઞાલોં અવધીયા વરી । મીં હૈં માણે ટેલે દુરી ॥
મ પેનાં પેતલે । હાતવાય ઉત્તતલે ॥
રાદલે ન રાતાં । રસના રસ પાતી પેતાં ॥
■ બોલોની બોલે । વેરે પ્રવટ જાદે ॥
નદંજને વની । તુચ મ્હણે આતે મની ॥

ત્રણે ભુવનમાં નિવાસ કર્યો. બ્રહ્મસ્વરૂપે સર્વવ્યાપક બનીને સર્વ વાતોનો એકસાથે જ અનુભવ લીધો. તેવી જ રીતે તે જ ઈશ્વરસ્વરૂપે સઘળાં પુણ્યકર્મો પણ કર્યાં; કારણ કે એક ઈશ્વર જ કર્તા છે અને તુકારામ ઈશ્વરસ્વરૂપ થયા તેથી ઈશ્વરે કરેલાં સર્વ કર્મો, એટલે જગતમાંનાં સઘળાં કર્મો તુકારામે જ કર્યાં એમ પોતાની મેળે જ સિદ્ધ થાય છે. એનો મર્મ આપણને સમજાય નહિ. બ્રહ્માત્મભાવ અને વિશ્વાત્મભાવ થયેલા સત્પુરુષોને જ તે વાતોનો મર્મ કળાય અને તેમને જ તેનો અનુભવ થાય છે. કાંઈ નહિ તો, આપણે શબ્દોથીય એ અનુભવની વિશાળતા સાંભળી રાખવી. એવું પ્રેરણાત્મક શાબ્દશાસ્ત્ર પણ બીજે કયાંય પ્રાપ્ત થવું મુશ્કેલ છે. તુકારામ કહે છે : ‘મેં સર્વ પ્રાણીઓને અન્નજળથી સંતુષ્ટ કર્યાં; સઘળી ભૂમિનું દાન કર્યું; પર્વ-કાળ પવિત્ર હોય છે તે પ્રમાણે સઘળા સામાન્ય કાળને પણ પવિત્ર કરી નાખ્યો; સર્વ તીર્થોમાં બ્રમણ કર્યું; યજ્ઞયાગ કર્યા અને એ કરવાથી મળેલું સઘળું પુણ્ય મેં ઈશ્વરને અર્પણ કર્યું. હવે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ-બંનેને ઉકાળીને (એટલે માયા અને પરમાર્થ સાધનની પેઢી ચાર જઈને) બ્રહ્મસ્વરૂપત્વનું રસાયન તૈયાર કર્યું છે. એ બ્રહ્મરસનો પાક તૈયાર થતાં ‘અનુભવના મુખ વડે મેં તેનું સેવન કર્યું’. સાધનરૂપે દરેક કોણિયે તે શ્રદ્ધા કરતાં અનુભવના બળે શરીરમાં તે એકરસ થયો. એ રસાયનના સેવનથી મારો ભવરોગ મટી જઈ મને પૂર્ણ આરોગ્ય પ્રાપ્ત થયું અને નિજ આત્મરંગની કાંતિથી હું શોભવા લાગ્યો.’

અયથ્યા મૂતાવે કેલે સંતવણ । અવધીવ દાન દિલી મૂયો ॥

અવધાચિ કલ્લ દિનરાત્ર શુદ્ધિ । સાધિયેલા વિધિ પવેકલ્લ ॥

એટલા માટે તે ભૂતદયાનું આ નાબુક બંધન જીવનમુક્તિના અંતઃકરણમાં પણ કાયમ રાખે છે; અને તેમની મારફતે જગતના ઉદ્ધારનું, જગતને શાશ્વત સુખનો માર્ગ સતત દેખાડવા માટેનું કાર્ય કરાવી લેતો હોવાનું જણાય છે. કેવલા-દ્વૈતનો અનુભવ લઈને કૃતાર્થ થયેલા તુકારામ જગત પર ઉપકાર કરવા પૂરતા અવશિષ્ટ રહ્યા; લોકોનું દુઃખ તેમનાથી બેવાયું નહીં એટલા માટે સુખનો સાચો અને સરળ માર્ગ દેખાડવા માટે તેમણે ભક્તિનો ઉપદેશ કર્યો, અનુભવનો રસ જગતને પીરસ્યો; ધર્મનું પાલન અને પાપનું ખંડન કર્યું. તેમના આ કાર્યનું એટલે કે તેમના ભક્તિદર્શનના સ્વરૂપનું વર્ણન, આ પુસ્તક કરતાં અગાઉ લખેલા ‘મત્તિચા હાંગોરા’-ભક્તિનો ઉદ્દોષક-નામના પુસ્તકમાં, કર્યું છે. તેથી તે પુસ્તકનો અદ્ય સારાંશ આ પુસ્તકમાં આપવાનું ઉચિત અને ઉપયોગી જણાયાથી અહીં આપવામાં આવે છે.

તુકારામના અભંગો એટલે આધ્યાત્મિક ભાવગીતો : એ અભંગોમાંથી તેમણે ઉપદેશ કર્યો છે. એ ગીતો ઊર્મિપ્રધાન હોવાથી છંદશાસ્ત્રની પદ્ધતિને અનુસરી ન રચાયાં હોય તે પણ બનવા ભેગ છે. એ ભાવગીતોમાં લય કરતાં ભાવ-અર્થને પ્રાધાન્ય અપાયું છે; એટલા માટે ‘તુકારામ : મત્તિચા હાંગોરા’ અર્થાત્ ભક્તિનો ઉદ્દોષક-તુકારામ : એ નામના પુસ્તકમાં, ચૂટી કાઢેલા અભંગોને આધારે, તેમના ઉપદેશની વેદાંત અને સાક્ષાત્કાર-શાસ્ત્રની પદ્ધતિએ રચ્ચાત કરી છે, તેના જ સમર્થનરૂપે પ્રસ્તુત વિષય અહીં રચ્ચ કરવાનો છે.

૧ પહેલું સાધન : નિત્યાનિત્યવિવેક

દેહ અને દેખાતું આ જગત પણ નાશવંત, અનિત્ય એ સાર છે, તેનાથી અવિનાશી સુખ મળવાનું નથી.

એકમાત્ર ઈશ્વર જ નિત્ય, અક્ષય અને સારભૂત હોઈ ને અખંડ, અને અવિનાશી સુખ તેના ચરણોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આ નિત્યાનિત્યવિવેક જાગૃત રહેવો જોઈએ. ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટેનાં ચાર સાધનોમાંનું એ પહેલું સાધન છે; એમાંથી પરમાર્થની શરૂઆત થાય છે. એ સંબંધમાં તુકારામ કહે છે : ‘લોકો મોતને ભૂલી જાય છે; બીજાંઓને ચિંતા પર બળતાં જોઈને પણ સાવધ થતાં નથી.’ સર્ગાવહાલાંઓને પોતાની નજર આગળ મરતાં જોઈને, પોતાનાં ગાત્રો ક્ષીણ અને જીર્ણ થતાં જોઈને પણ તેઓ નક્કર રહે છે એ શું (આશ્ચર્ય નથી ? અરે ! એમની પાસે એવું તે કયું બળ છે ? અંતે કોણ ખપમાં આવનારું છે. સર્ગાવહાલાઓ તો આપવા-લીધા ના, સ્વાર્થના સાથીઓ છે અને ધન તો વળી અંતકાળે કથા કામમાં આવતું નથી. આ વાત લોકોને કેમ સમજાતી નહીં હોય ? ઘડપણના દુઃખની અને કળેતાની ભીતિ એમને કેમ લાગતી નહીં હોય ? પ્રારબ્ધના ફળ લોગવવામાંથી ભલભલાઓ પણ છટકી શક્યા નથી તો સામાન્ય માણસોની તો કોણ જાણે કેવી ગતિ થશે ?’ એવા બધા બયોની સ્મૃતિ આપીને દુઃખી હૈયે તેઓ કહે છે : ‘ભાઈઓ ! સંસારમાં સુખ નથી, દેહને મોત જરૂર ભરખી જશે. તમારાં મા-બાપ પણ અણાની જ છે, તેમને પણ કલ્યાણનેા સાચો માર્ગ ખબર નથી તેથી તેમને પગલે ચાલતા તમારું કલ્યાણ થવાનું નથી. એટલા માટે, આ બધા દુઃખમાંથી જીગરી જવા ખાતર પ્રભુના ચરણોનું ચિંતન કરો અને તેને શરણે જાઓ. તે કર્તા છે, સઘળી સત્તા તેની છે. માણસ નિમિત્તનો ધણી છે. મોટી મોટી આશાઓ અને ખોટી તૃષ્ણાઓ સેવશે નહીં. પેટપૂરતું અનાજ અને તવ ઢંકાય તેટલા વસ્ત્રો

એટલા માટે તે ભૂતદયાનુ આ નાનુક બધન છવનમુક્રોતા
અત કરણમા પણ ત્રયમ રાજે છે, અને તેમની મારફતે
જગતના ઉદ્ધારનુ, જગતને શાશ્વત મુખનો માર્ગ સતત
દેખાડવા માટેનુ કાર્ય કરાવી લેતો હોવાનુ જણાય છે દેવતા
દ્વૈતનો અનુભવ લઈને કૃતાર્થ થયેલા તુકારામ જગત પર
ઉપકાર કરવા પૂરતા અવશિષ્ટ રહ્યા, લોકોનુ દુઃખ તેમનાથી
ભેવાયુ નહીં એટલા માટે મુખનો સાચો અને સ્વચ્છ માર્ગ
દેખાડવા માટે તેમણે ભક્તિનો ઉપદેશ કર્યો, અનુભવનો રસ
જગતને પીરવ્યો, ધર્મનુ પાલન અને પાપ છુટા પડતુ હતુ.
તેમના આ કાર્યનુ એટલે કે તેમના ભક્તિદર્શનના સ્વરૂપનુ
વર્ણન, આ પુસ્તક કરતા અગાઉ લખેલા ‘મત્તિચા દાગોર’-
ભક્તિનો ઉદ્ધોષક-નામના પુસ્તકમા, કર્યુ છે તેથી તે
પુસ્તકનો અર્થ સારાશ આ પુસ્તકમા આપવાનુ ઉચિત અને
ઉપયોગી જણાયાથી અહીં આપવામા આવે છે

તુકારામના અભગો એટલે આધ્યાત્મિક ભાવગીતો. એ
અભગોમાથી તેમણે ઉપદેશ કર્યો છે એ જીનો ભિન્નપ્રધાન
હોવાથી દૈવશાસ્ત્રની પદ્ધતિને અનુસરી ન રચાયા હોય તે
પણ બનવા ભેગ છે એ ભાવગીતોમા લખ કરતા ભાવ-અર્થને
પ્રાધાન્ય અપાયુ છે, એટલા માટે ‘તુકારામ મત્તિચા
દાગોર’ અર્થાત્ ભક્તિનો ઉદ્ધોષક-તુકારામ એ નામના
પુસ્તકમા, ચૂટી કાઢેલા અભગોને આધારે, તેમના ઉપદેશની
વેદાત અને સાધનાકાર-શાસ્ત્રની પદ્ધતિએ રચ્યાત કરી છે,
તેના જ સમર્થનરૂપે પ્રસ્તુત વિષય અહીં રચ્યુ કરવાનો છે

પહેલુ સાધન નિત્યાનિત્યરિને-

દેહ અને દેખાતું આ જગત પણ નાશવત અનિત્ય
અને અસાર છે, તેનાથી અવિનાશી મુખ મળવાનુ નથી

પુણ્યનાં આવાં લક્ષણો બાણી લઈ તે પ્રમાણે વર્તે. આ મનુષ્યજન્મમાં જ ઈશ્વરપ્રાપ્તિ કરી લેવી સહેલી છે. તેથી આત્મકલ્યાણ સાધી લે. આ નારાયણ રસથી ઘણાંને કાયદો થયો છે. એનાથી ભવરોગ મટી જઈ કેવલ્ય-મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. જન્મમરણનો પાશ તૂટે છે. જો વિષયોના ઉપ-લોગમાં જ શરીરનો ઉપયોગ કરાય તો તે અપવિત્ર, અમંગળ અને દુઃખકારક છે, પણ ઈશ્વરપ્રાપ્તિ બાણી જો તેને વાળવામાં આવે તો તે પવિત્ર, મંગળ અને સુખકારક થશે. એવું બાણી લઈને પ્રભુચરણોના ચિંતનમાં રૂખડી મારવી. ઇંદ્રિયોની દોરવણી પ્રમાણે વિષયોની પાછળ ન દોડવામાં જ અખંડ અવિનાશી સુખ છે. ’

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે બુદ્ધિમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થઈ તે અનિલ્યની ઇચ્છા અને આશા છોડી; નિત્ય એવા ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ માટેનો નિશ્ચય કરે તોપણ મન અને ઇંદ્રિયો બુદ્ધિની પાછળ જવા માટે તૈયાર થતાં નથી. તેઓ તો વિષયોની પાછળ જ દોડે છે. તેમને હમેશાં અત્યંત પ્રયત્નપૂર્વક વિષયોમાંથી પાછાં વાળી ઈશ્વર બાણી વાળવાં પડે છે.

હવે આ ત્રીણું સાધન એટલે શમદમાદિષ્ટ સંપત્તિ અથવા ચિત્તશુદ્ધિ; પોતાના દોષો-દુર્ગુણો કળાય છે ખરા, પણ છોડી શકાતા નથી. ચંચળ મન સ્થિર રહેતું નથી. ત્યારે વળી નામરમરણ તો કેમ જ થાય? એટલા માટે ચિત્તશુદ્ધિનો દુર્ગુણ ત્યજીને સદ્ગુણના સંગ્રહનો ઉપદેશ તુકારામ આપે છે.

૧. શમદમાદિષ્ટ સંપત્તિ અને સુમુક્ષુત્વ

તેઓ કહે છે: ‘શરમ અને ચિંતાને તમારા મનમાં ઉતારો આપશે નહિ. જોટી શરમ અને ચિંતા આડે આવતાં રામ કેમ મળશે? પ્રભુ સર્વનું પોષણ કરે છે તો

પછી આખો વખત પેટની ચિંતા શા માટે કર્યા કરો છો ? તેના પર બરોસો રાખો તો તે તમારી ઉપેક્ષા ક્યારેય નહિ કરે. સાહત્રણ હાથ ધરતી અને એક શેર અનાજ : એટલું જ તમને જોઈએ છે, તો પછી નકામી વૃષ્ટિઓ વધારી રામને શા માટે બૂલો છો ? અને વળી વૃષ્ટિઓ વધારવાથી નમીબ ફેરવાશે કે ? સંતોષમાં જ ખરું સુખ છે. સંતોષ રાખો. પરત્વી અને પારકું ધન, એમને વિષે સંખત નફરત રાખો. દ્રવ્ય અને ક્રોધથી પાપ થાય છે. એટલા માટે પારકાંઓનું બૂંડું તાકી પાપરૂપી પૂંછ એકઠી કરશે નહીં. કીર્તિ અને મોટાઈના મોહમાં ફસાશે નહીં; તેમનાથી ઠગાઈ જવાય છે, ભક્તિના વ્યાપારનો નાશ થાય છે. લોકોના રંગમાં મળવાથી તે જ (વિષયોનો) રંગ આપણને પણ લાગશે, એટલા માટે લોકોના આચાર-વિચારમાં બળશે નહીં-એકરસ થશે નહીં. યોગ સાધવાની ઇચ્છા હોય તો આગ્રાને સમૂળ ઠાલી નાખો. કથાનીય લિપ્સા રાખશે નહીં. ઇંદ્રિયોનું દમન કરો; હિલમાં સમા ગખો. એ બધું થવા માટે મનને ફોસલાવી-ખુશ કરી કબજામાં લો. સફળિ અને અધોગતિ પામવાનું કારણ મન હોવાથી તેને શુદ્ધ કરો. મને ન કર્યું હોય અને શરીરથી થયું હોય તોપણ તે ત્યાગ જ છે; બાકી ત્યાગ કરીને મનમાં તેનું ધ્યાન રહ્યું હોય-કાંઈક ગર્વ અનુભવાતો હોય, તો તે ત્યાગ નહીં પણ ફોતો કહેવાય. એટલા માટે દંબ છોડી, પોને જ પોતાના સાક્ષી બની મન શુદ્ધ કરો અને ખરેખરા પવિત્ર બનો. ‘મારું તારું’ છોડો, અદંકારને દાંડી કાઢો, એ જ સાચો ત્યાગ : સર્વ દંદોનો ત્યાગ એ જ સાચી પવિત્રતા. તાત્પર્ય એ છે કે આધકની દગા ઉઘારી ન-નિરપેક્ષ હોવી જોઈએ. તેને અંદર કે બહારની કાંઈ ઉપધિ

ન હોવી જોઈએ. તેણે મિતાહારી થવું. નિદ્રા અને સુષ્ણી ઇન્દ્રિયોને જીતવી એટલે શુરુકૃપાથી તેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે. ’

ચોથું સાધન મુમુક્ષુત્વ એટલે કે ઈશ્વરપ્રાપ્તિની તીવ્ર ઇચ્છા : કારણ કે ઈશ્વરપ્રાપ્તિથી મોક્ષ મળે છે. પાછલાં ત્રણ સાધનોમાં ખાસ કરી અનિત્ય માયાના ત્યાગનો વિચાર કરાવેલો. આ ચોથા સાધનમાં નિત્ય એવા ઈશ્વર વિષે વિચાર કરવામાં આવે છે. ઈશ્વરપ્રાપ્તિથી ‘થનારા કલ્યાણને’ વિચાર કરી તેની પ્રાપ્તિ એ જ જીવનની સાર્થકતા છે, એ વાત મનમાં ઠસાવવાની છે. જીવનમાંનાં મૂલ્યોનું પરિવર્તન કરી, એક માત્ર ઈશ્વર સિવાય બીજું સર્વ અસાર છે એ સમજી લઈ ઈશ્વરપ્રાપ્તિરૂપ ધ્યેયને સિદ્ધ કરવાના નિશ્ચયનું નામ મુમુક્ષુત્વ : તે દેહ થવા માટે તુકારામ કહે છે, ‘ સર્વ પ્રકાર-નું કલ્યાણ, નિત્યત્વ, વિશ્રાંતિ ઈશ્વરના ચરણોમાં છે તેથી તેનું સ્મરણ કરવું. તે વિશ્વંભર છે; તમારીય ચિંતા તેને છે. કેવળ તેનું ધ્યાન ધરો. શું તેને તમારો ભાર લાગવાનો છે ? તેની પાસે શું આછું છે કે સિખારી બની બારણે બારણે ફરવું ? દેવની સોખતમાં દેવ થશે, દુનિયાની સોખતમાં પતન પામશે. જે ગમે તે ધરો. નાશયણરૂપી ધન ગાંઠે બાંધી દેવ થશે તો બીજાઓને પણ દેવ બનાવશે. ‘ મારું-મારું ’ એવા ખોટા છંદમાં પડી ભૂંડા અને દુષ્ટ બનશે તો બીજાઓને પણ દુષ્ટ બનાવશે. આ રીતના એ જે માગે છે, તો આગળ એમાંના સન્માર્ગે ગયેલાંના જ પગલે ચાલી નામસંકીર્તનથી વિઠ્ઠલરૂપી ધન ગાંઠે બાંધવું; જન્મમરણ ટાળવાં અને જીવપણાને છેડા ફાડી આપી પોતાને ચિયેર જતા રહેવું એ શું યોગ્ય નથી ? જબર પુણ્યફળને લીધે જ નરદેહ મળે છે. તે છે, તેટલા વખતમાં ઈશ્વરપ્રાપ્તિ કરી લો.

હરિની ભક્તિ કરો; નામસ્મરણ કરો. નામ લીધા વગર આયુષ્ય વેડપી નાખશો નહીં. દેહ મજબૂત છે, સત્સંગ પણ લાભ્યો છે; તેનો ખરો ફાયદો ઉઠાવી લો. હરિનામનું વ્યસન લગાડો; અનન્યભાવે, રાતદિવસ ઈશ્વરનું ચિંતન કરો. ચિત્તમાં-મનમાં, બિંધતાં-મગતાં હમેશાં અંતઃકરણમાં પાંડુરંગનું સ્મરણ કરતા રહો, ઈશ્વરના ચરણોમાં જ પોતાનું ચિત્ત એકસરખું લાગેલું રહે એવું પ્રેમસુખ તેની પાસે માગો. એવા આ પરમાર્થસાધનથી સચ્ચિદાનંદ-પદવી પ્રાપ્ત કરી કૃતકૃત્ય અને ધન્ય થાઓ.'

સંતો જ પ્રભુની મૂર્તિ છે, તેમના શુભ એ જ દેવ

ઈશ્વરપ્રાપ્તિને માગે ગયેલા સંતોના આદર્શ દર્શિ સમક્ષ રાખી સાધકે તેમને માગે જવાનું છે. તેમના આચાર-વિચારોનું વક્ષણ પોતાના આચારવિચારોને આપવાનું છે. એટલા માટે સ્વભાવધર્મ, આચરણ, સાધન અને વૃત્તિનું જ્ઞાન મેળવી લેવું જરૂરી છે. તેવી જ રીતે તેમને ભક્તિનું ફળ શું મળ્યું, ઈશ્વર અને તેનો સંબંધ કેવા પ્રકારનો હોય છે, પ્રભુ તેના પર કઈ રીતે પ્રેમ રાખે છે, એ સમજાવવાથી ભક્તિ દરવા માટેનો ઉત્સાહ વધે છે, રક્તિ આવે છે. એ માટે ઈશ્વરનો ભક્ત પરના પ્રેમનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. એ એ વિષયોનો હવે વિચાર કરવાનો છે. પરંતુ એ પહેલાં સાધનચતુષ્ટય સંબંધી એક વાતની ચોખવટ કરવાનું જરૂરી જણાય છે.

એ ચારે સાધનો પૂર્ણપણે પચાવી લીધા પછી જ ભક્તિસાધનની શરૂઆત દરાય; એવું કાંઈ નથી. તેમ કરવાનું કહેવામાં આવે તો ભક્તિની શરૂઆત ક્યારેય થાય નહીં. સાધનચતુષ્ટય નિત્યાનિત્ય-વિવેક, વૈરાગ્ય, શમદમાદિ ૫૬

સંપત્, સુસુક્ત્વ અને ભક્તિ એ પરસ્પર અવલંબી અને એકબીજાને ઉપકારી છે. તેમની પરસ્પર વૃદ્ધિ એકબીજાની મદદથી, ધીમેધીમે અનેક સોપાનોથી થાય છે. એટલે સાધન-ચતુષ્ટયની આમાન્ય પ્રાપ્તિ થતાં ભક્તિસાધન કરવાની યોગ્યતા આવ્યાનું સંતો જણાવે છે.

તુકારામ જેવા શ્રેષ્ઠ સંતે કહેલું સંતોનું વર્ણન અત્યંત સ્ફૂર્તિદાયક, આનંદપ્રદ અને પ્રેમપૂર્ણ હોય એમાં આશ્ચર્ય શું ? સંતો વિષે તેઓ લખે છે :

‘ શકુન કહેનારા, ભૂતભવિષ્ય ભાખનારા, ભૂવાઓ, ધૂળ-રાખની ચપટી આપનારાઓ, દોરાધાગા કરનારાઓ અથવા કોઈ પ્રજ્ઞજ્ઞાન દેનારા લોકો સંત હોતા નથી. જેમને પ્રભુ પર સંપૂર્ણ પ્રેમ છે, જેઓ દેહ વિષે ઉઠાસીન બની આશાના કાંસાને તોડી નાખીને એક માત્ર નારાયણને જ પોતાના મનનો અને ઇદ્રિયોનો વિષય બનાવે છે તેઓ સંત હોય છે. ત્યાગ અને શાંતિ, એ તેમની સંપત્તિ છે. વાસનાનો ત્યાગ કરી, શુજ્જ્વાન પૂરતું મળી રહેવાથી સદા સંતુષ્ટ રહી તેઓ હમેશાં એકાંતમાં આત્મવિચારમાં મગ્ન હોય છે. સમસ્ત વિશ્વ જ વિભુ છે એવા અનુભવથી તેમના કામ-ક્રોધ નષ્ટ થયા હોવાથી તેઓ સર્વ પ્રાણીઓને સરખાં ગણે છે. હમેશાં પરોપકાર કરવામાં આનંદ માને છે. સર્વને પોતાના જેવાં માને છે. સર્વત્ર એક જ આત્મા વ્યાપ્ત છે એવા અનુભવને લીધે તેમનાથી પારકાઓનું દુઃખ જોઈ શકાતું નથી. તેમનું ચિત્ત માખણ જેવું નરમ હોવાથી દુઃખી આત્માઓને તે પોતાના કહે છે. એવા સંતો સાક્ષાત્ પ્રભુની ભૂતિ જ હોય છે. સદા ઈશ્વરના પ્રેમથી પૂર્ણ અને સર્વ ભાવોથી ઈશ્વરને શરણે ગયેલાઓ તે સંતો જ સાચા !

સગા છે. તેમની કરેલી સેવા ઈશ્વરને પહોંચે છે, પછી ભલેને તેઓ ગમે તે જાતિના કાં ન હોય ! તેઓ, જે કુળ કે દેશમાં જન્મે તે કુળ અને તે દેશ પવિત્ર થાય છે. વિકૃલરૂપ અવિનાશી, અપાર સંપત્તિ તેમના ઘરમાં ખડકાયલી હોવાથી ચિંતા તો તેમની પાસે ફરકી શકતીય નથી; તેમની પાસે સદા આનંદ જ આનંદ હોય છે. વિકૃલ નામની ગર્જના કરનારા; ભક્તિસુખથી માતા થયેલા એ સંતો કળિકાળ ઉપર શાસન ચલાવે છે. મોક્ષ અને સિદ્ધિ તેમને ઘેર પાણી ભરે છે, માયા ઉત્પન્ન જ થઈ નથી. એક માત્ર ઈશ્વર જ સર્વ કાંઈ છે એવા અનુભવથી તેઓ દેવ જેવા હયાળુ હોય છે. તેમનો જીવ જ દેવ : પોતાના જીવના ભોગે તેઓ દુનિયાનાં દુઃખો દૂર કરે છે. મોક્ષનો સરળ માર્ગ જગતને દેખાડે છે. ભક્તારાજ ! તારો મહિમા કેણુ વર્ણવી શકે ? સંતનો મહિમા એક માત્ર સંત જ જાણી શકે. સંતો દેવ થયેલા હોય છે તોય જગતમાં ભક્તિપ્રેમસુખ વધારવા માટે તેઓ ઈશ્વરથી અભિન્ન હોઈને પણ ભક્ત અને ભગવાન એવો ભેદ રાખી રહે છે. સંતોના જેવું જ્ઞાન કોઈ આપી શકતું નથી. તેમના જેવા ઉદાર તેઓ પોતે જ હોય છે. તેમનો ભેટો થતાં જ પાપ, તાપ અને દીનતાનો નાશ થાય છે. તેમના ચરણોના દર્શનથી મારું મન પૂર્ણ સંતુષ્ટ થયું. એવા સંતોનો મહિમા હું પામર શું વર્ણવી શકવાનો હતો ?

સંતોના વર્ણન પ્રમાણે જ ઈશ્વરના ભક્તો પરના પ્રેમનું વર્ણન કરતાં તુકારામમાં કૃતરાતા, પ્રેમ, ઉત્સાહની ભરતી આવે છે. તેઓ હાથ ઊંચા કરીને કહે છે : ‘ઈશ્વરના ભક્તને ભય અને ચિંતા હોતાં નથી. નારાયણ તેમનાં દુઃખ ટાળે છે. માત્ર થોડું ધૈર્ય ધરવું જોઈએ; અને પછી તો

નારાયણ પાસે જ આવી બિલો રહે છે. ગિરિકંદરાઓમાં તપ કરવા બેઠેલા યોગીઓની પાછળ દોડી ઈશ્વર તેમની ભૂખ-તરસ મટાડે છે. તે એકલો જ તેમનો મિત્ર છે. તેની કૃપાથી વિષ પણ અમૃત બને છે. ભગવાન ભક્તોનો દાસ છે. ભક્તોના વચનોને તે પ્રમાણ માને છે. ‘કાવે તે માગે’ એમ કંહી તે ઉદાસીન ભક્તોની પાછળ પાછળ દોડે છે. કશું જ ન માગતાં માત્ર સેવા કરતા રહેનારા ભક્તનું ઋણ અદા કરવા માટે ઈશ્વર હમેશાં તેની સેવા કરવા માટે દોડતો ફરે છે. તે પોતાના ભક્તોનો દાસ છે. ભક્તોને માટે તે કવચ છે. તે અત્યંત કોમળ અને દયાળુ છે. તે નિર્ગુણ હોવા છતાંય ભક્તો ખાતર સગુણરૂપ ધારણ કરી તેમનું સર્વ પ્રકારે કલ્યાણ કરે છે. તેને નામરૂપ નથી; પરંતુ વિકૃલ માવડી. સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે એવો ભક્તોને અનુભવ થાય છે. ભક્તને લીધે ભગવાન અને ભગવાનથી ભક્ત પરસ્પર શોભે છે. ભક્તોના પ્રેમને લીધે તે મગુણ અને નામરૂપયુક્ત બન્યો, નહિ તો તેનું વળી રૂપ કેવું અને તેની સેવા પણ કેમ કરી શકાઈ હોત? તેવી જ ત્વીતે તેના વિના ભક્તોને નિષ્કામતાય કેણે આપી હોત? મા અને બાળક એ પ્રમાણે તે એકબીજાની પ્રેમબાળ છે. ભક્ત ન માગે તોય તેને ભાતું આપીને તેનો શ્રમ તે દૂર કરે છે. ભક્તના પ્રેમભાવ આગળ ઈશ્વરનુંય બળ ચાલતું નથી. ભક્ત ભગવાન પર શાસન ચલાવે છે. એવા ભક્ત ભણી વાંકી નજરે જોવાની દેખી તાકાત છે? મન સ્થિર કરી તેની દયા યાચવી; પછી ભક્તના જીવને પોતાના જીવ સાથે તે મેળવી લે છે. ભક્તનું રક્ષણ કરવું એ જ એક ઈશ્વરનું જીવનકાર્ય છે. હમેશાં નિર્ગુણમાં છુપાઈ રહેનારો ઈશ્વર, ભક્તની હાક સાંભળતાં જ સગુણ

પવિત્ર ત્રિવેણીસંગમ થાય છે. જેનાથી દેહભાવ મટી જાય એવો પ્રેમ એ દેવનું દેણું છે. એવા વધતા રહેતા પ્રેમથી હરિના ભક્તો નામસંકીર્તન કરતા હોય છે. તેમની વાણી અમૃતની ખાણ જ હોય છે. એટલા માટે ભલેને સાત દિવસના ઉપવાસ થાય, શરીરના બે કટકા થાય તોય નામ જપ છોડવો નહીં; અને એટલું થાય તો પછી ભગવાન અવશ્ય તેની પાસે જ નિવાસ કરશે.’

નામજપ અને નામસંકીર્તન એ સાધનોને સત્સંગ અતિ ઉપકારક છે. સત્સંગતિમાં એમને આધન બનાવતાં ચિત્તશુદ્ધિ, ભાવનાનો ઉત્કર્ષ અને શ્રદ્ધાની દૃઢતા થઈ સાધના માં સરળપણ આવે છે. તેને પાનો ચઢે છે. તુકારામ ભણે છે : ‘સંતો લોકોને માટે સારાં કામો કરીને તેમને માર્ગદર્શન કરાવે છે—દોરવણી આપે છે. પોતાની સોબતથી તેઓ લોકોને પવિત્ર કરે છે. તેમની કરેલી સેવા પ્રભુને પહોંચે છે. તેઓ ઈશ્વરના અગો છે. તેમની સોબતથી તૃષ્ણા અને વ્યાધિ મટે છે, અમૃતની પ્રાપ્તિ થાય છે, આશાઓ સમૂળગી નાશ પામે છે, તેમની કૃપાનું દાન ક્યારેય ખૂટતું નથી સતોના ચરણોની સેવા કરવાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ મોક્ષ મળશે. સાચાં એ છે કે, અખંડ અમૃતનું નામસ્મરણ કરનારા સતોની વાણી પવિત્ર અને કલ્યાણકારી હોય છે. તે જ આખા જગતનો ઉદ્ધાર કરે છે. તેના ચિતનથી પાપીઓ તરી જાય છે. એટલા માટે સાધકોએ સતોની ચરણસેવા કરી તરી જવું.’

પ્રભુના ચરણોમાં અનન્યભાવ એ જ ભક્તિનું રહસ્ય છે

સાધનમાર્ગ પર ચાલતી વખતે સાધકની વૃત્તિ અને આચરણ કેવા બેઈએ એ વિષે સંતોએ કેટલોક મર્મ સમજાવ્યો છે. સાધનનું અસરકારકપણું તેના પર અવલ બે છે.

એ મર્મ સંબંધે તુકારામના અભંગોમાં અતિસૂક્ષ્મ વિવેચન કર્યું છે. તેઓ કહે છે : ‘ ધૈર્યપૂર્વક, સંકટોથી ન ગભરાતાં, વિહંગમાં પ્રાણપણે અનન્યભાવ રાખવો, એ ભક્તિનો મર્મ છે. એવા અનન્યભાવથી મન, વાણી અને કાંયાથી પ્રભુ સાથે જોડાવું. એટલે પછી ભગવાન ભક્તની ચિંતાઓ વહે છે. એ જ આનંદનું સ્થળ છે. એ માટે અંતઃકરણમાંના છ વિકારોનો નાશ થવો જોઈએ. મન નિર્મળ બની સંકલ્પો અને કામનાઓ દૂર થવાં જોઈએ. પોતાના મનને સાક્ષી રાખી ભાવને અનન્ય અને મજબૂત કરવો. પછી તેના આધારથી પરમાર્થ સારી પેઠે સાધી શકાય છે. માર્ગમાં આવનારા હર્ષ અને ક્રોધ સહન કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. દેહભાવથી મૃત પ્રમાણે રહેવું. દેહ ભણી ધ્યાન જ જવા ન દેવું. દંભ ત્યાગીને ખરા ભાવથી સાધન કરવાં જોઈએ. ખોટા જ્ઞાનના અભિમાનથી ભુક્તિને બહાને સ્વૈરપણું આવી પતન થશે. માટે ભક્તિની સાચી ઉન્માદ અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં સુધી નીતિધર્મ કંઠકપણે પાળવા જોઈએ. સખત પ્રયત્ન કરવામાં આવતાં ઈશ્વર પ્રાપ્તિ માટે મોડું થતું નથી. ‘ ઘાંવે ત્યાલા ફાવે ’—ઢોડે તે પામે એટલા માટે આગસનો ત્યાગ કરી તાકીદે સાધન કરવું જોઈએ. દેવની જ સ્મૃતિ થાય, તેવા ઉપાયો કરવા. નારાયણની કૃપાથી જ ભક્તિનું પ્રેમસુખ મળશે અને સાક્ષાત્કાર થશે. તેની કૃપા મેળવવા માટે નિશ્ચિંતપણે બેસી નામસ્મરણ કરવું. ગૂંચવણો બાબુએ હટાવી ભક્તિનો આ સન્માર્ગ અહણ કરવો અને એની પાછળ આયુષ્યનો ઉપરટપકેથી હિસાબ જોઈ લઈ નીડરતાથી આગળ ને આગળ ડગ ભરતા રહેવું. પ્રભુની પ્રેમરૂપી દોરી તૂટવા ન દેવી. ઈશ્વરનો ભાર ઈશ્વર ઉપર નાખી દઈ તેના ચુરણોનું અખંડ ચિંતન કરવું. વિકલ્પો—સંદેહોનો નાશ કરી

વૃત્તિથી અલગ થઈ જવું, એ જ સાચો સંન્યાસ છે. સારાંથ એ કે, 'હું અને મારું' છોડવાં. માયા વિષે આસક્તિ ન રાખવી. મન સ્થિર રાખવું. વાસનાઓનો નાશ કરવો. ઇન્દ્રિયો જીતવી અને નામસ્મરણ કરતા રહેવું. તેમ કરવાથી આનંદ થાય છે. એ જ ઈશ્વરપ્રાપ્તિનો માર્ગ છે. આડે આવતા અભિમાનને જીતવું જોઈએ, તે વળ કરતાંય કંઈ છે. એક માત્ર નામસ્મરણથી જ અભિમાન નષ્ટ થઈ શકશે.

સાધકનું આચરણ કેવું હોવું જોઈએ તે વિષે પણ તુકારામે કહ્યું છે : 'લોભ રાખવો નહીં. ગુજરાન પૂરતાં અનાજ-લૂગડાં અને રહેવા માટે ઝૂંપડું મળે એટલે થયું. લોકલાજ છોડી દઈ, જાડની છાલ પહેરીને પણ એકાંતમાં નામ સ્મરણમાં કાલક્ષેપ કરવો. ચિત્તને કયાંય બંધન ન હોવું જોઈએ. પારકી નિંદા કરવી નહીં. સંતોના ચરણોમાં વિનય રાખવો, અને તો પરોપકાર કરવો, યાચના કરવી નહીં. પ્રાણીઓમાં દયા રાખવી. કોઈની અદેખાઈ કરવી નહીં, બધાંમાં સમ ભાવ રાખવો. બધાં પ્રત્યે નમ્રતા રાખવી. દુર્જન, નિંદાખોર અને અલક્ષતની સોળત ક્યારેય કરવી નહીં. વ્યર્થ શોક કરવાથી કાંઈ જ વળતું નથી, માટે ખોટી ચિંતાઓ કે વ્યર્થ સંતાપ કરવાં નહીં. ઈશ્વરની મરણ પ્રમાણે જ બધું થાય છે, માટે ઈશ્વર પરથી ભાર ક્યારેય કાઢી નાખવો નહીં. તારી મૂડી તે તારું મન : તેને તું કેટલે કેટલે લગાડીશ ? ચિત્તમાં પાંડુરંગને સ્થિર અને દૃઢ કર. નરદેહ ધારણ કરી કરવાનું કામ તે નામસ્મરણ. છેવટ સુધી તેના પર ભાવ ટંકી રહેવો જોઈએ. વયમાં જો બુદ્ધિ ફરી ગઈ તો બધી ખટપટ નકામી. એટલા માટે પ્રણયપણાથી ભક્તિમાર્ગમાં લાગવું જોઈએ. 'દેહ જાવો અથવા રાહોં । પાંડુરંગી દૃઢ

માવો'—દેહ બચ કે રહે, પણ પાંડુરંગમાં ભાવના દઢ રાખી રહેવું એવું શૂર છૂટવું જોઈએ. હરિનો માર્ગ શૂરવીરોનો છે, કાયરોનું તે કામ નથી; ઈશ્વરભક્તિ એ જીવસંતોસટનો ખેલ છે. મનને ઘ્રાંચપરોણો કરતા રહી તેને સદા જાગૃત રાખવું જોઈએ. સર્વ વિષયોનો ત્યાગ કરી, ઈશ્વરમાં ચિત્ત રાખવું એ કોળિયે કોળિયે વિષ સેવન કરવા જેવું અત્યંત કઠણ કામ છે. તેને જે કોઈ કરી શકે તે જ ઈશ્વરપ્રાપ્તિ કરી લઈ ધન્ય થશે. અહીં શૌર્યની કિંમત છે. તકલીફ તો છે, પરંતુ તેનું જ તેનું ફળ પણ મધુર અને ઉજ્જવળ છે. હરિન ભક્તને ઈશ્વરના દર્શનથી, સર્વકાળ અને દિશાઓ શુભ અને કલ્યાણકારી બની બાંધે છે.

‘મને લઈ જા’—એવી પ્રભુને વિનંતિ

તુકારામે ઉપદેશેલો ભક્તિમાર્ગ આવા પ્રકારનો છે. તેનું ફળ, તે સાક્ષાત્કાર. સાક્ષાત્કારનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન પાછલા પ્રકરણમાં કરાયું જ છે. દરેક ભક્તને પોતાની સાધના પ્રમાણે અને ભાવ પ્રમાણે તેવા પ્રકારનું કાંઈ પણ ખાસ ફળ મળશે. તુકારામની કૃતાર્થતા એટલે તેમના જેવા અનન્ય ભક્ત સિવાય કોઈનેય સાક્ષાત્કાર ન થાય; તોપણ જરા જેટલોય સાક્ષાત્કારનો લાભ મેળવનાર મનુષ્યને ધન્ય છે; એવું સંતોનું વચન છે. ‘દેલે જો રસપસ ! મુરીદ મરે તો વસવસ’ (ખસખસના દાણા જેટલોય પણ જો ઈશ્વરનો પ્રકાશ જોવા મળે તો જીવન સાર્થક થયું અમજવું; પછી માણસ મૃત્યુ પામે તોપણ કશી હરકત નથી) એવો સાક્ષાત્કારનો મહિમા છે.

મોક્ષ : ઘણા સમય સુધી પોતે સેવન કરેલો ભક્તિરસ લોકોને વહેંચીને, હરિએ તુકારામના મુખેથી બોલાવેલા ઉપદેશની જગત ઉપર મેઘવૃષ્ટિ કર્યા પછી, જગતમાં પ્રેમમુખ

વધારવા માટે અલેદપણે રાખેલો સકત અને લાગવાનનો લેદ
પણ તેમને નહિવત્ જણાવા લાગ્યો; અને દેહના બંધનનો
છેવટનો તાંતળો તોડી નાખી પ્રભુ પાસે જવાની ઉત્કટ ઇચ્છા
તેમને થવા લાગી. એ સઘળા પ્રસંગોનું મોક્ષના અલંગોમાં
અત્યંત અંતસ્તલસ્પર્શી વર્ણન તેમણે કર્યું છે. તેમણે
સનકાદિક દયાળુ સંતોને વિનતિ કરી કે પ્રભુને ભારી યાદ
આપો અને મારે માટે તુરત કેઈ ખેપિયાને-સંદેશવાહકને
મોકલવા માટે તેને કહો.

તુમ્હી સનકાદિક સત । મ્હણવિતા કૃપાવત ॥

एवढा करा उपकार । देवा सांगा नमस्कार ॥

માફોની કહણા । વિનવા પડરીવા રાણા ॥

તુફા મ્હણે મજ આઠવા । મૂલ લવકરી પાઠવા ॥

તેમણે કરેલી વિનતિ પ્રમાણે સંતો તરફથી તેમને
સંદેશો મળ્યો કે પ્રભુ ખેપિયો મોકલે છે. એ સાંભળી
તુકારામને અતિ આનંદ થયો. સર્વને ખાઈ જનારું મોત
તેમને પિયેર જતી કન્યાના ઉત્સવપ્રસંગ જેવું લાગતું હતું.
તેઓ અત્યંત પ્રેમ અને આનંદથી કહેવા લાગ્યા : ‘હું હવે
મારે પિયેર જવાનો. મારી મા મને તેડવા માટે આવે છે,
તેના લણી મારી આખો લાગેલી છે. ચિત્ત દેવના આગમન
માટે ઉત્કંઠિત થવા લાગે તે જ તેના આવવાની નિશાની છે.

आपुल्या माहेरा जाईन मो आता । निरोप या मतांदातीं जाला ॥

मुखदु ख माझे आईकिलें फानी । कळवळा मनीं करुणेचा ॥

करुनी सिद्ध मूल साटलें मातुके । येती दिसे एक न्यावयासी ॥

स्याचि पयें माझे लागलेसें चित्त । वाट पाहे नित्य मोहराची ॥

तुका म्हणें आता येतील न्यावया । अगे आपुलीया मायदाप ॥

x

x

x

ઉત્કંઠિત જાલે મન । તેંચિ સૂણ તેથીંચી ॥

શંખચક્ર, ગદાધારી ભગવાન ગરુડ ઉપર બેસીને આવતા તુકારામને દેખાયા. તે મેઘના જેવી સ્થામવર્ણ મૂર્તિ બોધને તુકારામને આનંદ થયો. પ્રભુના પીતાંબરના તેજથી ચારે દિશાઓમાં દિવ્ય પ્રકાશ પથરાયો. પ્રભુના મુકુટ અને કુંડળના તેજથી સૂર્ય તું તેજ પશુ ઢંકાઈ ગયું. ‘નામી નામી મક્તરાયા’ ખીશો નહીં, ભક્તારાજ, ખીશો નહીં—એવું દેવે તેમને અભય-વચન આપ્યું.

પૈલ આલે હરી । શંખ ચક્ર શોમે કરી ॥
ગરુડ ચેતો ફગાત્કારે । નામી નામી મ્હને ત્વરે ॥
મુગુડ મંડલાવ્યા દીપ્તિ । તેજેં લોપલા ગમસ્તિ ॥
મેઘશ્યામવર્ણે હરિ । મૂર્તિ ચોઢસ સાજિરો ॥
ચતુર્ભુજ વૈજયંતી । ગઢાં માઢ હે છઠ્ઠી ॥
પીતાંબર કાઢકે કૈસા । ઝજલગ્યા દાહી દિશા ॥
તુકા કાલાસે સતુષ્ઠ । ઘરા આલેં વૈકુંઠપીઠ ॥
શંખ ચક્ર ગદા પદ્મ । પૈલ આલા પુરુષોત્તમ ॥
નામી નામી મક્તરાયા । વેર્ગીં પાવલો સલ્લયા ॥
દુરુની ચેતા દિસે દટ્ટિ । ધાકે દોષ પઢ્ઠી સટ્ટી ॥
તુકા દેલોમી એવલા । વૈકુઠાદ્દની હરી આલા ॥

તુકારામના આનંદને સીમા રહી નહીં, તે દેવની સામે જવા રવાના થયા. પ્રેમસુખની તૃપ્તિ મેળવવા માટે તેઓ ઈંડવત્ પ્રણામ કરતા જવા લાગ્યા. તે વખતે મા-આપ જેવા દયાળુ સંતો, આગળ આવ્યા અને તેમણે તુકારામને ભેટીને પ્રભુના ચરણો પર મૂક્યા.

ઘલા જાઠ રે સામોરે । પુઢેં મેટોં વિઢ્ઠલધુરે ॥
તુકા આનંદલા મનો । કૈસા જાતો લોટાંગળી ॥
ફેડાવ્યા ધળી । પ્રેમસુલાલી આજ ॥
પુઢેં કાળે કુચાવત સાયરાઝ માણસં ॥
તુકા આલિમિલા યાદી । ઠેવિલા વિઠોશવે પાયી ॥

છેવટે અમને પ્રભુ મળ્યા

તુકારામ માટે મોટા ઉત્સવ જેવી પણ તેમના સર્વ ભક્તજનોને દુઃખના દરિયામાં ડુબાડનારી તે છેલ્લી ઘડી આવી પહોંચી. તુકારામ અત્યંત પ્રેમથી બધાંઓનો સંદેશો લેવા લાગ્યા. ‘તમે બધા હવે મને સંભારતા રહી. ઘેર પાછા જાઓ. કર્મધર્મના યોગે તમારાં બધાંનું કલ્યાણ થાય એવો મારો તમને આશીર્વાદ છે. મને નાનેથી મોટો કરી પ્રભુના હાથમાં સોંપ્યો, તેથી મને મારી ફિકર જ રહી નહીં. હું મારા સર્વ લાવોથી જેને અનુસર્યો, તે મારા પ્રાણેશ્વર-પાંદુરંગની સાથે મારે અત્યારે જવાનું છે. હવે જો તમારી સાથે રહેલ વધારું તો મને જવા માટે મોકલું થાય. એટલા માટે તમે તમારાં મનને શાંત કરો. આ જ છેવટની અને છેલ્લી મુલાકાત છે. હવે પછી અમારે વિષે માત્ર વાતો જ કરવાની બાકી રહેશે.’

સકલ્લી માક્ષી ઘોલવણ કરા । પરતોની ધરાં જાવેં તુમ્હી ॥

કર્મધર્મ તુમ્હા અસાવેં કસ્યાણ । ધ્યા માક્ષેં વચન આશીર્વાદ ॥

વાઠવુની દિલોં એકાચિયેં હાતોં । સકલ નિર્ધિતી જ્ઞાલી માક્ષી ॥

આતોં મજ જાળેં પ્રાણેશ્વરાસવેં । મી માક્ષીયે માવેં અનુસરલોં ॥

વાઠવિતા લોમ હોઈલ ડગીર । અવધેંચ સ્થિરકરા ચિત્ત ॥

તુકા મ્હણે આતા જ્ઞાલી હેચિ મેટી । ડરસ્યા ત્યા મોટી બોલાવયા ॥

આટલું કહી તેમણે બધાંને નમ્રપણે વિનંતિ કરી :

‘અમારા પર તમારી કૃપા બની રહે. ઘણા લાંબા સમયથી પાંદુરંગ મારી રાહ જોઈ જાતા છે. તે મને વૈકુંઠમાં જોલાવે છે.’ આ પ્રમાણે છેવટે અંત સમયે તુકારામને વિઠ્ઠલની પ્રાપ્તિ થઈ અને તેઓ વૈકુંઠ ગયા.

વિઝરેલે । જે સ્વરૂપાકાર જ્ઞાલે । આત્મજ્ઞાની ’ ॥ બધાએા મૃત્યુને માર્ગે જાય છે, આત્મજ્ઞાની પુરુષ માત્ર સ્વરૂપાકાર ધારણ કરીને અમર થાય છે. તુકારામ આત્મજ્ઞાની છે. તેઓ સ્વરૂપ-આકાર થયા છે. માત્ર પોતાની અભંગવાણીથી જ નહીં પણ સ્વરૂપાકારથી, પણ તેઓ જગતની ઉપર કટ્યાણનો છંટકાવ કરતા હોવાનો ઈર્ષ્ય છે. એવા સ્વરૂપાકાર સંતો જ મનુષ્યોની આશાનું ઠંકાણું છે. મનુષ્યને અત્યંત વહાલું લાગતું વિશ્વજંધુત્વ તેમને માર્ગે જઈને જ પ્રાપ્ત થયે, એવો અનેક મહાપુરુષોનો વિશ્વાસ છે.

हरिः ॐ तत्सत्

‘સસ્તુ’ સાહિત્ય એટલે ઝીંચામાં ઝીંચું સાહિત્ય’

આ સંસ્થાના ઉપયોગી ગ્રંથો

ધર્મગ્રંથો

દુલસીકૃત રામાયણ ૧-૨	૧૦-૦	બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ	૨-૦
વાલ્મીકિ રામાયણ ૧-૨	૧૧-૦	સો. ઉપનિષદો ...	૫-૦
ગિરધરકૃત રામાયણ ...	૪-૮	તૈત્તિરીય ઉપનિષદ (આ.એ.)	૦-૩
શ્રીરામચરિતમાનસ-મૂળ	૨-૦	મોહમુદ્ગર અને બીજાં	
દુલસી રામાયણનાં		દશ રત્નો ...	૧-૦
મહાવાક્યો (આ.એ.)	૦-૮	શત્શ્લોકી અને બીજાં	
શ્રીમદ્ ભગવતી		ચાર રત્નો ...	૦-૧૨
(દેવી) ભાગવત ..	૬-૦	સ્તોત્રસંગ્રહ ...	૦-૧૦
શ્રીશિવમહાપુરાણ ૧-૨	૧૨-૦	સર્વવેદાંત સિદ્ધાંત-સારસંગ્રહ	૧-૪
એકાદશ સ્કંધ		વિવેકચૂડામણિ ...	૦-૧૨
(શ્રીમદ્ ભાગવતનો)	૨-૮	*	
એકનાથી ભાગવત		હસ્તામલકરસ્તોત્ર અને	
(ભાગવતનો એકાદશ સ્કંધ)	૫-૦	વાક્યસુધા ...	૦-૨
મહાભારત બાષાંતર		પ્રશ્નોત્તરમાળા અને	
(સાત ગ્રંથોમાં)	૫૨-૦	જ્ઞાનમુક્ત આનંદલહરી	૦-૩
શાંતિપર્વ-મહાભારતનું	૮-૮	વચનામૃત (સ્વામી	
શ્રીમદ્ ભાગવત ૧-૨	૧૦-૦	સહજનંદજી કૃત) ...	૫-૦
વિષ્ણુપુરાણ ...	૪-૦	શિક્ષાપત્રી ...	૦-૬
એકાદશ ઉપનિષદ ...	૩-૦	જપણ ...	૦-૧૦

મગવદ્ગીતાઓ

મગવદ્ગીતા-પુરુષાર્થ-	ગાનસત્રગીતા
બોધિની ટીકા ... ૧૨-૮	(ગુજરાતી લિપિ) ... ૧-૪
શ્રીમદ્ મગવદ્ગીતા-	શ્રીમદ્ મગવદ્ગીતા (ગુટકા) ૦-૮
શાંકરભાષ્ય ... ૪-૦	પંચરત્નગીતા (મૂળ મૂળ) ૦-૮
શ્રીમદ્ મગવદ્ગીતા-	*
નીલકંઠી ટીકા સાથે ૩-૦	ગીતાસાર ... ૦-૪
શ્રી યાનેશ્વરી મગવદ્ગીતા ૪-૮	ગીતાપ્રેમી ... ૦-૬
પંચરત્ન મગવદ્ગીતા (સટીક) ૨-૦	ગીતાસંકલન ... ૦-૩
શ્રીમદ્ મગવદ્ગીતા	ઉત્તરગીતા ... ૦-૬
(મોટા અક્ષરોમાં) ૦-૧૨	શ્રીમદ્ મગવદ્ગીતા
ગાનસત્રગીતા ... ૧-૪	(૧૨ અને ૧૫ અધ્યાય) ૦-૩

નીતિગ્રંથો

સુબોધક નીતિકથાઓ ૧-૦	તંત્રકથા (અમિત્ર) ૧-૪
બળવાન બનો ... ૦-૧૨	*
દષ્ટાતશતક .. ૧-૪	પરવાણાં ... ૦-૩
વિકુરનીતિ ... ૧-૦	વ્યવહારમાળા ... ૦-૮
આવધમનીતિ અને	વૈરાગ્યશતક ... ૦-૪
ચાણક્યનીતિસાર .. ૦-૧૨	નીતિશતક ... ૦-૪
મનુસ્મૃતિ .. ૪-૮	વિદ્યાનશતક ... ૦-૬
દ્વિતોપદેશ (સર્વોં એણી) ૧-૪	પરમહંસ શ્રીરામકૃષ્ણદેવનાં
તંત્રકથા (અમિત્ર) ૧-૮	વચનામૃતો ... ૦-૬
	વિવેકવિચાર ... ૦-૬

વેદાંત-સત્તજ્ઞાન

યોગવાસિડ	મોક્ષમાળા	૧-૪
મહારામાયણ ૧-૨ ૧૪-૦	ઉપદેશસાસ્ત્રસંગ્રહ ...	૧-૮
પદ્મપાતરહિત અનુભવપ્રકાશ ૫-૦	ભક્તિયોગ (ભા. ૮ મે) ૨-૦	
પચદશી ૪-૮	*	
પાતળજ્ઞ યોગસૂત્ર ... ૧-૦	અમા ૦-૮	
ધર્મન્યોતિ (સ્વામી	લઘુ યોગવાસિડસાર ..	૦-૬
પ્રકાશાનંદજી) .. ૧-૮	જ્ઞાનલક્ષ્મી ૦-૮	
વેદાંત-રસખિંદુ ... ૦-૧૨	દૃઢસ્થવિવેક .. ૦-૨	
મનુષ્યધર્મ . . . ૦-૦	ધ્યાન અને જ્ઞાન . ૦-૩	
શ્રીવેદાંતમાર્ગદર્શિની ૧-૮	વિચારસૂચોદય ૦-૪	
સનાતન ધર્મ ... ૧-૦	યોગવાસિડના સૂત્રો ૦-૪	
મહાવાક્ય રત્નાવલી . ૦-૧૨	પાદવગીતા . ૦-૪	
વિચારસાગર (પદ) . ૦-૬	તત્ત્વની સાધના . ૦-૪	
સૂચકાંત . . . ૨-૦	શ્રીરામકૃષ્ણ વાતીલાપ ૧ લો ૦-૮	
આત્મસાક્ષાત્કારની કસોટી ૧-૪	વિચારમાળા .. ૦-૮	
પંચીકરણ . . . ૦-૦	સત્સંગમાળા ૦-૬	
જીવન્મુક્તિવિવેક ૧-૪	સમાધિશતક ... ૦-૮	
ધર્મપદ .. ૧-૦	જ્ઞાનેશ્વર ને ચાગદેવ .. ૦-૬	
સ્વરૂપવિચાર . ૦-૧૦	પ્રવાસી ૦-૬	
	પુરોગામી . ૦-૪	

ગદ્યલો-લોકગીતો

વિશ્વન્યોતિ .. . ૦-૪	મનને ૦-૩
સુજરાતના લોકગીતો ૧-૪	શ્રીમતોનાં સંકે ૦-૪

વાલ્મીકીયોગી .

બાલભારત	૧-૮	જગતમાં જાણવા જેવું	૦-૧૨
બાલરામાયણ	૧-૦	હાસ્યતરંગ	૦-૧૨
બાલસદ્બોધ	૦-૮	પ્રકાશનાં પગલાં (સચિત્ર)	૦-૧૨
વિદ્યાર્થી	૦-૮	ગુજરાતના સેવકો ...	૦-૧૨
વિક્રમની વાતો .	૨-૮	સાહસકથાઓ ...	૦-૧૨
પિરબલ અને શીખ ...	૨-૦	પાંચ લોકકથાઓ ..	૧-૮
બોધક જીવનપ્રસંગો	૦-૮	વૈતાલની વાતો ..	૧-૮
પ્રમાણિક બાળકો ...	૦-૫	*	
દયાળુ બાળકો ...	૦-૬	કાકાનો સંજય ...	૧-૧૨
કુમાર કથાઓ ...	૦-૮	રાજર્ષિ	૨-૦
આદર્શ બાળકો ...	૦-૬	*	
વીર બાળકો ...	૦-૬	વસંતનું આગમન ...	૦-૪
વીર બાળાઓ ...	૦-૫	આકાશની તારા ...	૦-૬
સદ્ગુણી બાળકો ...	૦-૧૦	અમારા માધવકાકા ...	૦-૩
ઠંડા પહેરની વાતો ...	૦-૧૨	સૌથી પહેલા દાદાજી...	૦-૬
બરાસ-કસ્ટરી ...	૦-૮	કુણલ	૦-૮
સુંદર કામદારની વાતો	૦-૧૨	ધાણીચણા ...	૦-૪
ધસપની બાળવાર્તાઓ	૧-૪	બાળકોનો આનંદ ...	૦-૩
અરેબિયન નાઈટ્સ ...	૩-૦	બાળકોની રીતભાત ...	૦-૪
મહાભારતની નીતિકથાઓ	૧-૪	બાળકોના આચાર ...	૦-૪
ગજરામારુ	૦-૧૦	સદ્બોધવાટિકા ...	૦-૩
કહેવતો	૧-૪	પ્રૌઢ વાચનપોથી ...	૦-૪
*		પ્રૌઢ વાચનપૂર્તિ ...	૦-૪
ભીમનાં પરાક્રમે ...	૧-૮	શિશુસાથી ભા. ૧-૨-૩	
ગદાધારી ભીમ ..	૨-૪	દરેકના ...	૦-૨
વિશ્વની વિચિત્રતાઓ	૦-૧૨		

દેશપાઠો	૦-૪	કચ્છ અને બચ્છ ...	૦-૬
વિધિનાલેખ અને બીજા વાતો	૦-૫	રમૂજ દુચકા ...	૦-૬
સમીસાંજની વાતો ...	૦-૬	કેરીની મોસમ અને	
શેઠ સગાળશા	૦-૪	બીજા વાતો ...	૦-૫
ધીરામારની વાતો ...	૦-૫	નંદનગ્રીસી ...	૦-૫
દોલામાર ...	૦-૬	તરંગલોલા ...	૦-૬
સિંદખાદનાં સાહમો ...	૦-૮	બાળકોની વાતો (ભાગ ૧લો)	૦-૬
એક હતો શેઠ	૦-૪	સહયુષ્ઠી પુત્રી ...	૦-૬
એક હતો શેઠાણી ..	૧-૮		

ધર્મકથા-પ્રાર્થના

શ્રી એકાદશીમાહાત્મ્ય	૧-૮	પ્રભુમય જીવન	૦-૧૨
શ્રી ચંડીપાઠ ...	૧-૪	મનોબોધ	૦-૮
શ્રી સત્સનારાયણની કથા	૦-૧૦		
નિત્યપાઠ (સાકું પૂકું)	૦-૧૨	નારાયણકવચ ...	૦-૮
,, (પાકું પૂકું)	૧-૦	શિવમહિમ્નઃસ્તોત્ર ...	૦-૮
જપ અને નામરમરણ	૧-૦	શ્રીવિષ્ણુસદસનામ ..	૦-૪
તુલસીસતસર્જ	૧-૮	ગજેન્દ્રમોક્ષ ..	૦-૬
અવધૂતગીતા	૧-૪	ભગવતપ્રસાદ ...	૦-૪
અષ્ટાવકગીતા	૦-૮	કંઠામરણ્યુ ...	૦-૩
તુકારામ ગાથા ૧-૨	૬-૦	બંસીમાં ભગવાને શું ગાયું ?	૦-૩
આખ્યાનમાળા		ગંગામાતા ...	૦-૬
(ભાગ ૧લો)	૩-૦	સ્તાવેય અવધૂત ...	૦-૪
સંતની વાતો	૧-૮	મણિરત્નમાળા ...	૦-૧૧
પ્રભુમય જીવનનું રહસ્ય	૧-૦	ગીતાંજલિ ...	૦-૬
		ઉચ્ચ જીવન ...	૦-૪

આરોગ્ય અને વૈદક

સુશ્રુત આયુર્વેદ (ખેમંથ) ૧૫-૦	
અષ્ટાંગહૃદય-વાગ્ભટ્ટ ૧૨-૦	
રસતત્ત્વસાર અને સિદ્ધિ- પ્રયોગસંગ્રહ ... ૧૦-૦	
ભાવપ્રકાશ ભા. ૧ લો ૧૦-૦	
ભાવપ્રકાશ-નિર્ધેદુ ૫-૦	
આયુર્ભિષેક અથવા હિંદુસ્તાનનો વૈદ્યરાજ ૬-૦	
શાર્કંગધર ... ૬-૦	
આરોગ્યની કૃત્તી ... ૨-૮	
આયુર્વેદ યોગશતક ... ૦-૧૨	
ધરધરનો વૈદ્ય ... ૧-૮	
વનરપતિવર્ણન ... ૨૦-૦	
વનરપતિવર્ણન-પ્રવેશ ૨-૦	
વૈદક સંબંધી વિચારો (ભાગ ૨ નો) ... ૧-૧૨	
આરોગ્ય વિશે સામાન્ય જ્ઞાન ૦-૧૨	

ઝેર ઉતારવાના તાત્કાલિક ઉપાયો ... ૦-૧૦	
ખોરાકના ગુણુદોષ ... ૦-૧૨	
*	
આરોગ્યની ખારમાસી ૧-૮	
*	
માંદગીમાં ઉપવાસ ... ૦-૬	
પાક-ઔષધિ ... ૦-૬	
ચૂણુ-ઔષધિ ... ૦-૪	
કવાથ-ઔષધિ ... ૦-૬	
પ્રકીર્ણ ઔષધિ ... ૦-૫	
વૈદકના અકસ્તીર ઉપાયો ૦-૬	
જીવનચર્ચા ... ૦-૬	
માંદાનો આહારવિહાર ૦-૪	
માંદગીનાં કારણો ... ૦-૬	
ખોરાકમાં ઝેર ... ૦-૪	
હરડે અને તેનો ઉપયોગ ૦-૬	

ઉત્સાહવેતના-પ્રેરક અને પ્રકીર્ણ ગ્રંથો

સુખ, સામર્થ્ય ને સમૃદ્ધિ અને વિચારોના ચમત્કાર ૩-૦	
શુભસંગ્રહ (ભા. ૨, ૬) ૬-૦	
સ્વામી રામતીર્થ- ઉપદેશો (૧) ... ૩-૦	
સ્વામીશ્રી અખંડનંદજીના પત્રો ... ૧-૪	

સાહિત્ય પ્રવેશિકા ... ૨-૮	
*	
સોનાનો સુરજ ... ૧-૪	
ગૃહ, ગૃહિણી અને ગૃહસ્થ ૧-૮	
જીવનની કલા ... ૦-૧૨	
*	
વ્યાયામ અને સૂર્ષનમસ્કાર ૦-૮	
હિંદુસ્તાની સંગીત ... ૦-૮	
લોકસાહિત્યનાં રહસ્યો ૦-૪	

જીવનચરિત્રો

વીર દુર્ગોદાસ ...	૧-૪	સંતગુરુનો પરિચય ...	૨-૦
મી રમણ મહર્ષિ ...	૨-૦	સંતોની ફૂલવાડી ...	૦-૮
મહર્ષિ દયાનંદ ...	૧-૮	*	
હંસ મહારાજ ...	૨-૮	દેવર્ષિ નારદ ...	૦-૫
વિવેકાનંદ ...	૧-૮	બાળકોના વિવેકાનંદ ...	૦-૪
સ્વામી બાગરાનંદ ...	૧-૪	વિશ્વામિત્ર અને હરિશ્ચંદ્ર ...	૦-૪
મિશ્ર અખંડાનંદ ...	૩-૦	સંત મૂળદાસ ...	૦-૬
સંત તુકારામ ...	૩-૦	ગોસ્વામી તુલસીદાસ ...	૦-૬
આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ (૨) ...	૩-૦	ચંદ્રદાસ ..	૦-૩
સ્વામી બ્રહ્માનંદને શિવાનંદ ...	૧-૬	નાનમદ બાપા ...	૦-૪
શિવાજી છત્રપતિ ...	૧-૪	શ્રી શુકદેવજી ...	૦-૪
અકબર ...	૧-૦	જગજીવત ...	૦-૩
બેન્ગાલિન ફ્રેડરિક્સન ..	૧-૪	નાનક ...	૦-૬
બેન ઓફ આર્ક ...	૦-૧૨	સ્વામી રામતીર્થ ...	૦-૪
લક્ષ્મીબાર્ધ (ઝાંસીની વીર રાણી) ..	૦-૧૨	શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ ...	૦-૬
બૂકર ટી. વોશિંગ્ટન ..	૧-૮	શ્રી તૈલંગસ્વામી ...	૦-૪
યોગીશ્વર યાગવલ્ક્ય ...	૦-૮	ભક્ત અંબરીષ ...	૦-૪
સ્વામીશ્રી નિલાનંદ ...	૦-૮	ભક્ત પ્રહ્લાદ ...	૦-૬
શ્રી રામચંદ્ર દત્ત અને નાગમહાશય ...	૧-૦	સુદામાચરિત્ર (કાવ્ય) ...	૦-૩
મહાત્મા સરલુદાસ ...	૦-૮	વીર હનુમાન ...	૦-૩
મહાત્મા દાદુ દયાળ ...	૦-૮	મહાત્મા મસ્તરામજી ...	૦-૬
*		કબીરસાહેબ ...	૦-૬
શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય ...	૦-૧૦	રોહીદાસ ...	૦-૩
ગૌતમ બુદ્ધ ...	૧-૪	ભક્ત જલારામ ...	૦-૪
મહાત્મા ટોલ્સ્ટોય ...	૧-૪	હરિજન સંતો ...	૦-૪

સ્ત્રી તથા બાળપંચાગા

કિસા ગૌતમી અને		મીરાં દાસી જનમજનમકી ૦-૧૨
ખીખી સ્ત્રીરત્નો	૧-૪	કંકે ને કન્યા ૧-૮
રૂપસુંદરી અને		મેનાવતી ને ગોપીચંદ તથા
ખીખી સ્ત્રીરત્નો ...	૧-૪	ભર્તૃહરિ ને વિક્રમ ૦-૩
નળાખ્યાન ...	૧-૦	જેસલ-તોરલ તથા
ઝોખાહરણ ..	૦-૮	જલધર-ગોપીચંદ ૦-૪
શ્રી શારદામણિદેવી	૦-૮	મદાલસા અને અલકાં ૦-૫
પાકશાસ્ત્ર ...	૧-૧૨	શ્રમણ નારદ અને
ગૃહિણી ...	૧-૦	પાંકુ ઝવેરી ૦-૩
વિદ્યાધી' બહેનોને	૦-૮	સુશીલા ૦-૪
સુખી જીવનની પગદંડી (અથવા		વીર બાળાઓ ... ૦-૫
ગૃહજીવનનું માંગલ્ય) ૧-૮		એક હતાં શેઠાણી ... ૦-૮
કલ્યાણમગી ...	૧-૮	ગ્રેમપંથ-ભાગ ૧-૨ ૦-૭
"		દયાળુ માતા ... ૦-૪
માળક ...	૧-૪	મદન-મોહનાં ... ૦-૪
ગૃહજીવનની કલા ...	૦-૧૨	કુખાંત ને શકુંતલા અને
ગૃહજીવનનાં દરયો (સચિત્ર) ૦-૧૦		ખીજ વાતો ... ૦-૧
ખાળકોની માવજત ૦-૧૨		ધાવણની ધાર ને
		ખીજ વાતો ... ૦-૩

પુસ્તકોની વધુ વિગત માટે લખો :

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

કે. સ્વામી અખંડાનંદભાઈ, ભદ્ર. પો. બો. નં. ૫૦, અમદાવાદ અને
૧૫૦, મિન્સેસ સ્ટ્રીટ, ગુરદાસ સ્કુલિયોની નીચે, હવાડા સામે, મુંબઈ-૨